

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ІХ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ 1954

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ТОМ IX

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КІЇВ — 1954

Редакційна колегія:

дійсний член АН УРСР *П. П. Єфіменко* (відповідальний редактор), *I. Г. Шовкопляс*,
A. В. Добровольський, *O. I. Тереножкін*, *B. A. Богусевич*, *Є. В. Максимов* (секретар).

М. К. ҚАРГЕР
(Ленінград)

РОЗКОПКИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ В 1952—1953 рр.

У 1954 р. український і російський народи разом з усіма народами Радянського Союзу урочисто відзначили як видатну історичну подію 300-річчя возз'єднання України з Росією. Акт про возз'єднання було проголошено 8 січня 1654 р. на знаменитій Переяславській раді, скликаній Богданом Хмельницьким.

Місто Переяслав-Хмельницький, нині районний центр Київської області, є одним з найдревніших міст нашої Батьківщини. В древньоруських літописах Переяслав-Хмельницький, що називався в той час Переяславлем Руським, згадується вперше в зв'язку з подіями самого початку Х ст. в числі найбільших міст Русі, на третьому місці після Києва та Чернігова.

В XI—XIII ст. Переяславль — столичне місто Переяславського князівства — фігурує не раз на сторінках літописів в зв'язку з різними подіями воєнної та політичної історії древньоруської держави. Найбільше місто на південному кордоні Русі Переяславль був найважливішим опорним центром у боротьбі з степовими кочівниками, зокрема з половцями. Не може бути сумнівів в тому, що в кінці XI ст. в Переяславлі було власне літописання — настільки докладні розповіді про переяславські події цих років, що збереглися в складі київських літописних зводів¹. Літописні відомості свідчать про своєрідний архітектурний вигляд міста, який склався на кінець XI ст. в результаті широкої будівничої діяльності, що розгорнулася тут у 80—90-х роках XI ст.².

Від численних архітектурних пам'яток, якими Переяславль славився в давнині, до наших днів не збереглося майже нічого. Татаро-монгольські полчища, що обрушилися на древню Русь, спустошили місто і перетворили на руїни його багату архітектуру. Уявити найдревніший вигляд Переяславля, його своєрідну архітектуру, зrozуміти історичне значення міста в розвитку древньоруської культури — можна тільки з допомогою археологічних матеріалів.

Археологічне вивчення міста, якщо не зважати на епізодичні роботи Д. Я. Самоквасова, який розкопав на околиці міста до півсотні курганів³, та дилетантських розкопок, проведених у 80-х роках XIX ст. перед будуванням нової Успенської церкви, почалося зовсім недавно. Розкопки, проведенні у 1945 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участю ІМК АН СРСР, Київського та Московського історичних музеїв під керівництвом Б. О. Рибакова, мали розвідковий характер. У завдання цієї експедиції входили розшуки місця первісного поселен-

¹ Спробу реконструкції древнього переяславського літописання див. у книзі Н. Д. Присяжного «Істория русского летописания XI—XV вв.», Л., 1940.

² Зведення та аналіз літописних відомостей про будівничу діяльність в Переяславлі див. у нашій статті «Памятники переяславського зодчества XI—XII вв. в світі археологических исследований», СА, XV, 1951, стор. 44—50.

³ Д. Я. Самоквасов, Могильы русской земли, М., 1908, стор. 220.

ня — найдревнішого ядра майбутнього міста, вивчення життя міста XI—XIII ст., зокрема розшуки древніх кам'яних будівель, які згадуються в літопису, дослідження земляних укріплень¹. На деякі з цих питань розкопки 1945 р. дозволили дати часткові відповіді.

Восени 1949 р., після завершення дворічних розкопок руїн Зарубського монастиря, розташованих на березі Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького, Київська археологічна експедиція АН СРСР та АН УРСР мала змогу провести дослідження невеликого масштабу і на території самого міста.

Основним завданням цих робіт було здійснення розкопок на території Переяславського дитинця для розшуків руїн древнього собору архангела Михаїла. Розкопки, проведені з 12 по 24 серпня 1949 р., не зважаючи на дуже незначні можливості, були успішними — в перший же день розкопок вдалося виявити, а далі і частково розкрити руїни найдревнішого Переяславського храму архангела Михаїла, збудованого у 1089 р. Розкопки показали, що від цієї, колись прославленої будівлі під землею дуже добре збереглися не тільки фундаменти, але частково й стіни. Основні підсумки розкопок 1949 р. були опубліковані в згаданій вище нашій статті².

2

Археологічні дослідження пам'яток древньої переяславської архітектури продовжувались в 1952 р. Переяслав-Хмельницька археологічна експедиція Академії наук СРСР та Академії наук УРСР 1952 р.³ стала своїм завданням розвідкові розкопки на території древнього Переяславського дитинця. На території дитинця було закладено 32 розвідкових розкопи, загальною площею близько 570 м². Розвідки, що широко охопили всю територію дитинця, дозволили встановити, що древній культурний шар, який відбиває історію міста часів Київської Русі, в цій частині Переяслава-Хмельницького, як видно, цілком зруйнований в результаті пізніших перекопок. Ні на одній ділянці не було виявлено не тільки будь-яких залишків древніх жилих або господарських споруд, але навіть і непорушених ділянок древніх культурних шарів. У перекопаних аж до материка в пізніший час шарах, поряд з незначною кількістю предметів, які відносяться до XI—XIII ст. (фрагменти кераміки, вироби з кості, металу, скла, шиферні пряслиця), виявлені і численні предмети XVII—XVIII ст.

Проте в самому центрі дитинця, на території невеликого садка в садибі І. С. Динника (вул. Радянська, буд. 7) розкопками вдалося виявити і майже повністю розкрити руїни ще одного древнього переяславського храму (рис. 1).

Залишки будівлі являють собою в основному лише фундаментні рови, на дні яких збереглася бутова кладка з валунів. Нижні ряди кладки фундаментів складені з дрібних валунів насухо, без розчину. Вище лежать трохи більші валуни, проміжки між якими забиті уламками древньої плиточної цегли. Ця кладка була залита вапняковим розчином з великою домішкою товченої цегли (цем'янки). Розчин дуже погано зберігається. Уламки цегли, що використовувалися в бутовій кладці фундаменту, мають товщину від 3,5 до 4,0 см, так само як і це-

¹ Б. О. Рибаков, Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р., АП, т. I, Ж., 1949, стор. 22.

² М. К. Каагер, Памятники переяславського зодчества XI—XII вв. в світі археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 44—63.

³ У розкопках під керівництвом автора приймали участь: мол. наук. співробітник ЛОІМК П. О. Раппопорт, науково-технічні співробітники ЛОІМК М. В. Малевська та К. В. Павлова, лаборанти Н. А. Барабанова, Т. М. Іванова, А. Н. Кірпічников, І. І. Лісаєвич, Е. С. Смирнова, М. П. Сотникова, А. Л. Хорошкевич, І. П. Чурсіна, Т. А. Шубнікова.

глини, які застосовувалися в кладці стін і знайдені у великій кількості у розвалі будівлі. Глибина закладання фундаментів від рівня сучасної денної поверхні становить близько 1,3 м, ширина фундаментних ровів 1,3—1,4, а в апсидній частині храму — 1,0—1,2 м.

У кількох місцях кладка фундаменту збереглася на висоту до 0,8—0,85 м від підошви. Фундаментні рови були вириті не в материку, а в темному гумусованому культурному шарі ранішого часу, на глибину

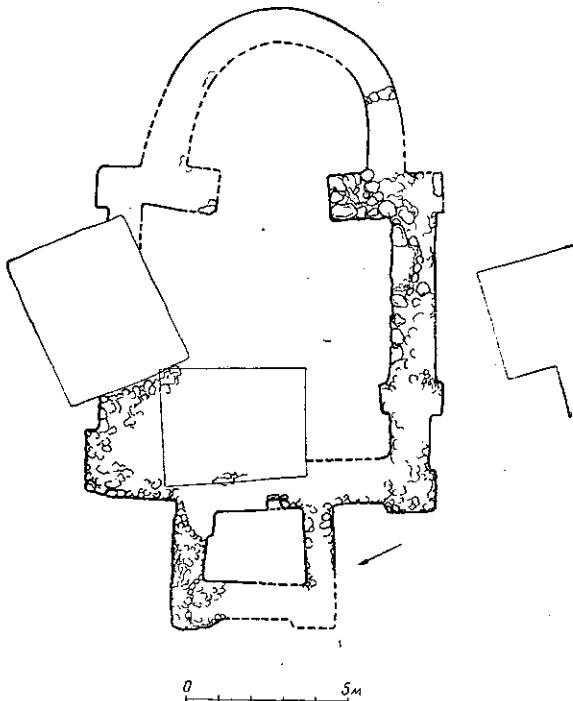

Рис. 1. Переяслав-Хмельницький. План руїн одноапсидного храму XI ст. Розкопки 1952 р.

до 0,85 м від древньої денної поверхні. На дні ровів — щільний материковий ґрунт, який служив підошвою для фундаменту.

У розвалі древніх будівельних матеріалів в процесі розкопок храму зібрані численні зразки цегли, що мають розміри $30-33 \times 22-24 \times 3,5-4,0$ см; на багатьох цеглинах на одній постілі є опуклі паралельні борозенки (рис. 2). Уламки цегли цього типу виявлені і в руїнах храму Михаїла. В значній кількості були знайдені також керамічні плитки від підлоги. Більша частина їх не мала поливи, але зустрічалися і полив'яні — одноколірні (жовті) та узорні (жовті розводи на зеленому фоні, рис. 3). У великій кількості траплялися фрагменти штукатурки з фресковим розписом дуже яскравих кольорів.

Фруктові дерева та невеликий сарай у північно-західній частині садиби не дозволили дослідити будівлю повністю, проте план її був в основному з'ясований. Заново відкрита переяславська будівля являє собою невелику безстовпну, майже квадратну в плані церкву з однією півциркульною апсидою із східного боку (рис. 1)¹. Довжина храму (без притвору) 15,8 м, ширина — 10 м. Апсида трохи вужча самої церкви, тому із зовнішнього боку на східній стіні утворюються невеликі плічки. Із заходу до церкви примикає невеликий притвор. На кутках будівлі є

¹ Церква орієнтована не точно на схід, а на так званий «літній схід», тобто на південний схід.

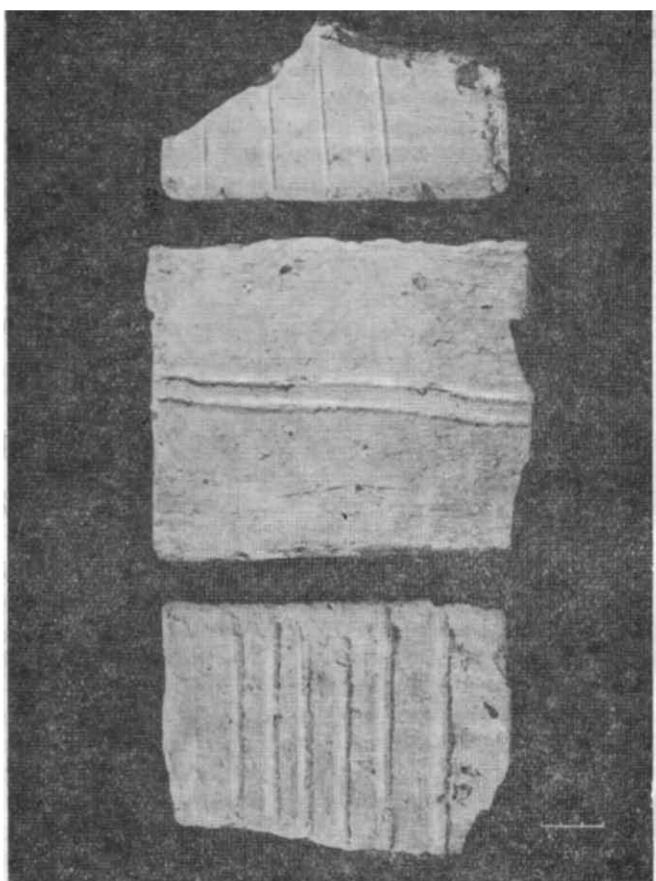

Рис. 2. Цеглини з борозенками з руїн храму XI ст. Розкопки 1952 р.

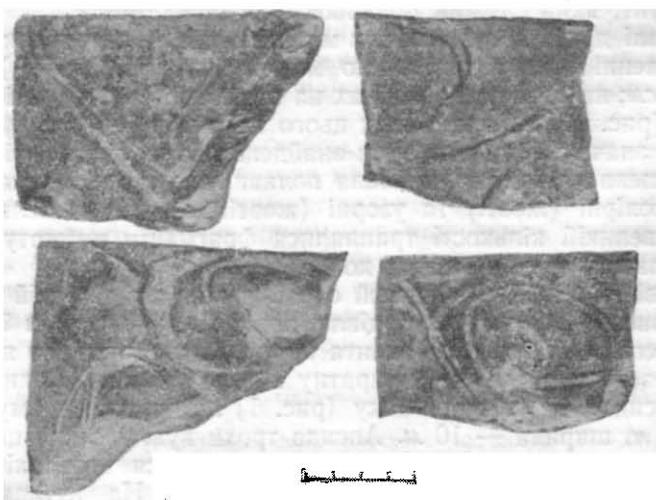

Рис. 3. Полив'яні керамічні плитки підлоги з руїн храму XI ст. Розкопки 1952 р.

незначні потовщення фундаментів — лопатки. В західній третині південної стіни на зовнішній і внутрішній поверхнях також були лопатки.

Фундаменти південної та західної стін церкви були вивчені повністю. Апсида ретельно простежена по межах фундаментних ровів. Значно гірше вдалося дослідити північну стіну храму, яка в більшій своїй частині зруйнована прямокутною ямою; рівень dna ями точно співпадає з рівнем підошви фундаменту. Над північно-західною частиною руїн знаходиться сарай, який перешкоджав дослідити повністю цю частину храму. Бутова кладка фундаменту тут виявилася трохи ширшою за кладку фундаменту південної стіни. Проте уточнити внутрішню лінію фундаменту в північно-західному кутку не було можливості. Вся доступна для розкопок площа навколо руїн храму була ретельно досліджена. Ніяких залишків інших древніх споруд, зв'язаних з храмом, не виявилося.

Відкритий розкопками 1952 р. мініатюрний одноапсидний храм, сучасні з даних будівельної техніки, можна віднести до другої половини XI ст. З жодною із згаданих в літопису будівель цього часу зв'язати його неможливо. Цей храм, мабуть, не входив до ансамблю Єфремівського «кам'яного міста». До питання про місце цієї пам'ятки в історії древньоруської архітектури нам доведеться повернутися дещо пізніше в зв'язку з вивченням результатів розкопок, проведених Переяслав-Хмельницькою експедицією в 1953 р.

* * *

У 1952 р. провадилося також археологічне дослідження древнього земляного валу, який оточував дитинець та «окольний город». Прорізка валу на кількох ділянках дозволила вивчити з достатньою повнотою його складну конструкцію. Вал переяславського дитинця складався з дубових зрубів, щільно засипаних землею та глиною. До цих зрубів із зовнішнього боку примикала кладка з сирцевих цеглин, зв'язана дерев'яним каркасом складної конструкції.

Вал переяславського дитинця виявився надзвичайно близьким своею внутрішньою конструкцією до валу древнього Белгорода, дослідженого розкопками В. В. Хвойки у 1909—1910 рр.¹. Є підстави вважати, що обидві ці споруди відносяться до кінця X ст.²

Крім розкопок в дитинці, у 1952 р. були проведені розвідувальні розкопки на території «окольного города». На одній з ділянок були виявлені залишки двох жител напівземлянкового типу, одне з яких врізу-

¹ Н. Д. Полонская, Археологические раскопки В. В. Хвойки 1909—1910 гг. в м. Белгородке, Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археол. съезда, М., 1911, стор. 52—57; В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913.

² П. А. Раппопорт, Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцовой кладки, КС ИИМК, в. ЛII, 1953, стор. 21—22.

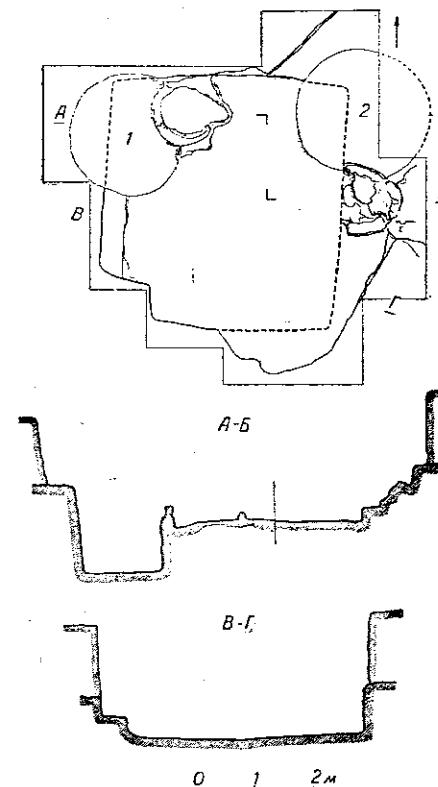

Рис. 4. Переяслав-Хмельницький. План та розріз жител XII—XIII ст. Розкопки 1952 р.

валося в друге (рис. 4). Як нижнє, древніше житло, так і верхнє, пізніше, відносяться до XII—XIII ст. В обох житлах добре збереглися глинобитні склеписті печі (рис. 5). Під глиняною обмазкою черені виявлені забивка з уламків кераміки. З них вдалося зібрати цілий горщик. Нижче виявилися ще два шари глиняної обмазки, під якими також були знайдені уламки кераміки. З уламків другого шару вдалося зібрати також цілу посудину. На долівці жител знайдено багато уламків глиняного посуду, виробів з каменю, кості та заліза. За своїм типом переяславські

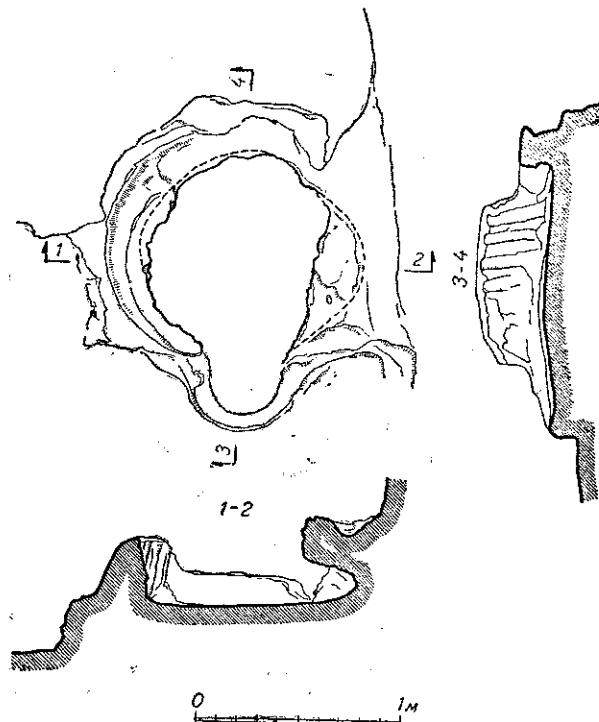

Рис. 5. План та розрізи глинобитної печі з житла XII—XIII ст.

житла найбільше нагадують масові міські житла XI—XIII ст., відкриті розкопками у Києві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та інших південно-руських містах¹.

3

Особливо широкого розмаху археологічні розкопки в Переяславі-Хмельницькому набули у 1953 р. Відкриті в цьому році архітектурні пам'ятки XI—XII ст. мають винятковий інтерес².

Дослідження руїн храму Михаїла та оточуючої цей храм території у 1953 р. вдалося продовжити лише в незначній мірі. На південь від

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 43—44; його ж, Основные итоги и проблемы археологического исследования древнего Киева, VI Научная конференция Института археологии АН УССР, К., 1953, стор. 114—116.

² Розкопки провадилися Переяслав-Хмельницькою експедицією АН СРСР та АН УРСР під керівництвом автора. В розкопках приймали участь: мол. наук. співробітник ПМК АН СРСР П. О. Рацпопорт, науково-технічний співробітник М. В. Малевська, лаборанти Т. М. Іванова, Г. К. Козьмян, А. А. Ештейн, студенти-практиканти Т. І. Юдичева та Л. А. Євграфова.

південної стіни нової церкви розкопками було відкрито фундамент південної стіни древнього храму, на всьому його протязі від південно-західного до південно-східного кутка. Відкриття цієї стіни дозволило відкинути першіше припущення про те, що храм Михаїла був тринефною шестистовпною будівлею з притворами¹. В дійсності, храм був, видимо, п'ятинефною спорудою, крайні нефи якої з східного боку закінчувалися не апсидами, а прямими стінками.

З південного та західного боків до основного масиву будівлі примикали прибудови, повне розкриття яких намічено провести у 1954 р. Нагадаємо, що залишки різних прибудов до храму були виявлені розкопками 1949 р. також з північного боку².

Навіть далеко незавершенні розкопки храму Михаїла дозволяють переконатися, що храм цей не тільки за своїми масштабами, але і за розкішшю свого внутрішнього оздоблення міг конкурувати з найбільшими та найбагатшими храмами Києва.

Руїни найдревнішого Переяславського храму Михаїла відкриті розкопками 1949 та 1953 рр. настільки неповно, що спробу більш або менш детальної реконструкції його першіного вигляду, на жаль, поки що доводиться вважати передчасною. Для розв'язання цього завдання необхідно, розібравши дерев'яний сарай, збудований недавно на основній частині храму, відкрити повністю цю найдавнішу архітектурну пам'ятку Переяславля.

Завдання дослідження, проте, не обмежується тільки цим. Древній храм Михаїла складав центральну ланку грандіозного архітектурного ансамблю «кам'яного міста», спорудженого в кінці XI ст. за ініціативою митрополита Єфрема. Виявлення руїн храму Михаїла, поряд з невідкладним завданням завершення розкопок цієї пам'ятки, ставить і більш широке, захоплююче завдання — розкрити весь визначний архітектурний комплекс кінця XI ст., так яскраво охарактеризованого древнім Переяславським літописцем.

Про те, що розшуки частин цього комплексу можуть дати значні результати, свідчить відкриття в останні дні роботи нашої експедиції 1953 р. руїн великої кам'яної громадської будівлі XI ст., систематичне дослідження якої становитиме одне з найважливіших завдань розкопок 1954 р.

4

Поряд з продовженням розкопок у дитинці в 1953 р. археологічні дослідження широко розгорнулися на території «окольного города». Нашу увагу вже давно привертає досить високий земляний горб, розташований в городі приватновласницької садиби на розі вулиць Карла Лібкнешта та Спаської, відомий в місті під ім'ям «кургана». До 30-х років XX ст. на «кургані» стояла дерев'яна Спаська церква, збудована в XIX ст. Під час обслідування «кургана», проведенного в серпні 1953 р. навіть на поверхні його були виявлені уламки плінфи, куски шиферу, нечисленні фрагменти штукатурки з фресковим розписом. Розвідувальним розкопом було встановлено, що під неглибоким шаром землі та будівельними залишками нової церкви лежить суцільнний завал древньої будівлі: уламки плінфи та каменю, куски розчину з домішкою цем'янки, численні фрагменти фрескового розпису, полив'яні плитки підлоги. Незабаром вдалося виявити кладку стін, що дуже добре збереглася, від будівлі із залишками фрескового розпису на внутрішній поверхні.

Протягом вересня—жовтня 1953 р. наново виявлені пам'ятка древньої Переяславської архітектури була повністю розкопана. Вона являла-

¹ М. К. Каґер, Пам'ятники Переяславського зодчества XI—XII вв. в світі археологіческих исследований, СА, XV, 1951, стор. 62.

² Там же, стор. 62—63.

собою мініатюрний храм-усипальню. До прямокутної в плані будівлі із східного боку прилягає одна апсида, а з західного — притвор, ширина якого дорівнює ширині храму (рис. 6). У північно-східному та південно-східному кутках будівлі розташовані два квадратні у плані стовпи. У західній частині храму стовпів не було. Своєрідний план мало і олтарне

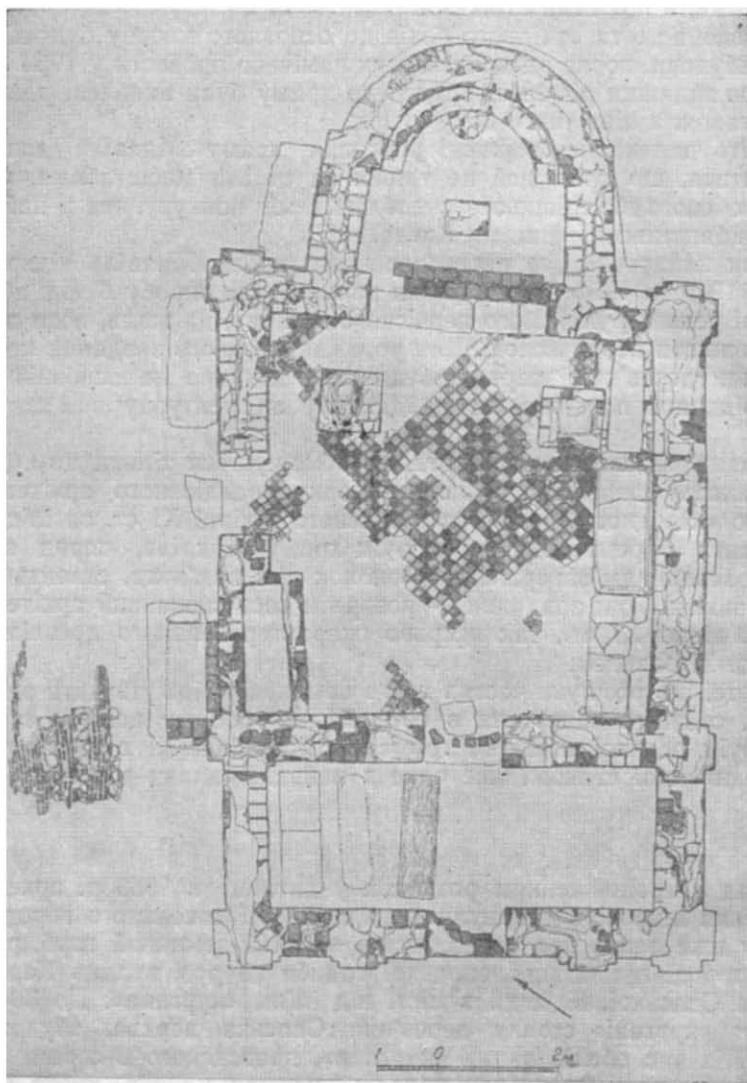

Рис. 6. Переяслав-Хмельницький. Руїни храму-усипальні XI ст. План.
Розкопки 1953 р.

приміщення храму. Західна частина його, обмежена прямыми стінками, що трохи звужуються на схід, має трапецієвидну форму. До цієї частини зі сходу примикає невелика півциркульна апсида.

Ніяких лопаток на внутрішній поверхні стін храму не було. Зовні лопатками відмічені тільки кутки будівлі. Посередині північної та західної стіни розташовані портали храму.

Із західного боку до храму примикає притвор. Південна та північна стіни притвору в нижній частині їх, яка збереглася, прибудовані без перев'язі до гладко затертої поверхні південно-західної та північно-за-

хідної лопаток храму. Проте ретельне дослідження залишок північної стіни притвору, що упала, дозволило встановити, що у верхніх своїх частинах стіни притвору були складені у перев'язь з кладкою північної стіни основної будівлі. Подібна ж обставина відмічалася нами в київській церкві Спаса на Берестові¹.

Кладка стін та стовпів храму збереглася на висоту до 0,7 — 0,8 м, а деякі частини будівлі (наприклад, північно-східний стовп та північний пілон апсиди) навіть до 1,5 м. Стіни та стовпи складені в тех-

Рис. 7. Переяслав-Хмельницький. Загальний вид руїн храму-усипальниці XI ст.

ніці «змішаної кладки», на розчині вапна з домішкою товченої цегли (рис. 7). Ряди великих, нерівно обтесаних каменів чергуються з рядами цегляної кладки. В цегляній кладці застосовувався характерний для київської архітектури XI ст. прийом чергування рядів цегли, що лежать у площині фасаду, з «утопленими рядами», прикритими гладко затертим розчином з домішкою цем'янки. Зовнішня поверхня кам'яної кладки стін також вкрита шаром гладко затертого розчину, крізь який, проте, окремі (найбільш опуклі) частини каменів виступають назовні (рис. 8). Всі кутки та зовнішні лопатки будівлі складені, в основному, з каменю. Цегла, застосована в кладці стін, має майже стандартні розміри (30—31 × 11—12 × 4—4,5 см). Вапняковий розчин від домішки дрібнотовченої цегли має рівний рожевий колір. Товщина швів — різна — від 1,5 до 4 см.

Фундаменти церкви закладені на глибину близько 1 м. Бутова кладка фундаментів складається із рваного каменю, в більшості — канівського пісковика та подекуди валунів. У незначній кількості в кладці фундаментів застосовані також уламки плінфи. У верхній частині фундаментів камені залиті розчином вапна з домішкою цем'янки, в нижній частині вони укладені насухо. Верхня частина кладки фундаментів пеперекрита цегляним вистиланням (в один ряд). Це вистилання утворює обріз фундаменту, що виступає на 15—20 см від площини кладки стін

У східній стіні храму (по боках від апсиди) на висоті 0,75 м від рівня підлоги розташовані дві півциркульні ниші (рис. 9).

¹ М. К. Ка́ргер, К истории киевского зодчества конца XI — начала XII вв. Церковь Спаса на Берестове, СА, XVII, 1953, стор. 238—240.

Олтарна частина храму відокремлена від основної частини будівлі порогом, який складається з трьох шиферних плит, укладених щільно одна до одної (рис. 9). За цим порогом розташована цегляна вимостка (в два ряди цегли), як видно, основа олтарної перегорожі.

У центрі олтарного приміщення знаходитьться невеликих розмірів престол, складений із древньої цегли на розчині вапна з домішкою це-

Рис. 8. Руїни храму-усипальні XI ст. Қладка західної стіни.

Рис. 9. Руїни храму-усипальні XI ст. Східна частина будівлі.

м'янки (рис. 9). Стінки його оштукатурені. Первісна висота престолу невідома.

Вздовж стін півциркульної апсиди знаходитьться цегляна оштукатурена лава висотою близько 0,5 м. До середньої її частини примикає напівкруглий східець.

Підлога храму була вистелена керамічними полив'яними плитками жовтого, зеленого та бронзовокоричневого кольору. Більша частина їх збереглася *in situ*. Плитки розташовані по діагоналі будівлі, причому плитки одного кольору утворюють поздовжні ряди із сходу на захід. Вони укладені на білій вапняковій підмазці, без домішки цем'янки. В місцях, де плитки не збереглися, в розчині виразно простежуються їх відбитки. Вапнякова підмазка лежить безпосередньо на щільному лесовому ґрунті. Плитки сформовані з добре відмученої глини, в зламі мають білий або білорожевий колір.

Основний формат плиток $16,5 \times 16,5$ см, при товщині 1,8 см. Краї плиток частково скошені, частково прямі. У північній частині підлоги

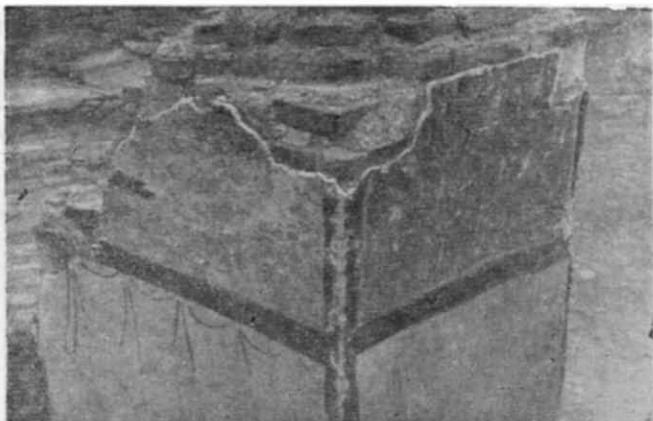

Рис. 10. Руїни храму-усипальни XI ст. Фресковий розпис на північно-східному стовпі.

розташовані плитки трохи меншого розміру ($13,6 \times 16,5$ см при товщині 1,6 см). Серед них зустрінуто декілька екземплярів з двоколірною поливою (жовті із зеленим рисунком у вигляді хвилястої лінії). На трьох ділянках підлоги, де плитки двох форматів змикалися між собою, для заповнення невеликих пустот використані куски битих плиток. Плитки меншого розміру з'явилися, як видно, в результаті пізнішого лагодження підлоги, зробленого, проте, також у давнині.

На багатьох ділянках внутрішньої поверхні стін храму добре збереглися *in situ* фрагменти древнього фрескового розпису (рис. 10). Великі уламки розписної штукатурки (рис. 11) знайдені в дуже значній кількості у завалах древніх будівельних матеріалів. Необхідно підкреслити, що не всі фрагменти живопису, що збереглися, відносяться до первісного розпису храму. Так, на південному стовпі чітко видно, що частина штукатурки з фресковим розписом уже в давнину відвалилася і була замінена дещо пізніше новою штукатуркою. Фресковий живопис на цій штукатурці відтворює стару схему розпису, яка, проте, не точно співпадає з ним як за рисунком, так і за кольором. Ця пізніша штукатурка з розписом переходить і на стінки цегляної гробниці, яка впритул примикає до стовпа; очевидно, пізніший розпис синхронний цій гробниці.

У завалі, що складався з будівельних матеріалів (рис. 12), крім численних зразків цегли, каменю, розчину, знайдені також уламки червоноглиняних амфор із слідами розчину вапна з цем'янкою, який прилип до них, що свідчить про застосування цих амфор у кладці склепіння будівлі. Слід, крім того, згадати про численні знахідки фрагментів фрескової штукатурки, кусків древнього свинцевого даху, в тому числі одного цілого листа свинцю (розміром 70×40 см), уламків круглого віконного скла із загнутими бортіками, а також залишків кованих цв'яхів з

Рис. 11. Руїни храму-усипальни XI ст. Фрагменти фресок.

широкими шляпками, що призначалися для укріплення фрескової штукатурки на склепінні та арках. На всій площині підлоги храму під обвалими склепіння та верхніх частин стін лежав шар попелу та вугілля. Багато плиток мали дуже обгорілу поверхню, що свідчить про те, що зруйнування будівлі було пов'язане з пожежею.

Рис. 12. Руїни храму-усипальниці XI ст. Завал кладки стіни на підлозі.

На підлозі храму-усипальниці розкопками виявлені численні уламки різних бронзових предметів, які знаходилися в храмі в час його загибелі. Знахідки ці заслуговують спеціальної публікації та дослідження. Згадаємо лише дві з них — особливо інтересні. На підлозі середньої частини храму знайдені численні уламки бронзових прорізних пластинок та литва, з яких вдалося повністю відтворити чудову за орнаментальним багатством люстра-хорос (рис. 13).

В олтарній частині храму знайдені уламки бронзового підсвічника, які побували у сильному вогні (рис. 14—16).

В середині основної частини храму, в його західному притворі та біля храму, вздовж його північної стіни розташовані поховальні споруди-склепи та кам'яні гробниці (рис. 6). У південно-східному кутку храму була виявлена гробниця, збудована із цегли XII ст. на вапняковому розчині без цем'янки. Гробниця перекривалася шиферною плитою, від якої збереглися лише уламки, що впали на дно гробниці. Від кістяка збереглися лише незначні залишки. Гробниця примикала до оштукатуреної та розписаної фресками поверхні південної стіни та південно-східного стовпа. Сама гробниця також оштукатурена (всередині та зовні).

До описаної гробниці впритул примикають два шиферні саркофаги, розташовані вздовж південної стіни храму на невисоких цегляних основах (рис. 6). Від обох саркофагів збереглися *in situ* тільки нижні плити — днища з поздовжніми та боковими видовбленими по краях пазами для встановлення стінок. Стінки та кришки обох саркофагів знайдені тут же в уламках. Цегляна основа під шиферним саркофагом, розташованим у південно-західному кутку храму, перекриває древню підлогу з полив'яніх плиток. Навпаки, цегляна основа другого шиферного саркофага біля тієї ж стіни покладена безпосередньо на ґрунт; плитки підлоги не ідуть під нього, а утворюють вздовж саркофага кайму коричневого кольору. На боковій стінці цегляної основи під цим саркофагом зберігся шар білого розчину з відбитками плиток, які були встановлені вертикально по бортику основи саркофага. Кілька плиток жовтого та зеленого кольорів збереглися на місці. Від кістяків уціліли лише окремі кістки.

Ще одна поховальна споруда розташована у північно-західному кутку храму і являє собою аркосолій в товщі північної стіни (рис. 6).

Рис. 13. Бронзовий хоро́с, знайдений в руїнах храму-усипальни XI ст. (після реставрації).

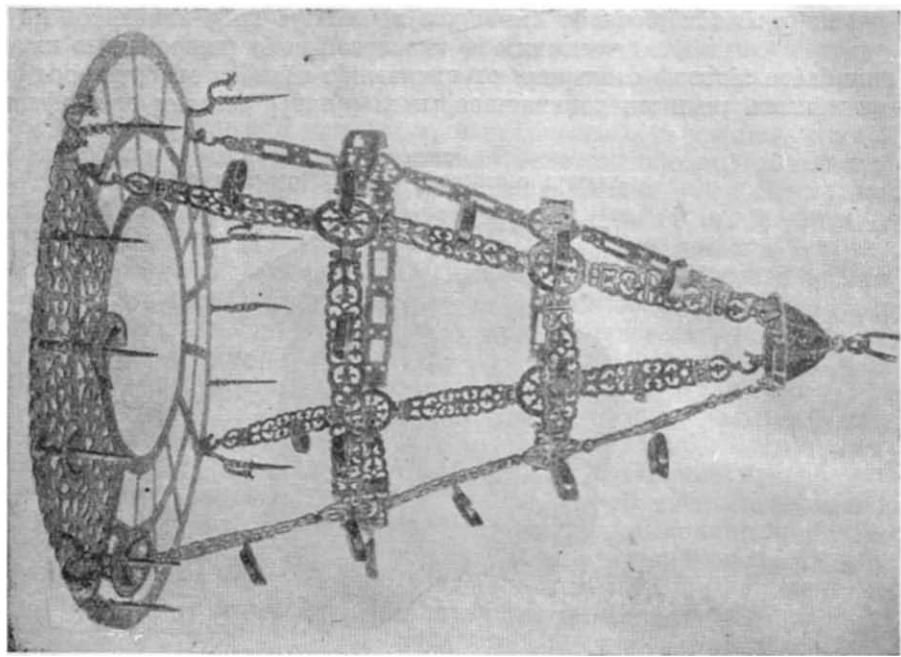
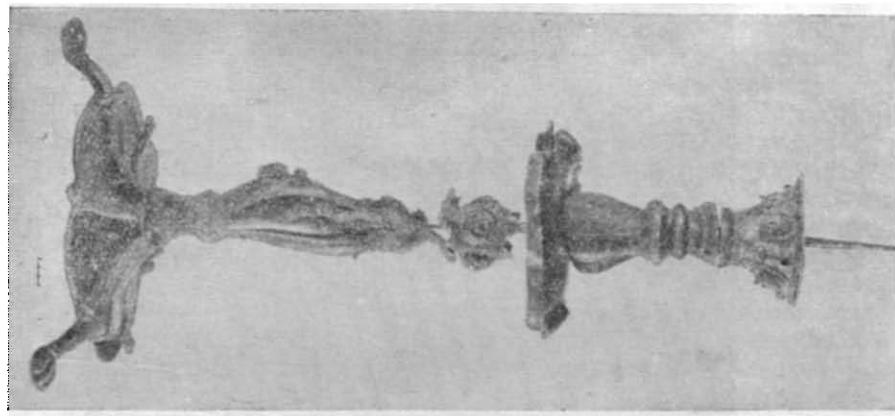

Рис. 14. Бронзовий підвішник, знайдений в руїнах храму-усипальни XI ст. (після реставрації).

З боку інтер'єра будівлі поховання відокремлене тонкою цегляною стінкою. Кістяк не зберігся.

Біля північної зовнішньої стіни храму розкопками виявлено три древніх поховання (рис. 6). Коло північно-східного кутка будівлі тра-

Рис. 15. Деталь бронзового підсвічника.

пилися два поховання в ґрунтових могилах, перекритих великими шиферними плитами. Обидва кістяки збереглися *in situ*, проте ніяких слідів похованального інвентаря в могилах не було. Біля північно-західного кутка храму виявлено склеп, стінки якого складені з цегли XII ст. Кістяк зберігся *in situ*; похованального інвентаря немає. Склеп був перекри-

Рис. 16. Деталь бронзового підсвічника.

тій шиферною плитою. На цій плиті залишилися незначні частини цегляної гробниці, що впритул примикала до північного фасаду; внутрішня поверхня стін гробниці була розписана фресками.

Три поховання були відкриті в західному притворі храму. Біля північної стіни притвору розташований цегляний склеп, перекритий плитою. Поруч з ним — два поховання в ґрунтових могилах. В одному з них добре збереглася дерев'яна труна. Всі три кістяки збереглися *in situ*. Похованального інвентаря немає.

Охарактеризована вище техніка «змішаної кладки», в якій споруджено всі стовпи та стіни будівлі, не залишає ніяких сумнівів в питанні про дату цієї заново розкопаної пам'ятки. Техніка «змішаної кладки» є характерною особливістю київської, чернігівської та Переяславської архітектури з кінця Х — до кінця XI — початку XII ст. В 20—30-х роках XII ст. вона була замінена новою технікою «рівношарової» цегляної кладки. Розміри та керамічні особливості цегли, виявленої в будівлі, дозволяють уточнити дату пам'ятки в межах другої половини XI ст.

Переяславський одноапсидний храм-усипальня, відкритий розкопками 1953 р., при всій незвичайноті його плану (рис. 17), має ряд аналогій серед пам'яток руської архітектури XI—XII ст. і, насамперед, серед будівель самого Переяславля та Переяславської землі. Найближчою аналогією йому є описаний вище невеликий одноапсидний храм в Переяславському дитинці, руїни якого були відкриті нашими розкопками 1952 р. Детальне співставлення цих двох одночасних Переяславських пам'яток другої половини XI ст. трохи утруднено тією обставиною, що руїни храму, розкопаного у 1952 р., дійшли до нас в досить поганому стані. Як вказано вище, від будівлі збереглися в основному лише фундаментні рови з незначними залишками бутової кладки на дні їх. Проте порівняння планів обох пам'яток дозволяє переконатися в тому, що вони належать до типу малих одноапсидних храмів, характерних для архітектурних ансамблів князівських, а можливо, і боярських вотчин другої половини XI ст.

Саме до цього типу малих, скромних за своїм виглядом будівель князівської вотчини безперечно слід віднести і третій храм, який зберігся на території Переяславської землі. Ми маємо на увазі так звану «Остерську божницю» Михаїла — невеликий одноапсидний храм, незначні залишки якого дбайливо зберігаються на околиці сучасного міста Остра.

До останнього часу цю пам'ятку архітектури Переяславської землі було прийнято пов'язувати, без достатніх до того підстав, з будівничию діяльністю Юрія Долгорукого і тим самим відносити храм до середини XII ст. М. Макаренко, який присвятив цій пам'ятці велику серйозну статтю, вагався в уточненні дати Остерської божниці¹. Помилково вважаючи, що технічні особливості кладки стін храму характерні для древньоруських кам'яних будівель всієї «дотатарської епохи» в цілому, він відносив спорудження храму до періоду від 1098 до 1152 р., вважаючи його будівлею або сина Володимира Мономаха — сузdal'sького князя Юрія Долгорукого, який назвав церкву своєю божницею («коже

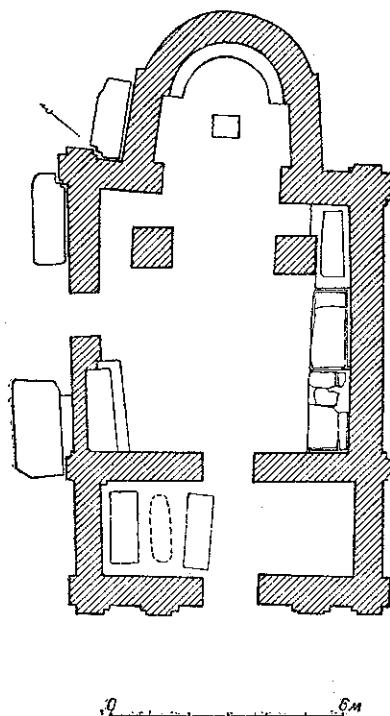

Рис. 17. Храм-усипальня XI ст. План.

¹ Н. Макаренко, Древнейший памятник искусства Переяславского княжества, Сборник статей в честь гр. Уваровой, М., 1916, стор. 403

есте мої Городець пожгли (и божницю) то я ся тому отожгу противу...»), або будівлею самого Володимира Мономаха, який спорудив цю церкву одночасно з влаштуванням Городця у 1098 р. В пізнішій статті, присвяченій фресковому роспису Остерської божниці, той же автор дослівно повторив викладені вище міркування про датування храму, проте висловився більш рішуче на користь приналежності божниці до числа будівель Юрія, відносячи її до часу між 1120 та 1152 рр.¹.

В дійсності Остерська божниця безперечно належить до числа будівель Володимира Мономаха, про що переконливо свідчить типова для XI ст. кладка її стін в техніці «opus mixtum». Добре відома історична доля Остерського городка, який-так часто згадувався в літопису, зовсім не протирічить висловленім тут міркуванням. Хоча прямих відомостей про будівництво Остерської божниці і немає, проте літописне повідомлення під 1098 р. про закладку Володимиром Мономахом міста «на Въстри»², очевидно, може служити вказівкою і на час будівництва храму.

Очевидно, до цієї ж групи пам'яток слід віднести ще одну будівлю, яка не раз згадувалася в київських літописах — «Летську божницю», збудовану також Володимиром Мономахом. Незважаючи на те, що нашими розкопками в 1950 р. були виявлені лише жалюгідні уламки цієї будівлі, що не дають можливості реконструювати архітектурний вигляд цієї інтересної пам'ятки в цілому, все ж матеріали, зібрані в результаті ретельних спостережень в процесі розкопок, дозволили висловити припущення, що «Летська божниця» належала до типу малих кам'яних храмів князівської вотчини.

Розшуки цього типу церковної будівлі древньоруські архітектори розпочали ще тобід, коли в офіційній, парадній архітектурі панували монументальні споруди, що продовжували та розвивали архітектурні традиції середини XI ст.³. Поряд з монументальними спорудами, типовими для офіційного будівництва внуків та правнуків Ярослава, в архітектурі кінця XI та початку XII ст. може бути простежена друга лінія, характерна для приватного вотчинного будівництва, пам'ятки якого дійшли до нас в дуже незначній кількості. Саме до цього типу пам'яток безпосередньо належать два малі Переяславські храми, відкриті розкопками 1952 та 1953 рр.

Не можна не звернути уваги на ту обставину, що храм, відкритий у 1953 р., знаходився не в дитинці, а в «окольному городі». Відсутність будь-яких відомостей про історію будівництва не дозволяє уточнити соціальну обстановку виникнення храму-усипальниці. Проте вже саме місце положення храму в «окольному городі», тобто на посаді, дозволяє висловити припущення — чи не належав розкопаний у 1953 р. малий храм якійсь боярській родині?

Про дальший, розвиток типу малих одноапсидних храмів свідчить третя Переяславська пам'ятка цього роду — залишки стін мініатюрного храму, виявлені П. А. Лашкарьовим при спорудженні сучасної церкви Успіння. Обстеження цієї пам'ятки, проведене нами ще в 1946 р., дозволило з усією рішучістю відкинути висунуту вперше П. А. Лашкарьовим⁴ і дуже поширену до наших днів думку про те, що нижні частини стін мініатюрної одноапсидної будівлі, які збереглися під підлогою сучасної Успенської церкви, збудованої в кінці XIX ст., можна розглядати як за-

¹ М. Макаренко, Старогородська божниця та її малювання, Чернігів та північне лівобережжя, К., 1928, стор. 206.

² «Того же лета заложи Володимер Мономах город на Въстри», Іпатієвський літопис, 6606 (1098) р.

³ М. К. Каргер, «Летская божница» Владимира Мономаха, КС ИИМК, в. XLIX, 1953, стор. 19—20.

⁴ П. А. Лашкар'єв, Остатки древней церкви в городе Переяславе, Киевская старина, т. I, 1889, январь; пізніше передруковано в книзі того ж автора «Церковно-археологические очерки», К., 1898, стор. 221—229.

лишки храму, побудованого в 1098 р. Володимиром Мономахом на князівському дворі. Вивчення техніки кладки стін, які збереглися на досить значну висоту, та характерних особливостей плану церкви (рис. 18) цілком виключають можливість віднести названу будівлю до такого раннього часу. Розміри цегли ($31 \times 25 \times 5$ см), яку використовували при кладці стін, і, особливо, сама техніка «рівношарової» цегляної кладки без примінення чергування рядів цегли, «утоплених» в кладці, без застосування каменю — дозволяють віднести згадану будівлю до часу не раніше середини XII ст. Про цю ж дату свідчать і характерні півколонони на фасадах.

Дуже незначні розміри церкви дозволяли висловити сумнів в тому, що вона була самостійною спорудою. Вивчаючи обставини розкопок 80-х років XIX ст., під час яких була розкрита ця будівля, і відмічаючи, що сучасна нова церква стоїть на досить великому площею підвищенні, по відношенню до якого площа древньої церкви складає лише незначну частину, кілька років тому автор висловив припущення, що древня будівля, яка зберігається під підлогою нового храму є лише частиною руїн великого архітектурного комплексу, який залишився нерозкопаним і незрозумілим¹. Численні розвідувальні розкопи, закладені влітку 1952 р. навколо сучасної церкви Успіння, не підтвердили цього припущення. Ніяких залишків древньої будівлі, або хоча б залишків будівельних матеріалів, не було виявлено. Переяславський одноапсидний безстовпний храм, залишки якого збереглися під сучасною Успенською церквою, поряд з Іллінською церквою в Чернігові, яка відноситься до тієї ж пори², свідчить, що розроблений у другій половині XI ст. переяславськими архітекторами тип малого одноапсидного храму князівської та боярської (?) вотчини продовжував розвиватися аж до другої половини XII ст.

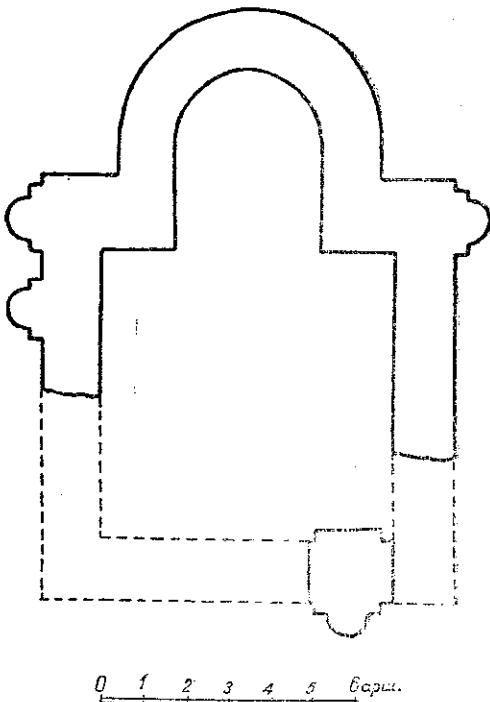

Рис. 18. План одноапсидного храму XII ст.
Розкопки П. А. Лашкарьова.

5

Значний інтерес має другий храм, відкритий розкопками 1953 р. Руїни його були виявлені випадково в зв'язку з будівництвом літнього кінотеатру на розі вулиць Леніна та Шевченка. В першій половині 1953 р. були розпочаті земляні роботи, які мали на меті вирівняти будівельний майданчик, в центрі якого знаходився невисокий горб. Аж до 1935 р. на цьому горбі стояла нова дерев'яна Воскресенська церква. Після зняття верхніх пластів землі, на глибині близько 1 м виявилися за-

¹ М. К. Каргер, Памятники переяславского зодчества XI—XII вв. в свете археологических исследований, СА, XV, 1951, стор. 49—50.

² Ю. Асеев, Архитектурно-археологичні дослідження в Криму, Вісник Академії архітектури УРСР, К., 1951, № 3, стор. 25.

вали древнього будівельного матеріалу, а місцями — блоки дерев'яної цегляної кладки. Земляні роботи були своєчасно припинені і про знахідку повідомлено в Академію наук УРСР та Академію архітектури УРСР.

Попереднім обслідуванням території, проведеним нами в липні 1953 р., було встановлено, що під дерном та тонким шаром землі скрізь

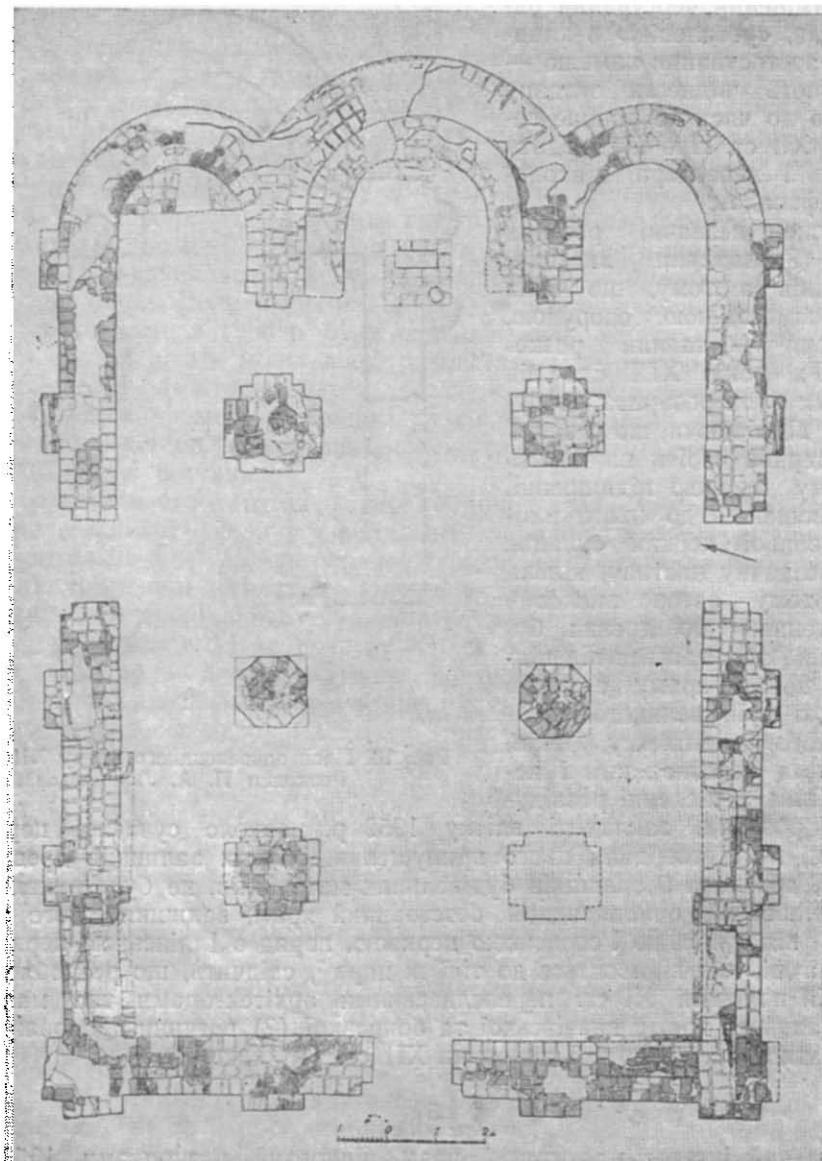

Рис. 19. Переяслав-Хмельницький. Руїни шестистовільного храму XII ст.
План. Розкопки 1953 р.

лежить суцільний завал дерев'яного брухту: уламки битої пінфи, куски вапнякового розчину з домішкою цем'янки, фрагменти штукатурки із залишками фрескового розпису, уламки шиферних плит. Розвідувальними розкопками незабаром вдалося виявити цегляну кладку стін та стовпів дерев'яної будівлі, що дуже добре збереглися на висоту до 1,5 м над рівнем дерев'яної підлоги. На протязі липня та серпня 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР та АН УРСР про-

вела розкопки на всій території, призначений для будівництва, в результаті яких були повністю відкриті руїни дерев'яного храму.

Розкрита розкопками 1953 р. будівля являє тринефний шестистовпний храм з трьома півциркульними апсидами з східного боку (рис. 19). Довжина будівлі (по середньому нефу) 24,2 м, ширина 14,3 м.

Рис. 20. Шестистовпний храм XII ст. Загальний вид руїн в процесі розкопок.

Цегляна кладка стін та стовпів будівлі збереглася на висоту в середньому близько 1 м над рівнем древньої підлоги (рис. 20). окремі частини будівлі збереглися на ще більшу висоту. Так, висота північно-східного стовпа досягає 1,5 м (13 рядів цегляної кладки). Деякі частини будівлі виявилися в значно гіршому стані: від північно-західного стовпа зберігся лише один ряд цегляної кладки, а південно-західний стовп знищений майже цілком — збереглися лише відбитки нижнього ряду цегляної кладки на фундаменті.

Рис. 21. Руїни шестистовпного храму XII ст. Цегляна кладка стовпа. Деталь.

Стіни та стовпи храму складені цілком із цегли на розчині вапна з домішкою цем'янки. Техніка кладки — рівношарова, без примінення «утоплених» рядів цегли (рис. 21). Каменю в кладці стін немає, він зустрічається лише в кладці фундаментів. Цегла має досить стандартні розміри: 31—32 × 21—23 × 5—6 см. Відхилення в розмірах не перевищують 2—3 см. Лише в окремих випадках зустрінуті «половинні» цегли-

ни ($15 \times 24 \times 5$ см). Основна маса цегли, використовуваної при будівництві, сформована з одного сорту добре промішаної глини, має добрій випал. Характерною особливістю є наявність на одній з постілей цеглин ірізного виду борозен, головним чином хвилястих, зроблених на сирці (рис. 22).

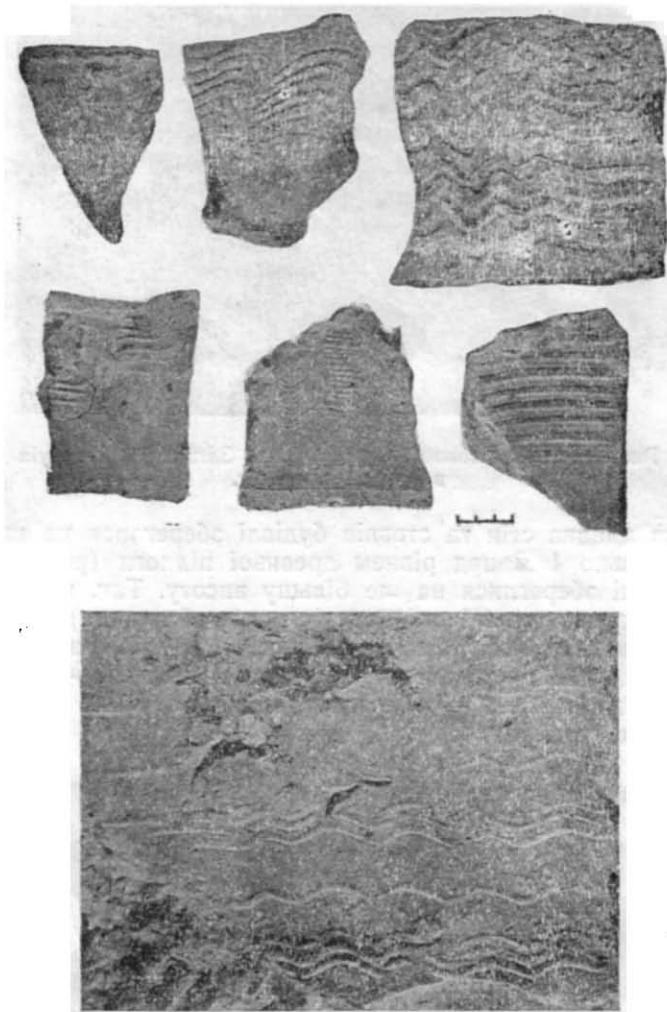

Рис. 22. Зразки цеглин з руїн шестистовпного храму XII ст.

Лише як виняток зустрічались клейма і знаки, розташовані звичайно також на одній з постілей цеглин. В одному випадку виявлено знак на торцевій частині цеглини.

Вапняковий розчин характеризується значною домішкою товченої цегли, від чого він має рівний рожевуватожовтий відтінок. Цем'янка зустрічається як у вигляді дуже дрібних кусочків, так і великими кусками (до 1 cm^3). Розчин добре промішаний, великі куски вапна зустрічались лише як виняток. Товщина швів розчину звичайно трохи менша товщини цеглин.

Незважаючи на ретельне дослідження поверхні стін, ніде не було виявлено будь-яких слідів зовнішньої штукатурки або обмазки, проте твердити беззастережно, що її не було ми не вважаємо можливим.

Фундамент, закладений на глибині 1,12—1,17 м, являє собою бутову кладку із рваного каменю, головним чином каневського пісковика, на розчині вапна з домішкою цем'янки. Цегла подрібнена тут не на порох,

Рис. 23. Руїни шестистовпного храму XII ст. Кладка фундаменту.

тому на відміну від розчину, застосованого в цегляній кладці стін будівлі, розчин у фундаменті не має загального рожевого відтінку. У верхніх частинах фундаменту покладені більші камені, у нижніх — дрібні уламки. Ширина фундаментів лише трохи (на 10—15 см) перевищує ширину стін.

Крім фундаментів під зовнішніми стінами, по двох поздовжніх та трьох поперечних осіях внутрішніх членувань будівлі закладені стрічкові фундаменти. На перехрещенні їх розташовані шість стовлів храму.

Дослідженням встановлено, що стрічкові фундаменти між південно-західним та північно-західним стовпами і західною стіною відрізняються від інших фундаментів будівлі деякими особливостями. Вони являють собою кам'яну бутову кладку, яка лежить на дні фундаментного рову на висоту до 0,5—0,55 м від підошви фундаменту (рис. 23): тільки під південно-західним та північно-західним стовпами стрічковий фундамент піднімається до рівня підлоги будівлі. Вище цієї кам'яної подушки фундаментний рів щільно забитий будівельним щебенем, взятим з якоїсь древнішої будови, що відноситься, мабуть, до XI ст. (уламки цегли товщиною 3—4 см, куски загладженого розчину зовнішнього облицювання).

Засипка ця спочатку була прийнята за пізніше заповнення верхньої частини фундаментного рову після виборки бутової кладки фунда-

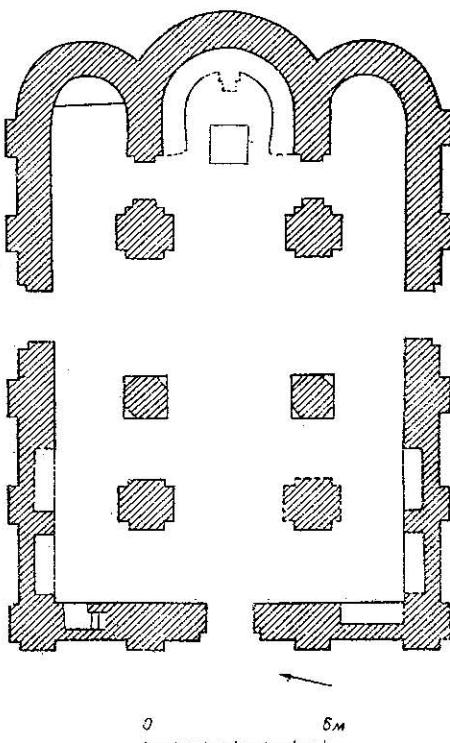

Рис. 24. Руїни шестистовпного храму XII ст.
План.

менту. Проте ретельне дослідження залишків зруйнованого південно-західного стовпа дозволило встановити, що в тому місці, де засипка примикає до фундаменту стовпа, краї цегляної кладки його частково лежать на цьому шарі засипки. Вказаний факт свідчить про те, що кладка стовпа (площа якого виявилася трохи більшою, ніж фундамент під

Рис. 25. Руїни шестистовпного храму XII ст. Південна стіна.

ним) була виконана вже після забивки фундаментного рову щебенем. Тим самим доводиться визнати, що щебенева забивка двох згаданих відрізків стрічкового фундаменту, яка лежала зверху бутової кладки, є початковою. Про це свідчить також досить рівна горизонтальна поверхня бутової кладки обох згаданих відрізків фундаменту, що лежала приблизно на одній глибині. Зовсім інший вигляд мають вибиті в пізніший час ділянки бутової кладки фундаменту між північно-східним та північно-західним підкупольними стовпами та між південно-східним підкупольним стовпом та північною стіною. Ці пізніші вибоїни заповнені землею та уламками будівельних матеріалів, які походять, безперечно, з цього ж храму.

План будівлі являє собою прямокутник, витягнутий по осі схід—захід з трьома півциркульними апсидами з східного боку (рис. 24). Шість стовпів ділять внутрішній простір на три нефи, середній з яких майже вдвое ширший за бокові.

Стовпи мають в плані різну форму. Східні стовпи — хрещаті, з додатковими вузькими лопатками з східного боку, які відповідають лопаткам, що примикають до торців апсидних півкол. Середня пара стовпів має незвичайну для руської архітектури цієї епохи восьмигранну форму. Західні стовпи — хрещаті. Дві пари східних стовпів, зв'язані між собою підпружними арками, утворюють підкупольний квадрат.

Стіни храму мають товщину близько 1,2 м. На внутрішній поверхні їх немає характерних для архітектури XI та XII ст. лопаток. Плоскі лопатки (без півколон) членять фасади храму відповідно внутрішньому поділом: західний фасад — чотири лопатками на три частини; північний та південний — п'ятьма лопатками на чотири частини (рис. 25). Товщина лопаток 0,35 см.

У середньому членуванні західного фасаду і в другому з сходу членуванні південного та північного фасадів розташовані три портали (ширина прорізу близько 1,6 м), обрамовані неглибокою нишкою. Північний та південний портали храму виявилися закладеними древньою цеглою на глині. Своїми розмірами ($23 \times 32 \times 4$ см) та керамічними якостями ця цегла відмінна від цегли, з якої складені стіни та стовпи храму. На багатьох цеглинах, використаних для закладки порталів, збереглися сліди

вапнякового розчину з домішкою цем'янки, який помітно відрізняється від розчину основної кладки стін храму. При дослідженні закладки північного порталу були виявлені також: частина жорен, уламки шиферу та велика шиферна плита з врізними поглибленими для мозаїчного набору (рис. 26)¹.

Рис. 26. Руїни шестистовпного храму XII ст. Різаня шиферна плита в пізній закладці південного порталу.

Не може бути сумнівів в тому, що і шиферна плита і цеглини з слідами розчину, використані для закладки порталів, походять з якоїсь зруйнованої древнішої будівлі. Переяславля, спорудженої, очевидно, у другій половині XI ст.

У західній частині храму знаходилися хори. Про це свідчать сходи в товщі західної стіни, залишки яких виявлені розколками. Вхід на сходи був розташований в північній частині західної стіни, в північно-західному кутку храму. Збереглися лише нижні частини дверного прорізу та два нижні східці, пошкоджені пізніми похованнями.

У західній частині храму в товщі південної, північної та західної стін виявлено п'ять глибоких ніш — аркосоліїв, призначених для поховань. Найкраще зберігся аркосолій в західному членуванні північної стіни, в північно-західному кутку храму (рис. 19)². Аркосолій цей вже в давнину був закладений тонкою цегляною стінкою, частина якої збереглася в самому кутку будівлі. Закладка аркосолія була здійснена, видимо, незабаром після закінчення будівництва храму. Про це свідчить та обставина, що фресковий розпис храму був виконаний вже після закладки аркосолія. На простінку між двома аркосоліями північної стіни зберігся кусок штукатурки з червоною горизонтальною смугою, що обрамляє поле,

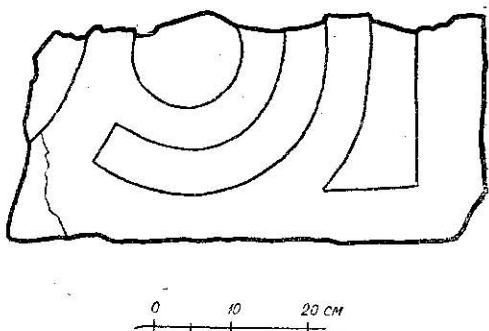

Рис. 27. Руїни шестистовпного храму XII ст. Фрагмент різаної шиферної плити.

¹ Ще один великий кусок шиферної плити (розміром 30×60 см) з вирізаними на її поверхні поглибленими для мозаїчного набору (рис. 27) виявлений у верхній частині будівельного щебеня.

² При влаштуванні пізнішого поховання в нижній частині цього аркосолія було вибито два ряди цегли.

та червоною вертикальною смugoю, яка проходить по межі прилеглої тут стінки аркосолія. На схід від описаного аркосолія, майже поруч з ним, знаходиться ще один такий самий аркосолій, дуже пошкоджений пізнішим похованням, при влаштуванні якого була наскрізь пробита північна стіна храму (рис. 19). Цей аркосолій також був закладений тонкою цегляною стінкою. На відміну від описаного вище (західного) аркосолія східний був закладений вже після того, як храм розписано фресками. Стіна закладки впритул примикає до основної стіни храму, вже покритої штукатуркою з фресковим розписом.

До цегляної стінки, яка закрила східний аркосолій північної стіни, впритул примикає розташований нижче рівня підлоги древній склеп (рис. 19), стінки якого складені із древньої цегли на вапняковому розчині та оштукатурені. Зверху склеп був перекритий шиферною плитою, уламки якої знайдені на дні його. Склеп, заглиблений у землю на 0,65—0,70 м нижче рівня древньої підлоги храму, впритул примикав до фундаменту північної стіни храму. На дні склепу виявлено два поховання. Основне поховання було зруйноване, від нього збереглися лише окремі розрізнені кістки дорослої людини. Кістяк лежав на великій шиферній плиті. Поруч, на північ від основного поховання, знайдено друге. Кістяк підлітка зберігся повністю, в первісному положенні. Для другого поховання північна цегляна стінка склепу була розібрана, і похований був покладений частково на шиферну плиту, частково на основу розібраної стінки. Це поховання підлітка було відокремлене від основного поховання стінкою з поставлених на ребро цеглин. Ніяких речей при похованнях не було виявлено.

Два аркосолії, розташовані в південній стінці храму (рис. 19), також були закладені тонкими цегляними стінками (товщина близько 17 см). Ретельним дослідженням аркосоліїв південної стіни було встановлено, що обидва вони були закладені одночасно однією стінкою, приставленою до південної стіни храму, яка була споруджена тоді, коли основні стіни храму були вже вкриті фресковим розписом. Стінка, що закривала аркосолій, в свою чергу була оштукатурена та розписана фресками; в місцях стиків цієї пізнішої розписчастково перекриває штукатурку з древнішим розписом.

П'ятий аркосолій, розташований в південній половині західної стіни (рис. 19), своєю будовою не відрізняється від інших.

У середній апсиді храму знаходилася лава (синтрон), яка за планом повторювала олтарний півкруг (рис. 28). Лава складена в тій же цегляній техніці, що і основні стіни храму, але без фундаменту. З кладкою стіни апсиди кладка лави не перев'язана. У середній частині лави збереглися залишки східця.

У центрі середньої апсиди знаходився фундамент та нижня частина цегляної кладки прямокутного в плані престолу ($1,35 \times 0,80$ м), до якого із західного боку примикає цегляна викладка без фундаменту. Престол пробитий, мабуть, пізніше, трьома круглими отворами від дерев'яних стовпів.

У східній частині північної апсиди виявлено кладка з древньої цегли на розчині вапна з цем'янкою, яка впритул примикала до півкруга апсиди. Із західного боку ця кладка закінчується по прямій лінії. Призначення цієї кладки залишилося нез'ясованим.

Підлога храму була вистелена керамічними плитками, вкритими однобарвною поливою жовтого, зеленого та темно-коричневого кольору. Численні зразки цих плиток знайдені в завалі будівлі. На жаль, жодної ділянки древньої підлоги храму не вдалося виявити *in situ*. Рівень первісної підлоги визначається тонким шаром щільно утрамбованого дрібнобитого цегляного щебеню, що лежав на добре утрамбованому ґрунті по всій площі будівлі.

Внутрішня поверхня стін храму вкрита фресковим розписом, численні фрагменти якого збереглися *in situ*. У великій кількості фрагменти штукатурки з фресковим розписом знайдені в завалі будівлі. На крупному блоці кладки, яка лежала в середній частині храму, збереглася нижня половина людської постаті (рис. 29).

Рис. 28. Руїни шестистовпного храму XII ст. Східна частина будівлі.

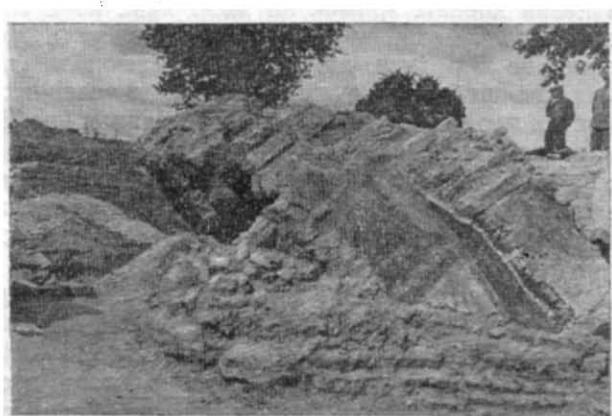

Рис. 29. Руїни шестистовпного храму XII ст. Блок кладки із залишками фрескового розпису.

У завалі храму, крім численних зразків цегли, розчинів та штукатурки, знайдені куски свинцевого даху, уламки віконного скла, частини бронзових хоросів та інші предмети.

* * *

Характерні риси техніки кладки храму, як і його план, дозволяють з цілковитою певністю встановити дату пам'ятки. Техніка «рівношарової» цегляної кладки, що замінила техніку «змішаної кладки» з приміненням «утоплених» рядів цегли, з'явилася вперше в київських будовах кінця 20—30-х років XII ст. і набула широкого розповсюдження в архітектурі Київської, Чернігівської, Володимира-Волинської, Смоленської, Рязанської земель в середині і особливо в другій половині XII ст.

В цей же час в архітектурі всіх цих земель дуже поширюється новий варіант тринефного, шестистовпного храму. На відміну від тринефних будов другої половини XI ст., будівлі цього нового типу дещо простіші за планом: башти із сходами на хори замінюються сходами в товщі західної або північної стіни; самостійні будівлі — хрецальні, що примикали до основного масиву храмів, замінюються хрецальнями, розташованими в одному з західних членувань храмів. Глибокі ниши — аркосолії, — які призначалися для поховань і розташовувалися в товщі стін храму, замінюються тепер на самостійні будівлі — усипальні, що споруджуються звичайно коло стін храму.

Відкритий нами Переяславський храм XII ст., близько нагадуючи пам'ятки київської, чернігівської, володимиро-волинської, смоленської та рязанської архітектури XII ст., в той же час має і деякі відмітні риси. Вище вже згадувалася незвичайна для руської архітектури часів Київської Русі восьмигранна форма західної пари підкупольних стовпів. Незвичайна для пам'яток групи, що нас цікавить, і форма східної пари стовпів, які мають додаткову лопатку з східного боку. Характерною особливістю Переяславського храму є також плоскі лопатки на фасадах, замість типових для пам'яток названої групи півколон.

Руїни Переяславського храму, відкриті розкопками 1953 р., неможливо пов'язати з будь-якими древніми писемними відомостями, насамперед тому, що невідомо навіть, як називався тоді цей храм. Дерев'яна церква, що до недавнього часу знаходилась на древніх руїнах, називалася Воскресенською. Якщо взяти до уваги, що пізніші церкви нерідко традиційно зберігали назви древніх храмів, на місці яких вони споруджувались, то древній храм, розкопаний у 1953 р., слід вважати Воскресенським. Проте не можна не відмітити, що в часи Київської Русі присвячення храмів Воскресінню робилося дуже рідко. В нечисленних древніх літописних відомостях про церковні будівлі Переяславля про Воскресенський храм не згадується жодного разу.

Серед літописних відомостей про Переяславські церковні будівлі під 1146 р. в Іпатіївському літопису говориться про монастир св. Іоанна, який іншим джерелам невідомий. Пов'язати з цією згадкою розкопаний у 1953 р. храм також немає ніяких підстав.

Переяславський храм, збудований в середині або в другій половині XII ст., був, як видно, монастирським собором, що служив усипальнею. Місцеположення храму на території «окольного города» свідчить в якійсь мірі про зв'язки його будівників з життям міського посаду, хоча не можна цілком відкинути і думку про те, що був «вотч» монастир якої-небудь князівської родини.

Стан руїн, відкритих розкопками 1953 р., свідчить про те, що храм, видимо, на протязі довгого часу був занедбаний. В цей час були пограбовані всі поховання в аркосоліях, цілком вибрані полив'яні плитки підлоги, розкрадено багате начиння, від якого під уламками храму збереглися лише незначні частини хоросів.

Відкриття у Переяславі-Хмельницькому руїн будівель XI—XII ст. ставить нас перед завданням продовження розшукувих прославлених будов XI—XII ст., про які розповідає древній літописець. Виявлені розкопками 1949, 1952 та 1953 рр. древні храми наочно свідчать не тільки про високу майстерність Переяславських архітекторів, але і про велике значення, яке мав древній Переяславль в складанні багатої, яскравої та самобутньої культури Київської Русі, що лягла в основу майбутнього розвитку культури російського, українського та білоруського народів.

М. К. КАРГЕР

РАСКОПКИ В ПЕРЕЯСЛАВЕ-ХМЕЛЬНИЦКОМ В 1952—1953 гг.

Резюме

Город Переяслав-Хмельницкий принадлежит к числу древнейших городов нашей Родины. В древнерусских летописях Переяслав-Хмельницкий, называвшийся в ту пору Переяславль Русский, упоминается впервые в связи с событиями самого начала X в. В XI—XIII вв. Переяславль был главным городом Переяславского княжества. Летописные известия свидетельствуют о своеобразном архитектурном облике города, сложившемся к концу XI в. в результате широкой строительной деятельности 80—90-х годов XI в. Между 1237 и 1240 гг., еще до взятия Киева, Переяславль был захвачен и разгромлен татарами, обратившими в руины его богатую архитектуру.

Представить древнейший облик города, его своеобразную архитектуру можно только с помощью археологических раскопок. В 1949 г. Переяслав-Хмельницкая археологическая экспедиция ИИМК АН СССР и ИА АН УССР приступила к систематическим раскопкам на территории города.

В 1949 г. были открыты развалины храма Михаила, построенного в 1089 г. По материалам раскопок 1949 и 1953 гг. храм представляется большим пятинефным зданием, украшенным мозаикой и фресковой росписью. По своим размерам и богатству внутреннего убранства Переяславский Михайловский собор не уступал одновременным постройкам Киева и Чернигова. В 1953 г. недалеко от южной стены храма обнаружены остатки гражданской постройки дворцового характера.

В 1953 г. на территории переяславского детинца было заложено 32 разведочных раскопа, общей площадью около 570 м². Судя по этим разведкам, древний культурный слой, повидимому, полностью разрушен поздним строительством.

Однако в самом центре детинца раскопками 1952 г. удалось обнаружить остатки маленькой одноапсидной церкви второй половины XI в. В 1952 и 1953 гг. был исследован также земляной вал, окружающий детинец и окольный город. Вал детинца имел сложную конструкцию. Он состоял из дубовых срубов, заполненных землей и глиной. К срубам с наружной стороны примыкала кладка из сырцовых кирпичей, связанных деревянным каркасом. На одном из участков города в 1952 г. были обнаружены остатки двух жилищ полуземляночного типа XII—XIII вв.

Особенно большой интерес представляют открытые в 1953 г. переяславские архитектурные памятники XI—XII вв. На углу улиц К. Либкнехта и Спасской был раскопан миниатюрный одноапсидный двухстолпный храм-усыпальница второй половины XI в. На его стенах сохранилась фресковая роспись, пол покрыт разноцветными поливными плитками. Внутри храма и возле его северной наружной стены расположены склепы и гробницы.

При раскопках храма найдены бронзовые хорос (люстра) и подсвечник.

На углу улиц Ленина и Шевченко в 1953 г. раскопаны развалины большого трехнефного шестистолпного храма XII в. В западной стене храма проходила лестница на хоры. В западной части здания расположены пять ниш — аркосолиев. На стенах храма сохранилась фресковая роспись.

Открытые раскопками 1952 и 1953 гг. руины древних зданий XI—XII вв. наглядно свидетельствуют не только о высоком мастерстве переяславских зодчих, но и о крупнейшем значении, которое имел древний Переяславль в сложении богатой культуры Киевской Руси.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕМЕСЛО ТА РЕМІСНИКІВ У КІЇВСЬКІЙ РУСІ IX—X ст.

До недавнього часу на товарне виробництво при феодалізмі, особливо на ранніх етапах його розвитку, майже зовсім не зверталось уваги, і в історичній науці це питання не досліджувалось. Вважали, що натуральне господарство, яке є характерною рисою феодалізму, нібито виключає товарне виробництво. Таке становище не можна вважати за нормальне.

У своїй праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Й. В. Сталін вказував, що «товарне виробництво старше, ніж капіталістичне виробництво. Воно існувало при рабовласницькому ладі і обслуговувало його, проте не привело до капіталізму. Воно існувало при феодалізмі і обслуговувало його, однак, незважаючи на те, що воно підготувало деякі умови для капіталістичного виробництва, не привело до капіталізму»¹.

Ці вказівки Й. В. Сталіна мають винятково важливе значення для розуміння різних сторін економічного життя докапіталістичних суспільств, зокрема суспільства феодального.

Товарне виробництво виникає, як відомо, на верхньому ступені варварства, із здійсненням другого суспільного поділу праці — відокремленням ремесла від землеробства².

Дальший розвиток товарного виробництва відбувається вже в умовах класового суспільства, зокрема феодального. Рівень розвитку товарного виробництва обумовлюється продуктивністю праці в сільському господарстві, з одного боку, і продуктивністю праці в ремісничому виробництві, масовістю і поширеністю його продукції — з другого.

Таким чином, найважливішим питанням історії древньоруського ремесла, в плані загальної характеристики рівня соціально-економічного розвитку древньої Русі в цілому, є питання про масовість продукції ремісничого виробництва, що характеризує постійність риночних зв'язків між виробниками різної продукції.

Не менш важливим є також питання про самих ремісників, про їх майнове розшарування, про появу багатої ремісничої верхівки, що визначає феодальний характер ремесла, хоча б у початкових формах.

Для раннього періоду Кіївської Русі ці питання особливо важливі, але, на жаль, найменш досліджені.

В даній статті ми не ставимо метою розв'язати вказані питання, а робимо лише спробу звести, хоча б в основному, археологічний матеріал, що стосується цієї теми, насамперед здобутий дослідженнями останніх років, маючи на увазі, що грунтовна розробка цього матеріалу — справа дальших досліджень.

¹ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

² Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, 1948, стор. 127.

Ставлячи питання про масовість продукції ремісничого виробництва в ранній період Київської Русі, ми, зрозуміло, не маємо на увазі якихось статистичних даних. Мова може йти лише про деякі показники, які дають підстави для загальних міркувань з цього приводу. При цьому слід підкреслити, що джерела в цьому відношенні дуже обмежені і не охоплюють всіх галузей ремесла, а лише деякі, та їх то далеко не в повній мірі.

Б. А. Рибаков, підбиваючи підсумки докладного дослідження історії древньоруського ремесла в домонгольський період, відзначає, що «під впливом установлених зв'язків з ринком руські ремісники XI—XII ст. удосконалюють свою техніку, намагаючись забезпечити масовий випуск продукції (напр., кам'яні ливарні форми, заміна чеканки штамповкою та ін.)»¹. Появу тенденції до прискорення і деякої механізації процесу виробництва з метою забезпечення масовості продукції автор відносить приблизно на середину XI ст.². У світлі нових матеріалів можна твердити, що це явище, або ж принаймні появу тенденції до прискорення процесу виробництва, слід віднести до більш раннього часу.

У цьому відношенні дуже показовим є поховання ювеліра з Переопницького могильника. В похованні знайдено досить великий набір різних штампів для виготовлення прикрас, найбільш розповсюджених у скарбах Київської Русі X ст.: кілька видів бус, сережок і, можливо, лунниць³. Тут, правда, штампуються тільки окремі частини виробу, майстрові залишається ще досить копітка і трудомістка робота — монтаж, припайка зерні та ін. Проте прагнення до прискорення процесу виробництва, до масовості його продукції тут виступають цілком виразно.

Зазначене поховання з Переопницького могильника датується Х ст., і на цій підставі Б. О. Рибаков відносить появу техніки тиснення за допомогою штампів на середину Х ст.⁴. Але різноманітність видів переопницьких штампів, їх технічна досконалість, генетична пов'язаність сережок, що виготовлялись цими штампами, з сережками Придніпров'я VI—VII ст. дозволяє твердити, що тиснення за допомогою штампів і збільшення в зв'язку з цим продукції ремесла почалось не в Х ст., а значно раніше. До цього слід додати, що деякі антропо-зооморфні фібули VII—VIII ст. виготовлялись безперечно за допомогою штампів.

Прагнення до прискорення виробництва ще виразніше проявляється в іншій галузі ювелірного ремесла — ливарництві. Показником прагнення до забезпечення масовості продукції ливарного ремесла є поява кам'яних ливарних форм, розрахованих на довготривале використання, на багаторазові відливки; що позбавляє майстра необхідності частого виготовлення ливарних форм з нетривкого матеріалу (глини) і прискорює, таким чином, процес виробництва.

Виготовлення камінних ливарних форм — складна і трудомістка робота — могло себе виправдати тільки при умові масовості продукції та забезпеченості збуду.

Дуже інтересна і показова в цьому відношенні ливарна форма (рис. 1), виявлена нами в 1949 р. при розкопках могильника біля с. Табаївка (за 20 км на північ від Чернігова), в кургані з трупоспальнням, що датується IX—X ст.

¹ Б. А. Рибаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 521.

² Там же, стор. 432.

³ Г. Ф. Корзухина, О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X—XII вв., КС ИИМК, в. XIII, стор. 45—53.

⁴ Б. А. Рибаков, Цит. праця, стор. 304—305.

Ливарна форма зазначеного часу — знахідка досить рідка і тому заслуговує на особливу увагу, насамперед, щодо техніки її виготовлення, оскільки вказана формочка сама по собі за досконалістю виготовлення являє витвір високої ювелірної майстерності.

Форма двостворчасти і складається з двох майже квадратних шиферних плиток розміром $9,5 \times 9,5$ см і товщиною в середньому 0,8 см. Площини плиток з внутрішньої, робочої, сторони дуже рівні й старанно відшліфовані. З зовнішньої сторони плитки також відшліфовані, але недбайливо, і не зовсім рівні; місцями збереглися западинки, що утворились, мабуть, під час стесування каменю. На бокових площинах є сліди розпилювання каменю. На зовнішній стороні однієї плитки збереглися сліди випробування інструмента: три концентричні кола

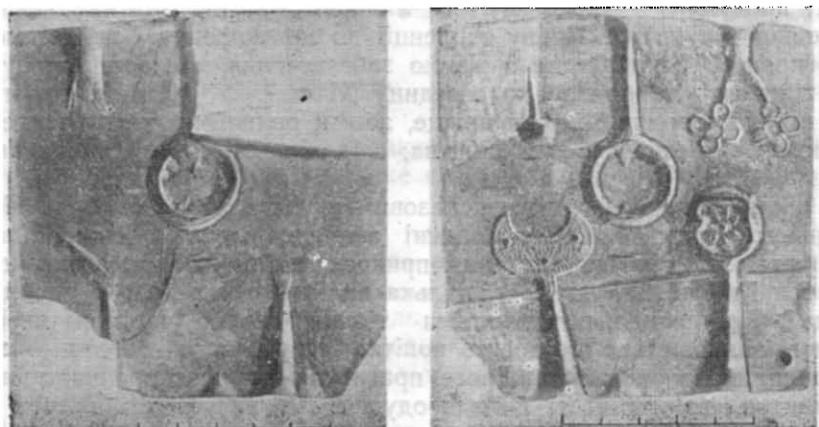

Рис. 1. Ливарна форма з кургану II Табайевського могильника.

радіусом 5—7 та 11 мм, які, судячи по стертості ямки в центрі, були прокреслені розсувним циркулем, багато нарізок та рисок, серед яких помітні нібіто кілька літер.

Форма призначалась для відливання шести предметів-прикрас: 1) лунниці, орнаментованої тонкими лініями та імітацією трьох крупних зернин, обведених тоненькими колечками; 2) підвіски, чи бляшки, прикрашені семипелюстковою квіткою; 3) двох, мабуть, нашивних бляшок, що являють собою розетки з п'яти маленьких колечок; 4) гудзика з вушком; 5) кільця із скошеними боками. Гніздо для відливання кільця вирізано відповідно на обох плитках. Так, очевидно, вирізувається гніздо для відливання гудзика, але ця частина другої плитки відламана. Для відливання речей з вушками з наскрізними отворами прорізані жолобки для металевих вкладишів. Розтоплений метал вливався через воронкоподібні литки, що підведені до формочки кожного предмета окремо.

У верхньому кутку однієї створки є глибоке гніздо, якому, цілком очевидно, відповідала на другій створці металева шпонка. Таке саме пристосування, мабуть, було і у протилежному кутку, який, на жаль, зовсім відламаний на одній створці та дуже зіпсований на другій. Крім того, для з'єднання обох створок з точністю і нерухомістю, необхідною при відливанні об'ємних речей, на кожній створці додатково є два пазики, які розміщені на обох створках і призначались, мабуть, для металевих вкладишів.

Виготовлення цієї форми вимагало високої кваліфікації майстра, озброєного тонким і різноманітним інструментом, номенклатуру якого приблизно можна встановити.

1. Для виготовлення плиток потрібні були: а) пилка, б) сокира чи тесло, в) шліфувальник.

2. Для вирізування форм — г) різці кінцеві з поперечним лезом, що найменше двох розмірів — широкі (для вирізування широкої площини, наприклад лунниці, бляшки з пелюстками) та вузькі (для вирізування вузьких площин, наприклад вушка лунниці, пелюстки на бляшці); д) різці жолобчасті з поперечним лезом (для вирізування форми гудзика та ін.); робота таким різцем добре помітна на одному литку; е) різці жолобчасті з поздовжнім лезом, можливо, з двома лезами; робота такими різцями добре помітна на литках; е) вістря чи шильце, дуже тонке (для вирізування, наприклад, кілець навколо зернин на лунниці); ж) свердло (для виготовлення імітації зернин, гнізда для шпонок, що скріплювали створки); з) циркуль (сліди роботи ним, як зазначалось, є на зовнішній площині однієї плитки).

Таким чином, всього для виготовлення табаївської ливарної форми потрібно було близько 10 інструментів, рахуючи тільки ті, без яких не могла виконуватись та чи інша операція. Перелічені інструменти могли, зрозуміло, використовуватись і для обробки дерева або кості, але використання їх для роботи по каменю вимагало вищої якості матеріалу — для їх виготовлення, безперечно, потрібна була більш тверда сталь.

Висока техніка виготовлення зазначененої форми вимагала значного досвіду майстра, який міг бути нагромаджений, зрозуміло, лише протягом довгого часу. Це дає цілком певні підстави твердити, що Х ст. не є часом появи кам'яних ливарних форм і пов'язаного з цим масового виробництва ливарних ювелірних виробів. Це явище, безперечно, характерне для економічного життя східнослов'янських племен ранішого часу. На це вказує знахідка двобічної кам'яної ливарної форми у нижніх шарах Старої Ладоги, що датуються VII—VIII ст.¹, та знахідки кам'яних ливарних форм у древньому Пскові, частина яких датується, можливо, навіть серединою I тисячоліття².

Щодо масовості продукції табаївська форма особливо показова, оскільки розрахована на виготовлення не одного якогось предмету, а ряду предметів одночасно.

Знахідка в табаївському кургані цікава ще в одному відношенні. Табаївський могильник залишений населенням невеликого древньоруського городка Оргош, згаданого в літопису під 1159 р.³. Залишки його досить доброї збереженості, із значними укріплennями, знаходяться на протилежному могильнику, лівому березі р. Білоус, біля сучасного с. Рогоща.

Древній Оргош, як показали наші дослідження 1949 р., виник не раніше IX—X ст., і до числа великих древньоруських міст цього часу його, зрозуміло, віднести не можна. Знаходить він до того ж у невеликому замкнутому лісовому районі, оточеному болотами. В давнині тут було досить багато дрібних сільських поселень, на задоволення попиту населення яких і працював табаївський ювелір. Отже, якщо ще зовсім недавно було «важко думати, що ювелірне виробництво мало повсюдне поширення»⁴ і що більше значення воно могло мати лише у великих містах, то тепер, у світлі знахідки в Табаївці, знахідок у Пскові, Старій Ладозі, Пересопниці, можна з цілковитою впевненістю твердити, що ювелірне ремесло, до того ж розраховане на масове виробництво

¹ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XII, стор. 26—38.

² С. А. Тараканова, Новые материалы по археологии Пскова, КС ИИМК, в. XXXIII, стор. 57.

³ Летопись по Ипатскому списку, СПБ, 1871, стр. 343.

⁴ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки МГУ, в. 99, М., 1946, стор. 131.

і збут продукції, мало в дійсності повсюдне поширення і не тільки у великих, а й у малих містах, і не тільки в XII чи навіть XI ст., а в значно раніший час — в X і XI ст., а можливо, і ще раніше.

Масовість продукції ремісничого виробництва досить виразно простежується і в гончарстві.

Поява гончарного ремесла починається з появою гончарського круга. У Середньому Придніпров'ї, в районі культури полів поховань, розповсюдження гончарського круга і пов'язане з ним відокремлення гончарного ремесла проходило ще в першій половині I тисячоліття. В усікому разі, вже в III ст. різноманітний посуд прекрасної роботи використовується дуже широко і є однією з характерних особливостей пам'яток культури полів поховань.

Невивченість пам'яток другої половини I тисячоліття до IX—X ст., розгляд пам'яток роменсько-боршевської культури як явища, спільног для всіх слов'янських племен цього часу, приводили до думки, що «III—V ст. є єдиним і до того ж коротким періодом існування у Подніпров'ї гончарського круга» і що «знову він з'являється лише в IX—X ст.»¹.

Дослідження останніх років показали цілком певно, що гончарне ремесло з застосуванням гончарського круга, яке почалося в першій половині I тисячоліття, не припинилось, а, поєднуючись з домашнім керамічним виробництвом без гончарського круга, продовжувало існувати безперервно до епохи Київської Русі. Тут має місце до певної міри зміна керамічних форм, яка не свідчить ні про культурний занепад, ні про історичний розрив між антським і києворуським етапами історії східних слов'ян.

У другій половині I тисячоліття застосування гончарського круга значно поширюється і охоплює вже досить велику територію. На поселенні Лука-Райковецька (поблизу відомого Райковецького городища на Бердичівщині) VII—VIII ст. та на інших подібних до нього поселеннях у Західній Волині й Закарпатті поряд з ліпною керамікою значне місце займає кераміка гончарна, яка своїми характерними рисами наближається до кераміки Київської Русі IX—X ст. На поселенні Лука-Райковецька виявлені, очевидно, рештки самого гончарного виробництва: в одній з земляник, розкопаних тут у 1948 р., була виявлена яма близько 0,70 м у діаметрі і до 1 м глибини, заповнена глиною, можливо спеціально заготовленою для керамічних виробів.

Кружальна кераміка відома також і з інших поселень цього ж часу, як наприклад, з Пастирського городища, з поселень в околицях Канева, де вона має вже всі типові риси кераміки Київської Русі IX ст., але сполучається ще з ліпною керамікою.

На території Лівобережжя спостерігаємо в основному таку ж картину. Вже на поселеннях ранньороменського часу (VII—VIII ст.) типу Волинцевського², як і в могильниках, що їх супроводять, гончарна кераміка представлена досить добре. Це посудини з високим циліндричним горлом, орнаментовані пролощеними смугами або хвилястими горизонтальними лініями.

В наступний час, у VIII—X ст., в період роменських городищ простежується така сама картина. Поряд з характерною ліпною керамікою роменського типу в одних і тих же житлах, навіть в одній печі зустрічається і кружальна кераміка, типова для пам'яток Київської Русі IX—X ст., яка добре відома по курганних матеріалах цього часу на всій слов'янській території. Виготовлення цієї кераміки тут же на місці не

¹ Б. А. Рыбаков, Цит. праця, стор. 45.

² Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 249.

викликає сумніву, оскільки в деяких випадках тут зустрінута кераміка, що поєднує в собі риси, характерні, з одного боку, для ліпної кераміки роменського типу і для кружальної кераміки Київської Русі — з другого.

Таким чином, гончарне ремесло, яке виникло на початку I тисячоліття, досягає в середині і другій половині тисячоліття дальншого розвитку і набирає великого поширення. Але протягом довгого часу воно існує поряд з домашнім керамічним виробництвом, бо не може остаточно його усунути.

В кінці I тисячоліття становище істотно змінюється. В древньоруських курганних могильниках Середнього Придніпров'я IX—X ст. відома вже виключно кружальна кераміка. Рогощанське городище, яке засновано не пізніше IX—X ст., дає також тільки кружальну кераміку. Все це свідчить про те, що в IX—X ст. ліпна кераміка вийшла з ужитку.

Суть справи полягає, отже, не в тому, що на цей час гончарський круг з'являється знову, а в тому, що гончарне ремесло остаточно витісняє домашнє керамічне виробництво, принаймні в досить широких, найрозвиненіших районах древньої Русі.

Щодо масовості продукції гончарне ремесло особливо показове. На відміну від продукції, скажімо, ювелірного ремесла, що зберігається протягом довгого часу і може переходити навіть від покоління до покоління, продукція гончарства дуже недовговічна, про що свідчать величезні скupчення битого посуду в культурних нашаруваннях поселень. З цього, отже, цілком очевидно, що гончарне виробництво, особливо після його повної перемоги над домашнім керамічним виробництвом без гончарського круга, обов'язково повинно було бути виробництвом масовим, яке, будучи забезпечене постійним попитом, неминуче стає виробництвом на широкий ринок.

Ми торкалися лише двох галузей ремесла, дані яких, в силу специфіки самого виробництва, найбільш показові щодо масовості продукції ремісничого виробництва. Але цілком очевидно, що ні ювелірне, ні гончарне ремесло не можуть існувати ізольовано. Рівень як технічного, так і особливо економічного розвитку тієї чи іншої галузі ремесла нерозривно пов'язаний не тільки з рівнем розвитку інших галузей ремесла, а і з рівнем економічного розвитку суспільства в цілому. Переїзд до масової ремісничої продукції обумовлений серйозним піднесенням основної галузі народного господарства — землеробства, звільненням значної частини землеробської продукції для обміну на продукти ремісничого виробництва, що, безперечно, свідчить про встановлення і поширення постійних риночних зв'язків між виробничниками і що кінець кінцем відбиває перемогу феодальних відносин.

2

Писемні джерела при всій їх уривчастості і неповноті щодо відомостей, які торкаються ремесла, цілком певно свідчать про те, що «ремесло Київської Русі мало типовий середньовічний характер»; що в Київській Русі вже в середині XI ст. мали місце, принаймні у деяких галузях ремесла, типові середньовічні інститути — ремісничі об'єднання і виділення ремісничої верхівки, яка відігравала помітну роль у суспільному і політичному житті країни¹.

Це явище, треба думати, бере свій початок в більш ранній час. В усякому разі, археологічні дані дозволяють, як нам здається, твердити, що виділення багатої ремісничої верхівки відбувалося в значно раніші часи. Винятково важливою в цьому відношенні групою археологіч-

¹ Див. М. Н. Тихомиров, Цит. праця, стор. 127—139, 158—159.

них пам'яток є поховання, наявність ремісничих інструментів в інвентарі яких вказує на зв'язок похованих з ремісничим виробництвом. Кількість таких поховань дуже незначна, але майже всі вони визначаються багатством і специфічністю інвентаря та обряду.

Щодо поховання з Табаївки, то воно в цьому відношенні вимагає деяких зауважень. Розглянута вище ливарна форма знайдена не на похоронному кострі, що знаходився на рівні давньої поверхні, на глибині 2,30 м від вершини, а в насипу кургану, в південно-східній його частині, на глибині 1,60—1,70 м. Необхідно, отже, насамперед з'ясувати відношення цієї знахідки до самого поховання.

Звертає на себе увагу той факт, що обидві створки формочки знайдені в різних місцях. Більше того, два уламки одної створки, в яких дуже добре позначається свіжий злам і які точно прийшлися один до одного, були також знайдені в різних місцях. Слід зазначити також, що сам насип у цій частині кургану дуже пухкий, перемішаний і, цілком певно, перекопаний пізніми впускними могилами, три з яких розташовані поруч, саме в цій частині насипу. Все це, безперечно, вказує на те, що форма знайдена не на своєму початковому місці, а була зрушена з місця і розкидана при спорудженні пізніх могил, при цьому одна створка була навіть розбита на кілька кусків.

Постає питання — де ж саме знаходилась спочатку форма?

Форми, безперечно, були дуже дорогі. Ще навіть у ХІІІ ст. київський ювелір, рятуючись від татар за стінами Десятинної церкви, приніс із собою найдорожчий свій скарб — ливарні форми¹. Вважати, отже, що розглядувана нами форма була просто кинута безцільно в насип при його спорудженні або ж випадково загублена тут ким-небудь з учасників похорону, навряд чи можуть бути якісь серйозні підстави. Нам здається, що найімовірніше вона була покладена на місці тризни, рештки якої були виявлені у верхній частині насипу. Це тим вірогідніше, що костище тризни дуже зруйноване пізнішими похованнями, і рештки його у вигляді кусків обпаленої глини і землі, вугликів та обгорілих кісточок неодноразово зустрічались саме у південно-східній частині насипу, в районі, де була знайдена форма.

Вважати, що форма була принесена в дар покійному, не має ніяких підстав. Таку знахідку не можна було б пояснити, якщо припустити, що вона не мала прямого відношення до того становища, яке займав за життя похований. До того ж є підстави твердити, що взагалі на місці тризни звичайно клали лише ті речі покійного, які були саме найхарактернішими для нього за життя, наприклад для воїна — зброя². Наведені міркування, на нашу думку, дають підстави віднести знайдену форму до похованального комплексу та вважати, що похований був ремісником-ювеліром.

Курган з цим похованням є одним з найбільших у Табаївському могильнику — висота його 2,30 м, діаметр понад 15 м. Саме поховання являє собою досить значне костище розміром 2 × 4 м і товщиною у центрі до 0,15 м. Складається воно з великої кількості попелу, вугілля, обгорілих деревин та плах (деякі довжиною 1,5—2,5 м) і величезного скupчення перепалених кісток — близько 10 кг, що майже в 3—4 рази перевищує кількість перепалених кісток у середніх курганах того ж могильника. Серед перепалених кісток багато кісток коня. Отже, на костищі, як і в інших багатьох курганах, було спалено коня. Тут виявлено також досить багатий інвентар, зокрема розкішний поясний набір, що складається з 60 бронзових бляшок кількох типів, таожніх бляшкам з найбагатших курганів Чернігова і Шестовиці. Таким

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 119—121.

² Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, М., 1949, стор. 34.

чином, за всіма даними розглядуване поховання Табаївського могильника належить до багатих древньоруських поховань IX—X ст.

Курган пересопницького ювеліра також найбільший у могильнику. Тут виявлено дерев'яний зруб, на дні якого на дощатій підлозі, укладений на підстілці з попелу і вугілля, стояли дерев'яне відерце з залізною оковкою та труна, присипана зверху попелом. При померлому молодому чоловікові, крім набору штампів, маленького молоточка, коваделка та гирок у дерев'яній скринці і двох вагів, виявлено срібний перстень, срібний медальон, рештки пояса з двома бронзовими привісками та бронзовим кільцем, на якому привішенні були ключ, ніж і кинджал¹. Поховання пересопницького ювеліра як за обрядом, так і за кількістю і характером інвентаря належить до найбагатших поховань. І склеп і труна в ньому були найбільшими з подібних споруджень, виявлених у західній Волині розкопами 1897 р. Склепів взагалі виявлено всього тільки 17 на 260 курганів. Знахідок при похованні, правда, було не-багато, проте звичайні кургани цього району взагалі відзначалися або повною відсутністю, або ж винятковою нечисленністю знахідок.

Справа, проте, не тільки в багатстві інвентаря, але і в характері його та всього поховального комплексу, в тому числі і поховального обряду, що відбивають не лише майновий, але і суспільний стан похованого.

Найбільш інтересним з цього погляду є одне поховання Шестовицького могильника за 12 км на південь від Чернігова з розкопок П. І. Смоличева. Ремісничі інструменти з цього поховання описав Б. О. Рибаков², але повністю воно ще не опубліковане, тому вважаємо за необхідне докладніше зупинитись на ньому.

Цей курган належить до найбільших курганів Шестовицького могильника. Під курганним насипом влаштовано було великий дерев'яний склеп, на дні якого виявлено парне поховання — чоловіка і жінки — в супроводі коня. При похованнях знайдено багатий інвентар: ремісничі інструменти, зброя, предмети прикрас та ін. Опишемо коротко основні знахідки.

1. *Ремісничі інструменти*: ковальські клещі невеликого розміру — 29 см довжини; маленький двобічний молоточок довжиною 6 і шириноро 1,5 см; маленьке піраміdalne коваделко висотою 4 і шириноро 2,2 см; тесло у вигляді широкої лопаточки 12 см довжини і шириноро леза 7,5 см; залізний предмет у вигляді лопаточки довжиною 4 і шириноро 2,2 см, можливо, також тесло; залізний предмет, схожий на ніж, але без гострого краю, колінчасто зігнутий посередині — довжиною 20 і шириноро 1,3 см; кругле шильце довжиною 10 см. До ремісничого інструменту, можливо, слід віднести 4 ножі звичайного типу, залізний гачок довжиною 8 см та вузький тригранний шиферний бруск з загостреним кінцем довжиною 22 і шириноро 1 см і три вагові гирки.

2. *Речі озброєння*: залізний меч так званого франкського типу з трикутним навершям, прикрашеним срібною насічкою; залізний кинджал, чи бойовий ніж, з бронзовою оковкою дерев'яних піхов; залізний наконечник списа листовидної форми; 13 наконечників стріл різної форми. До цієї групи знахідок належать речі кінської зброй — залізне стремено і пряжка від попруги.

3. *Предмети прикрас і побуту*: намисто з 6 срібних лунниць, оздоблених зернью, і 71 намистина; срібний перстень з напівсферичним щитком, прикрашений зернью і філігранню; бронзові гудзики від одягу і взуття; золоті нитки позументу від оздоблення гаманця; уламки кістяного гребінця; бронзова пряжка, оздоблена плетінням; кресало з кременем;

¹ Е. Н. Мельник, Розкопки в земле Лучан, Труды XI АС, т. I, К., 1901, стор. 506—507, 540—542.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 29.

срібна оковка рогу тура, прикрашена чеканим орнаментом та «городками»; глиняний горщик з хвилястим орнаментом; фрагменти залізних ножиць, залізна оковка дерев'яного відра та деякі інші дрібні речі.

На підставі всього матеріалу і половинки саманідського діргема Наср-Ібн Ахмеда 929 р. поховання можна датувати десь серединою Х ст.

Характером обряду та інвентаря, за винятком ремісничих інструментів, зазначене поховання нічим не відрізняється від усіх інших багатих дружинних поховань Шестовицького могильника, уже відомих в літературі¹. Його на перший погляд можна з однаковою певністю вважати і похованням дружинника і похованням ремісника. Питання про атрибуцію даного поховання особливо важливе, бо, як словіщає Ібн-Міскавейх в опису походу русів у Бердаа в 943—944 рр. «у звичай у них (тобто русів. — Б. Д.), щоб кожний носив зброю. Навіщують вони на себе більшу частину інструментів ремісника, що складається з сокири, пилки, молотка і того, що схоже на них»². Справді, чи не маемо ми тут поховання дружинника, якому належать деякі ремісничі інструменти, про які пише Ібн-Міскавейх, що необхідні, на думку Б. О. Рибакова, у далеких походах дружинників для спорудження човнів, ремонту зброї та ін.³? На це питання можна без вагань відповісти негативно. У переліченому ремісничому інструменті шестовицького поховання немає, по-перше, ні сокири, ні пилки, які справді необхідні у далеких походах. Усі ремісничі інструменти цього поховання дуже малих розмірів. Клещі, наприклад, мають всього 29 см довжини. Такими клещами, зрозуміло, орудувати у горні неможливо, сумнівно навіть, щоб ними можна було тримати дуже розпечено залізо, бо рука знаходилась від нього на відстані всього якихось 15 см. Молоточок та ковадлечко дуже схожі на інструменти з пересопницького поховання, але ще меншого розміру. Отже, вважати інструменти з шестовицького поховання знаряддями ремісника-ковала чи зброяра⁴ немає достатніх підстав — такими інструментами не можна викувати навіть наконечника стріли. Важко, зрозуміло, вирішити, чим саме займався шестовицький майстер, але безперечно тільки те, що він виконував якісь тонкі роботи, які навряд чи могли обумовлюватись потребами похідного життя дружинника. Нарешті, якби ця сторона дружинного побуту знаходила своє відображення в дружинних похованнях, то знаходження ремісничих інструментів у них було б явищем частим, а не винятково рідким, як це є справді.

Таким чином, і одиничність знахідки, і спеціалізованість інструментів, розрахованих на тонкі роботи, цілком певно вказують на те, що шестовицьке поховання не можна розглядати як звичайне поховання дружинника, і що похований, безперечно, мав відношення до ремісничого виробництва. Той факт, що це поховання не відрізняється від дружинних поховань, набирає особливого значення, тим більше що це знаходить собі підтвердження в інших аналогічних похованнях.

Найбільш показовим у цьому відношенні є одне з поховань Михайлівського могильника, розкопане В. О. Городцовым у 1902 р.⁵, в якому знайдений ложкоподібний тігель і дві глиняні ливарні форми для виготовлення прикрас. Дані про курган, на жаль, опубліковані дуже узагальнено, але, наскільки можна судити, він належав до досить багатих.

¹ П. Смоличев, Подвійні поховання Х ст. коло Шестовиці на Чернігівщині, Записки Чернігівського наукового т-ва, т. I, Чернігів, 1931, стор. 56—64.

² А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискауейх о походе русов в Бердаа в 332—943/4 г., Византійский временник, т. 24, (1923—1926), Л., АН ССР, 1926, стор. 65.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 133, 229.

⁴ Там же.

⁵ Исторический журнал, 1903, № 3, стор. 1207—1208.

Тут знайдено понад 100 речей, які «повинні належати чоловікові й жінці, спаленим на одному кострищі з домашнimi тваринами, птахами і плодами». Можливо, що на кострищі був спалений навіть і кінь, бо були знайдені кінські кістки і зуби. Серед речей, що належали чоловіку, на особливу увагу заслуговує меч так званого франкського типу. (помараний з ритуальною метою), багатий поясний набір та залізна шпора.

Таким чином, всі обставини похорону та інвентар типові для дружинних поховань. Знайдені тут інструменти ливарника вже, безсумнівно, не можуть мати ніякого відношення до дружинного побуту і повинні розглядатись як свідчення того, що похований мав певне відношення до ювелірно-ремісничого виробництва.

Поховання № 50 (39) Гнездівського могильника з розкопок С. І. Сергєєва¹, визначене Б. О. Рибаковим як поховання зброяря-кольчужника, належить як за обрядом, так і за знахідками до середніх поховань могильника, але і тут деякі знахідки, особливо бойова сокира, «може навіть свідчать про дружинний характер його»².

У похованні пересопницького ювеліра серед інших речей знайдено і кинджал. Це особливо показово, оскільки предмети озброєння в могилах цього району — явище взагалі надзвичайно рідке: на 260 курганів усього 10 речей озброєння, в тому числі 4 наконечники до стріл, 2 з яких до того ж не відносяться до похованального інвентаря. У Табаївському кургані зброї, правда, не знайдено, але виявлений тут багатий поясний набір типовий саме для багатьох дружинних поховань Гнєздова, Шестовиці та ін.

Таким чином, усі розглянуті нами поховання IX—X ст., що мають відношення до ремісничого виробництва, належать до найбагатших поховань древньоруських могильників і в багатьох випадках не відрізняються від поховань дружинників і феодальної знаті Київської Русі. Це настільки разочаруючий факт, що визначення цих поховань як поховань ремісників здається на перший погляд малоімовірним. Слід, проте, звернути увагу на ту обставину, що, незважаючи на високий рівень розвитку ремесла, його багатофаховість та масовість ремісничої продукції, кількість поховань, відзначених ремісничими інструментами, дуже незначна. Зрозуміло, що серед величезної маси відомих нам поховань IX—X ст. і насамперед з могильників найдавніших городських центрів, значне місце займають поховання ремісників, які складали основний прошарок міського населення. І той факт, що за даними інвентаря поховань відношення похованіх до ремісничого виробництва фіксується рідко і відзначається при цьому багатством інвентаря та обряду, свідчить про те, що тут ми маємо справу лише з певною групою ремісників.

Яке місце займає ця група ремісників у процесі суспільного виробництва, сказати важко. Здається найімовірнішим, що в даному разі ми маємо справу з ремісничу верхівкою, можливо власниками ремісничих майстерень, або з такими ремісниками, які користуються в тій чи іншій формі чужою працею.

Слід, між іншим, відзначити ще один істотний факт. В ряді випадків у вказаних похованнях поряд із знаряддями ремісничої праці є знахідки, які вказують на зв'язок похованіх з торговельною діяльністю. Так, у похованні пересопницького ювеліра знайдено дві ваги і цілий набір гирок. Вагові гирки знайдені також у ремісничих похованнях Шестовиці і Гнєздова. Ці знахідки певно вказують на те, що поховані в роз-

¹ А. А. Спицын, Гнездовский могильник в раскопках С. И. Сергеева, ИАК, в. 15, СПБ, 1905, стор. 40.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 229—231.

глядуваних нами похованнях були одночасно і ремісниками і торговцями, що цілком відповідає стану ремісників у період середньовіччя, коли «ремісники були одночасно і купцями»¹. Для ремісничої верхівки це очевидно, було особливо характерним і в значній мірі сприяло її збагаченню і просуванню по соціальній шкалі.

Все сказане дозволяє прийти до висновку, що в могильниках IX—Х ст. ми знаходимо поховання лише тієї частини ремісників, які багатством і специфічністю інвентаря та обряду наближаються до поховань феодальної верхівки древньоруського суспільства, а в деяких випадках навіть зовсім від них не відрізняються, що, видимо, цілком правильно відбиває дуже важливу сторону реальної дійсності — майнове і соціальне становище ремісничої верхівки, як прошарку складного за своєю структурою пануючого класу ранньофеодального суспільства — Київської Русі.

Сказаному можна знайти певні підтвердження у писемних джерелах. На сторінках нашого літопису досить рано з'являються звістки про пануючу верхівку древньоруського суспільства — «старцев градських», «нарочитої чади», «нарочитих мужей», «бояр» та ін. З ними князь радиться у важливих політичних справах, з ними він святкує знаменні події в житті держави, з ними бенкетує і веселиться. Серед цієї знаті, що оточувала князя, були і представники ремісничої верхівки.

Серед відомих нам по іменах представників древньоруської знаті XI ст. ми знаходимо Ждана Микулу «бяше чоловек Вышгород старой огородником», відомого своїми багатими бенкетами. Цей самий вишгородський «огородник» — будівельник Микула, на думку деяких дослідників, брав у 1072 р. участь у складанні «Правди Ярославичей», поруч з відомими боярами: Чудіним, що тримав тоді Вишгород, воєводою Костячкою, проти якого виступали в 1068 р. кияни, Никифором Киянином, двір якого згаданий у Початковому літопису, митрополитом та духовенством².

Вишгород — одне з найбільших древньоруських міст — найтісніше пов'язаний з Київським княжим домом. «Городники», зокрема вишгородські, видимо, раніше інших об'єдналися в ремісничі корпорації, що являли собою вже в середині XI ст. серйозну політичну силу. Проте не має все ж підстави вважати, що суспільне становище старости вишгородських «городників» істотно відрізняється від становища ремісничої знаті інших «городів» та інших галузей ремесла. Можливо, що вибір у даному випадку пав на Микулу, на представника саме вишгородської ремісничої верхівки, головним чином тому, що з'їзд Ярославичей у 1072 р. відбувався у Вишгороді і з п'яти його учасників два мають певне відношення саме до цього міста. Так чи інакше, ясно одне — що тут маємо справу з процесом, який зайшов уже досить далеко, що явище, яке зафіксоване у XI ст., характеризує вже цілком оформлене феодальне суспільство. Поховання ремісників фіксують це явище у більш ранній час, у всякому разі вже в Х ст., і той факт, що реміснича знать уже в Х ст. в усвідомленні свого суспільного буття, яке знайшло вияв у могильних пам'ятках, не відрізнялась від інших груп пануючого класу древньої Русі, вказує на те, що початок процесу формування ремісничої знаті відноситься до більш раннього часу, що на Х ст. реміснича знать, її суспільне становище та політична роль вже цілком склалися, що в повній мірі відповідало сформованому феодальному устрою Київської держави в цілому.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стор. 141.

² Див. М. Н. Тихомиров, Исследование о Русской правде, М., 1941, стор. 64—65.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

К ВОПРОСУ О РЕМЕСЛЕ И РЕМЕСЛЕННИКАХ В КИЕВСКОЙ РУСИ IX—X вв.

Резюме

Для изучения товарного производства раннефеодального общества особый интерес представляет ремесло IX—X вв. Как показывает археологический материал, во второй половине I тысячелетия некоторые отрасли ремесленного производства, как например ювелирное и керамическое, достигли высокого технического уровня, что обеспечивало масштабность продукции ремесла, рассчитанной, следовательно, на широкий рынок.

Погребения ремесленников IX—X вв. не очень многочисленны и выделяются богатством инвентаря и пышностью обряда, приближаясь в этом отношении во многих случаях к погребениям дружинников. По-видимому, среди многочисленных древнерусских погребений IX—X вв. выделяются погребения не всех ремесленников, а только богатой ремесленной верхушки. Такая глубокая имущественная дифференциация ремесленников вполне отвечает феодальному характеру Киевской Руси IX—X вв.

В. А. БОГУСЕВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В КІЄВІ НА ПОДОЛІ В 1950 р.

При з'ясуванні питань походження древньоруських міст до цього часу односторонньо додержувались погляду, що ядром міста обов'язково був дитинець-кремль, який знаходився переважно на горбі.

В зв'язку з таким уявленням майже всі древньоруські городища IX—XIII ст., які відомі у великій кількості, без розбору, огульно зараховувались в розряд міст, — тобто де фортеця, там і місто. Проте цілком очевидно, що далеко не кожне древньоруське укріплення слід вважати містом у власному розумінні цього слова, тобто таким місцем, де жила не тільки феодальна верхівка (князі, бояри, дружинники, церковники і холопи та ремісники, що їх обслуговували), але і численні ремісники різних фахів, що виробляли різноманітні речі як для внутрішнього обміну, так і для зовнішньої торгівлі, а також місцеві та іноземні купці.

Такий склад населення не міг не знайти відповідного відображення у топографічній структурі древніх руських міст. Городища на горбах, звичайно невеликі за площею (всього кілька гектарів, а то й менше), не могли б вмістити численне населення міст. Крім того, іх топографія не відповідає структурі міста, його виробничим (ремісничо-торговельним) і суспільним функціям. Тому більшість древніх руських городищ була замками, а не містами.

Значні частини руських міст IX—XIII ст. були населені ремісниками. Про це свідчать такі, наприклад, найменування окремих частин міста, як Гончари і Кожемяки в Києві, Кузнецькі ворота у Переяславі, Гончарський та Плотницький кінці у Новгороді.

Таким чином, нема сумніву, що кремлі і дитинці були тільки частинами древніх міст, їх аристократичними, військово-адміністративними та церковними укріпленими пунктами. Значні частини міст, густо населені ремісничо-торговельним людом, розміщувались поза князівсько-боярськими замками і часто на невисоких прибережних ділянках, найбільш зручних для різних виробництв і торгівлі.

У зв'язку з невірним уявленням про характер древньоруських міст в археологічній практиці до цього часу головна увага приділялась дослідженю кремлів і дитинців, а не ремісничо-торговельних посадів і подолів. Цілком очевидно, проте, що розкопки останніх мають велике значення для вивчення багатьох видів міського ремесла та побуту древньоруських міст.

Однією з найважливіших і найстародавніших частин древнього Києва, без сумніву, був Поділ. Проте скільки-небудь значні археологічні розкопки тут ніколи не провадились, внаслідок чого наші відомості про матеріальну культуру і розміри древнього Києва були далеко не повними, незважаючи на численні археологічні розкопки нагірної, аристократичної частини Києва, — так званих міст Володимира і Ярослава.

Незважаючи на літописні дані про важливу роль Подолу¹, як складової частини домонгольського Києва, знахідки древніх монет та інших різноманітних предметів, археологи не мали уявлення про характер його культурних нашарувань. Внаслідок безперервності життя на Подолі від часу Київської Русі до наших днів бралась під сумнів можливість знайти тут культурні шари і археологічні комплекси древньої Русі, що становлять науковий інтерес.

Нам здавалося, що низинне положення Подолу повинно було сприяти збереженню древніх культурних шарів, бо внаслідок загрози поводей і близькості ґрунтових вод було б недоцільно при планувальних роботах знімати шари землі. Навпаки, під час будівництва прагнули підняти рівень денної поверхні як на вулицях, так і на дворах, що і виявилось під час розкопок.

Спостереження за земляними і будівельними роботами на Подолі звичайно констатували наявність пізніших шарів часу XVIII—XX ст. Неодноразово були виявлені дерев'яні водопровідні труби XVIII ст. і вуличні помости XVIII і XIX ст. з дерев'яних колод. У зв'язку з цим склалася невірне уявлення про те, що на Подолі нема древніших культурних шарів.

Цілком нові перспективи для археологічного дослідження Подолу відкрили великі земляні роботи, які провадились для прокладки труб газопроводу. Вздовж багатьох вулиць Києва були викопані багатокілометрові траншеї, звичайно 1 м ширини і до 1,5 м глибини.

На Подолі траншеї газопроводу прокладались у 1949 і 1950 рр. Майже всюди тут була встановлена наявність потужного культурного шару². В багатьох місцях на глибині 1,5 м, знаходили численні речі часу Київської Русі: уламки амфор, корчаг, залізні підкови від чобіт, шиферні пряслиця, скляні браслети, точильні бруски, залізні ножі, цвяхи та інші речі. Іноді на глибині 1,5 м зустрічалися фрагменти кераміки IX—X ст.³, іноді траншеї прорізали великі скупчення цегли і цем'янки часу Київської Русі та ін. Проте на даній глибині культурний шар не закінчувався і загальну потужність і склад його не можна було встановити.

Найбільш насичений культурний шар часу Київської Русі був встановлений у траншеях, які прокладались на вулицях Волоській, Героїв Трипілля (кол. Спаській), Почаївській і Хоревій. Вирішено було поблизу них шукати зручну для археологічних розкопок ділянку. Такою ділянкою став фізкультурний майданчик 124-ї жіночої школи, розташований на розі вулиць Героїв Трипілля і Волоської. Майданчик розміром близько 1000 м² прилягає до Волоської вулиці і має трапецієвидну форму.

Ця ділянка Подолу знаходиться тепер від берега Дніпра приблизно за 400 м. В старовину тут був невисокий горб, — і тепер є схил на південь і на північ — до правого берега р. Глибочиці, на місці якої проходять вулиці Верхній та Нижній Вал.

Археологічні розкопки на вказаній ділянці проводились у 1950 р. протягом трьох з половиною місяців⁴. Розкоп займав південну

¹ Поділля (Подільний град, Поділ) у Києві згадується в літописах в роки: 945, 1111, 1112, 1124, 1145, 1147, 1150, 1160, 1161, 1170, 1171, 1202 (див. «Указатель к осмым томам Полного собрания русских летописей», СПБ, 1907, стор. 343).

² Систематичні спостереження за трасою газопроводу велись науковими співробітниками Інституту археології АН УРСР.

³ Цікаво відзначити, що в ряді виладків на вулицях, які знаходяться в межах міста Ярослава, траншеї прорізали лише чистий лес. Це свідчить про те, що тут древні культурні шари були зрізані під час планування вулиць XIX ст. Це спостерігалось, наприклад, на Володимирській вулиці поблизу Золотих воріт.

⁴ До складу подільського загону експедиції «Великий Київ» входили: В. А. Богусевич (керівник), Р. І. Візжев, Д. Т. Березовець, Ф. М. Штітельман, Р. І. Ветштейн (Інститут археології АН УРСР); у роботі брали участь археологи Київського

частину шкільного фізкультурного майданчика, рівень якого був значно вищий від прилеглої Волоської вулиці. У закінченому вигляді розкоп набув Г-подібної форми, що було викликано необхідністю повнішого дослідження конструкції великої будови XI—XII ст. (рис. 1).

Розкопки показали, що верхній шар, приблизно на 1 м, складався з будівельного грузу, який утворився в 1935 р. під час спорудження школи. Нижче цього шару знаходився ряд пізніших споруджень; залишки глибоких (до 2,4 м) погребів купецьких лабазів (XIX ст.), три ящи-

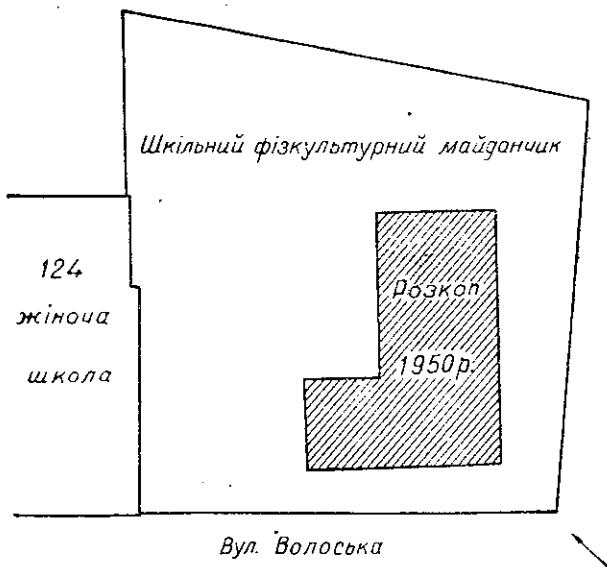

Рис. 1. Шкільний фізкультурний майданчик 124-ї жіночої школи.

ки глибиною до 2 м, дві глибокі ями для вапна (1935 р.), залишки невеликої згорілої будови господарського призначення, очевидно погреба, глибиною близько 2 м. Ці залишки, проте, не зруйнували шарів часу Київської Русі. В центральній частині розкопу виявлені залишки великої пожежі часу XVII—XVIII ст., під час якої загинула дерев'яна будівля з великою кількістю полив'яних різокольорових пічних кахлів і різноманітним керамічним посудом.

Ми перелічили об'єкти XVII—XIX ст. для того, щоб підкреслити багатошаровість стратиграфії Подолу на дослідженні ділянці.

Шари часу Київської Русі знаходилися на глибині 2,5—4,5 м. Вони відзначалися великою насиченістю будівельними — жилими і господарськими — комплексами, які містили велику кількість речей. Шари, що лежать нижче, досліджувалися з допомогою шурпу площею 4 м², доведеного до глибини 8 м (від денної поверхні площації розкопу). Дальше поглиблення було припинено внаслідок появи води.

Стінки шурпу дали чергування шарів піску і чорних культурних прошарків, які містили кружальну кераміку IX—X ст., дерев'яні тріски, кілки, а також кістки тварин (серед яких була велика кількість коров'ячих рогів) і людини (рис. 2).

Шари піску, що знаходилися нижче глибини 4—4,5 м — свідчення періодичної діяльності річки, яка відкладала час від часу ці потужні

державного університету: викладач М. М. Бондар, студенти М. П. Кучера, Р. О. Юра, Е. С. Балика, І. П. Костюченко, І. М. Сотнікова, А. А. Гайдук, В. Е. Черкасова, О. С. Ватуля, В. Д. Пилищенко, Г. А. Браунштейн, В. І. Ганцев, Г. С. Долгін.

намули товщиною від кількох десятків сантиметрів до 1 м. Цей факт підтверджує відомості літопису про затоплюваність деяких частин Подолу в X ст.¹. Проте та обставина, що нам не вдалося досягти материка і найраніших культурних шарів на досліджуваній ділянці Подолу, говорить про глибоку древність культурних шарів на Подолі, де, очевидно, є можливість знайти пам'ятки значно древніші, ніж період Київської Русі.

На глибині 4—4,5 м, у шарах, які не мали піщаних річкових відкладів, були досліджені залишки розвинутого залізоробного виробництва, яке на підставі керамічних матеріалів датується часом IX—X ст.

Залишки залізоробного виробництва являють собою заглиблення круглої форми діаметром близько 1,5 м, дно яких викладене товстим шаром глини, над яким знаходилося скучення залізних шлаків і криць, а також куски вапна. Навколо була велика кількість деревного вугілля, сажі й трісок. Ці заглиблення можна розглядати як залишки залізоплавильних горнів (рис. 3).

У південно-західній частині розкопу були виявлені сліди великих стовпів, що підтримували, очевидно, перекриття якогось спорудження (навіс або сараї), всередині якого була велика кількість залізних шлаків, вугілля і трісок. Тут же зустрічалися фрагменти кераміки з манжетоподібними вінцями і кістки корови. Можна думати, що в цьому сараї чи навісі було ковалське виробництво. Конфігурація і розміри цього спорудження не визначені, тому що північна частина його знаходилась у нерозкопаних масивах землі. Південна частина спорудження точно відповідала напряму захід—схід.

Нам здається, наведені дані свідчать про те, що в IX—X ст. цей район Подолу був важливим центром залізоробного виробництва древнього Києва.

Цей факт встановлюється вперше, — дослідники відзначали, що у великих містах Київської Русі про доменну справу нічого невідомо². Справді, серед ремесел, відкритих під час розкопок нагірної частини Києва, слідів залізоробного виробництва не виявлено. Можна думати, що його там і не було. Небезпечно у пожежному відношенні топлення заліза було навряд чи бажане в аристократичній, віддаленні до того ж від ріки нагірній частині Києва. Однак вважати, що в такому важливому центрі древньої Русі, яким був Київ вже у IX—X ст., не було цього високорозвиненого виробництва, нам здається цілком неможливим.

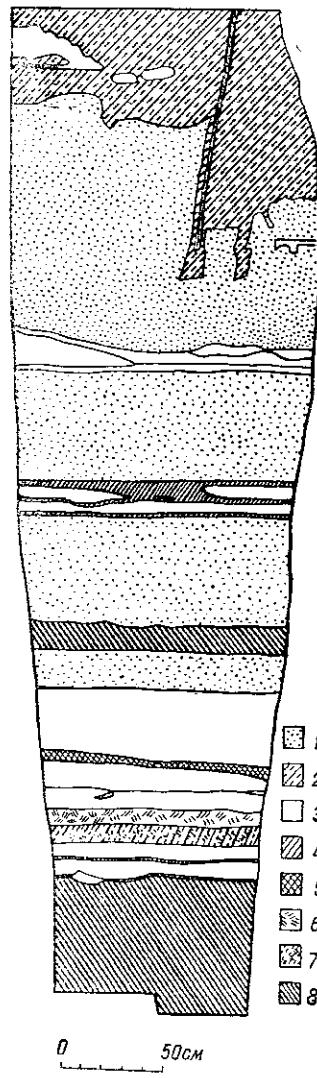

Рис. 2. Схема західної стінки шурпу.

1 — пісок; 2 — гній; 3 — глина; 4 — чорна земля; 5 — шар трісок; 6 — гумусний шар з трісокою; 7 — тріска та кора; 8 — пісок з чорною землею.

¹ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 40.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Изд-во АН СССР, 1948, стор. 208.

Значно зручнішим для розвитку цієї галузі промисловості був прибережний Поділ, куди легше було доставляти водним шляхом залізну руду і паливо.

Починаючи з XI ст. картина господарської діяльності на цій ділянці Подолу змінилася, — ділянка заселяється ремісниками інших спеціальностей.

Західна частина розкопу виявилася зайнятою згорілими залишками великого наземного будинку площею 54 м^2 ($9 \times 6 \text{ м}$), що складався з трьох приміщень.

Рис. 3. Залишки залізоробного горна, свинцеві болванки та розвал цегли.

Про те, що будинок був наземним, свідчать залишки його стін. Збереглися обгорілі колоди південної стіни будинку біля центральної (А) та східної (Б) камер (рис. 4). Ці камери відокремлювалися одна від одної згорілою стіною з колод.

Західна камера (В) відокремлювалася від центральної також стіною з колод, від якої залишилося заглиблення від нижньої згорілої колоди, що мала довжину 6 м. Північна стіна західної та центральної камер також простежувалася по заглибленню від згорілої колоди, що лежала в основі цієї стіни. Місце західної стіни камери В ясно видно по обрізу підлоги цього приміщення, яка була трохи (на 0,2 м) нижче рівня ґрунту в той час. Зовнішня поверхня стін будови була обмазана глиною і побілена (були знайдені куски побіленої обмазки).

Цей будинок був точно орієнтований по сторонах світу (поздовжна вісь його розташувалася по лінії схід—захід), так само як і будівлі IX—X ст.

Цікаво відзначити, що так само орієнтовані ще пізніші будівлі, а саме: розкопаний нами згорілий сарай-підваль початку XIX ст., про який говорилося вище, і старовинні будинки, що знаходилися поблизу місця розкопок, споруджені до генерального перепланування Подолу в XIX ст. Спостереження про збіг напрямку осей будівель часу Київської Русі, XVII і початку XIX ст., як нам здається, дозволяє робити припущення про безперервне і інтенсивне життя населення Подолу з IX до початку XIX ст., а також про незмінність на протязі майже 1000 років напрямку вуличної магістралі на цій ділянці Подолу.

До східного приміщення будинку з півночі прилягала велика по-грібна яма, діаметр якої у верхній частині дорівнював 4, а в нижній близько 2 м, при глибині 2 м. Із приміщення в погреб вели викопані в ґрунті східці. Погріб був перекритий дерев'яними балками і дошками. Згорів він одночасно з будинком.

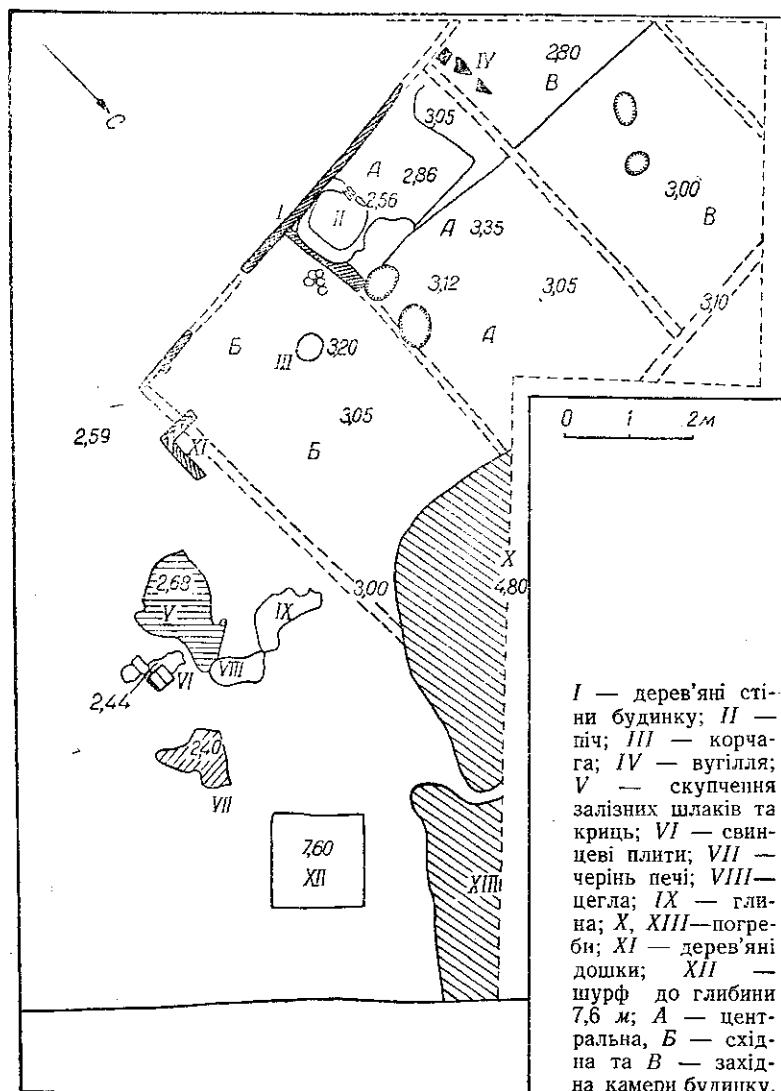

Рис. 4. План розкопу на глибині 3 м.

Приміщення будинку, яке прилягало до погреба, виявилось особливо інтересним. В південно-західному кутку цього приміщення, яке не мало пічки, на площі понад 3 m^2 знаходився цілий склад обгорілого дерев'яного посуду, зробленого на токарному верстаті. Така велика кількість посуду не потрібна була для господарства однієї сім'ї. Тому можна припустити, що вона призначалася для продажу. Порівняно бідний інвентар, відсутність запасів інших товарів дають нам підстави висловити припущення про те, що цей будинок належав реміснику-токарю, а не торговцю. До того ж у приміщенні, де знаходився дерев'я-

ний посуд, були знайдені і інші токарні вироби: фасонні точені дерев'яні стовпчики, 10 дерев'яних кружків, а також залізні дверні клямки, замок, кресало і кремені.

Посередині приміщення була врита велика ясножовта корчага. Верхня частина її підіймалася над поверхнею долівки і була розбита під час обвалу будинку. В реставраційній майстерні інституту корчагу вдалось відновити. Це висока струнка посудина, — найбільша ширина її 47 см, висота 68 см (рис. 5). По плічках корчаги зроблено крупний орнамент у формі спіралі, що повторюється, нанесеної пунктиром

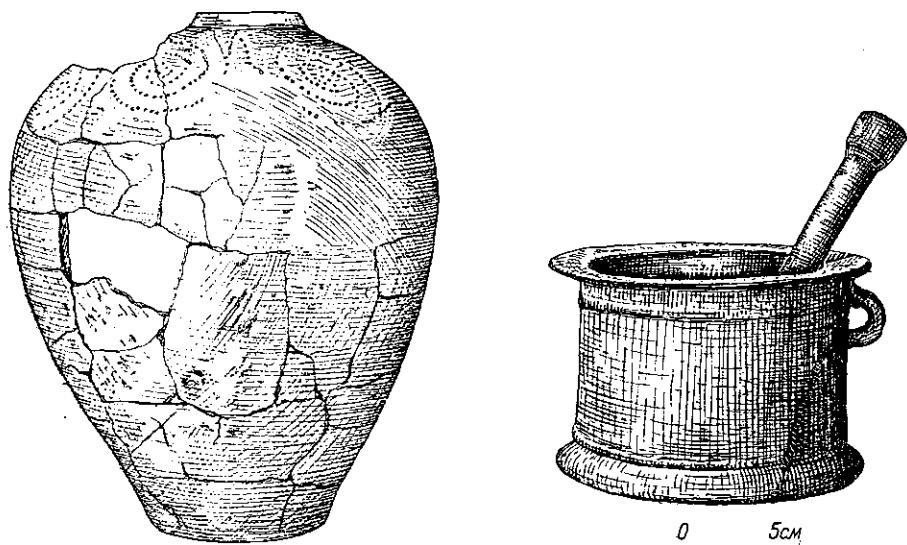

Рис. 5. Реставрована корчага, знайдена в східній камері будинку.

Рис. 6. Мідні ступа і товкач.

у вигляді ямок. На зовнішньому боці днища знаходиться великий знак—двоузубець з відігнутими назовні кінцями і петльоподібним спіральним відростком донизу. Такий же знак був виявлений нами на днищі глиняного горщика, знайденого в цьому ж спорудженні. Ці знаки відомі на ливарних формочках з Саркела і на численних свинцевих вислих печатках¹.

Із зовнішнього боку південної стіни західної камери були виявлені залишки невеликого заглибленого у землю приміщення, насиченого керамікою і кістками тварин. Тут була знайдена ступка і товкачик з червоної міді (рис. 6), а також розбита на дрібні куски червоноглинняна корчага з однією ручкою. Зібрати всі частини цієї корчаги не вдалося — стіна розкопу обвалилася, що не дозволило дослідити південно-західне приміщення, де були знайдені ступка і корчага.

Ступка і товкачик були вкриті патиною. Ступка являє собою циліндр висотою 11 і ширину 17 см. Дно ступки з внутрішнього боку сильно зношено від тривалого вживання і має заклепку. У верхній зовнішній частині знаходиться петлеподібна ручка. Нижче вінець і вище дна на циліндрі ступки є маленькі валики (рис. 6).

¹ Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XIII вв., СА, VI, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940, стор. 254, рис. 87; Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сферагистики, Л., 1928, I, табл. VII, 8; XLV, 4; XLIX, 5, б.

Серед слов'яноруських предметів вжитку ступки зустрічаються досить рідко. Незважаючи на невивченість цього роду речей, можна навести деякі приклади, які вказують на їх використання у Східній і Південній Європі в X ст. На городищі поблизу с. Сахнівка в Нижньому Поросі була знайдена восьмигранна бронзова ступка. Її точні розміри невідомі. На фотографії видно¹, що її пропорції такі ж, як і у знайденій нами на Подолі, від якої сахнівська ступка відрізняється шишкоподібними виступами, розміщеними посередині кожної грані. У сахнівській ступці, як і в київській, є вінця і днище, що виступають.

Верхній виступ і грані сахнівської ступки прикрашені орнаментом, по нижньому краю іде арабський напис, який вказує на східне походження цієї ступки і дозволяє датувати її часом не пізніше X ст. Дві бронзові ступки з арабськими написами зберігаються в Херсонському історико-краєзнавчому музеї.

Відмінності київської ступки від сахнівської, як нам здається, можуть бути з'ясовані її місцевим виготовленням, що цілком відповідає можливостям розвитку мідноливарного виробництва древнього Києва X—XIII ст.

У колекціях Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею знаходилася бронзова ступка горщикоподібної форми. Стінки її звужувалися до дна і вінця. На стінках ступки є реберчасті виступи. Ступка була віднесена до пам'яток періоду бронзи², що зовсім невірно. Відомо, що у деяких музеях Сірії і Болгарії (Джиренті, Катанія, Пловдив, Тирново), знаходяться подібні середньовічні бронзові ступки³.

У північній частині центрального приміщення «будинку токаря» знайдено пряслице з рожевого шиферу з вирізаними на ньому літерами і значками. Встановити зміст напису на пряслиці не вдалося.

В «будинку токаря», крім того, була знайдена велика кількість фрагментів різноманітних кружальних горщиків, шиферних пряслиць, уламків різокольорових скляних браслетів, червоноглиняних амфор, глиняних світильників, залиші підкови від чобіт, точильні бруски, а також багато кісток тварин.

В південно-східному кутку центрального приміщення «будинку токаря» на земляному масиві, що трохи підвищувався, знаходилась глиnobитна піч, склепіння якої обвалилося і лежало на черені. Розміри череня $1,1 \times 1,15$ м, челюсті були спрямовані на північ. Під час розбирання череня печі виявилося, що його основою був шар з крупних кусків глиняних кружальних горщиків. Піч прилягала впритул до південної дерев'яної стіни будинку і до західної стіни південного приміщення (рис. 7), де була знайдена орнаментована корчага.

З боку челюстей перед піччю знаходилися дві невеликі передлічні ями. Найближча до печі яма мала діаметр 0,4 і глибину 0,38 м. Піч займала тільки частину площинки, що підвищувалася над долівкою, яка ще на 2 м продовжувалася вздовж південної частини стіни будинку, утворюючи свого роду припічок біля печі. На припічку були виявлені куски глиняного димаря прямокутної форми.

Стіни центрального приміщення були обмазані з середини глиною і побілені, — про це свідчать шари побіленої глиняної обмазки, яка знаходилася на дерев'яних колодах південної стіни будинку, що обвалилася в середину.

На схід від «будинку токаря» виявлені залишки дуже зруйнованих жител з глинобитними печами. Залишки цих жител, як і «будинок то-

¹ Древности Приднепровья, в. VI, табл. XXII, 358.

² Каталог коллекций древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, в. I, табл. V.

³ ESA, VI, стор. 171—172.

каря»¹ розташувалися над більш раннім шаром залізоробного виробництва і загинули при пожежі.

В одній із зруйнованих глинобитних печей, які знаходились у східній частині розкопу, збереглася частина склепіння і черінь. У розвалі печі і недалеко від неї була знайдена велика кількість скляних браслетів і перстнів, маленьких скляних посудинок, кусочки дуже оксидованих бронзових браслетів і кілець, скляні і янтарні бусини, скляні і емалеві шлаки, фрагменти керамічних полив'яних плиток, куски древньої тонкої цегли і кусочки смальти.

Рис. 7. Залишки печі в центральній камері будинку.

Поблизу печі знайдено дві свинцеві болванки і великий товстий свинцевий лист. Одна болванка, вагою близько 50 кг, має дископодібну форму. Дуга — призматичної форми, вагою близько 25 кг, а свинцевий лист, зім'ятий і покороблений, — близько 16 кг.

Можна думати, що цей свинець був сировиною для майстра, який займався виготовленням смальти, керамічних полив'яних плиток, склянок і бронзових речей, знайдених під час розчистки завалу найближчої печі, тому що свинець потрібний під час виготовлення поливи і смальти¹.

Слід згадати, що біля печі була знайдена нижня частина візантійської чашки або миски на високій кільцевій ніжці. Внутрішня поверхня посудини орнаментована жолобками, що перетинаються, і вкрита живою поливою (рис. 8).

Тут же знайдена невелика мідна візантійська монета імператора Олексія I Комніна (1081—1118 рр.). Монета дозволяє датувати час загибелі «будинку токаря» і описаної вище майстерні початком XII ст.

Речовий матеріал, знайдений під час розкопок 1950 р., досить різноманітний.

На особливу увагу заслуговує добре збереження дерева (в шурфі

¹ Смальта мозаїк Києво-Софійського собору, як встановлено аналізом, мала до 68% свинцю.

східної частини розкопу) на глибині 4—8 м, яке свідчить про можливість знайти в цих шарах залишки дерев'яних будівель.

У найбільш глибоких і древніх шарах виявлено велика кількість залізних шлаків у супроводі фрагментів глинняного посуду з манжетоподібними вінцями. Така кераміка, що датується IX—X ст., відома з курганів і поселень Чернігова, Шестовиць, Києва, Гніздова, Пліснеська, околиць Канева, Волині та інших місць.

Для шарів XI—XIII ст. характерна велика різноманітність речей побуту і виробництва. Особливо велика кількість керамічного посуду:

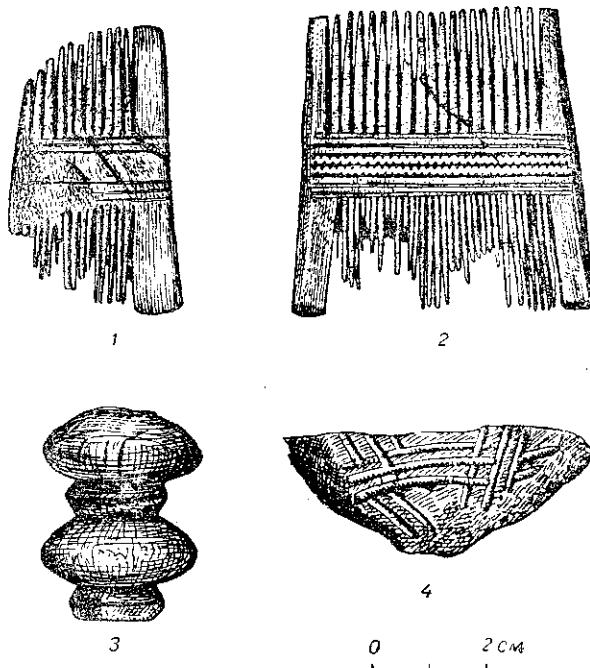

Рис. 8. 1 — уламок кістяного гребінця; 2 — кістяний гребінець; 3 — дерев'яний точений стовпчик; 4 — частина полив'яної візантійської чашечки.

фрагментів горщиків різноманітних форм і розмірів, глечиків, світильників, амфор і корчаг. Слід відзначити, що в «будинку токаря» знайдена більша частина світильників (15 фрагментів). Цікаво, що світильники зустрічаються переважно у великих містах, тоді як у малих населених пунктах, наприклад у Райковецькому городищі, вони не траплялися.

Звертають на себе увагу численні (понад 200) фрагменти великих червоногляннях амфор. Самих тільки амфорних ручок знайдено понад 30. Нам здається, що знахідки численних амфорних залишків на Подолі можна пояснити великим ремісничо-торговельним значенням цього району.

Про дерев'яний токарний посуд говорилося вище. Мабуть, з цим виробництвом пов'язані і 14 точильних брусків, знайдених в «будинку токаря» і біля нього.

Залізні підкови від чобіт (15 шт.) свідчать про розповсюдження шкіряного взуття. Ці предмети являють собою залізні дужки різних розмірів з трьома вертикально поставленими шипами. До цього часу

археологи, знаходячи у великій кількості ці прідмети в древньоруських містах, не розуміли їх призначення. Вважали, що це кочети від човнів, шипи, щоб лазити по деревах під час заняття бортництвом, підв'язки для ходіння по зледенілих схилах, підкови магічного призначення, що прибивалися біля входу в житло, та ін.

Під час наших розкопок 1949 р. в Чернігові в житлі XIII ст. був знайдений шкіряний пластинчастий каблук з масивною залізною тришипною підковою. Стало ясно, що залізні дужки з трьома шипами були підковами від шкіряних чобіт.

Це спостереження підтверджується етнографічними даними. В колекціях Львівського історичного музею є сучасні гуцульські шкіряні чоботи з м'якою підошвою і наборним каблуком, в який вбиті залізні підкови, аналогічні тим, що знаходяться під час розкопок у шарах Київської Русі.

В цих же шарах було знайдено 25 шиферних пряслиць, з яких одне з написом уже згадувалось вище.

Слід відзначити велику насиченість шару фрагментами різноманітних скляних браслетів (блізько 170) і перстнів (40) як у межах «будинку токаря», так і в інших місцях розкопу, особливо біля залишків печей і свинцевих заготовок.

Можна припустити, що ці печі мали виробниче призначення і тут вироблялися скляні браслети, перстні, маленькі скляні посудини та інші предмети, на що вказують виявлені куски зеленої смальти і скляних сплавів, обідки круглого вітражного скла, вінця синіх і жовтих скляних посудинок, стінки голубої скляної посудинки з білими емалевими смужками, денця скляних посудин.

У розкопі знайдено кілька пастових, скляних і сердолікових бусин.

Біля виробничих печей було зустрінуто кілька дуже оксидованих мідних предметів, у тому числі уламки мідних браслетів і перстнів. Можна гадати, що ці предмети також вироблялись в майстерні, яку ми розглянули.

* * *

Досвід розкопок 1950 р. показав велику перспективність дальших досліджень Подолу з метою вивчення археологічних шарів і комплексів часу Київської Русі.

Культурні шари цього періоду характеризуються тут великою насиченістю будівельними комплексами побутового і виробничого призначення.

Виробнича діяльність древнього населення Подолу заслуговує на особливу увагу, в зв'язку з тим, що саме тут слід шукати концентрації міського відносно вільного ремісничого люду, який обслуговував внутрішній і частково зовнішній ринки.

Слід вважати, що відкриті археологічними дослідженнями залишки ремісничого виробництва в нагірному Києві були вотчинним ремеслом, яке обслуговувало князівські, боярські та монастирські садиби.

Дальші археологічні розкопки на Подолі можуть дати нові відомості і матеріали для висвітлення питання про взаємовідношення і особливості міського і вотчинного ремесла.

Крім того, вони досить важливі для розв'язання ряду питань про походження Києва як феодального міста і його заселеності в раніші часи.

В. А. БОГУСЕВИЧ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В КИЕВЕ НА ПОДОЛЕ В 1950 г.

Резюме

Археологические раскопки на Подоле, произведенные экспедицией Института археологии в 1950 г., являются первым опытом таких работ в этой части древнего Киева.

Место раскопок — близ угла улиц Волошской и Героев Триполья (б. Спасской) на физкультурной площадке 124-й женской школы г. Киева — было обусловлено наблюдениями за траншеями газопровода в 1949 и 1950 гг., которые дали большой вещевой материал времен Киевской Руси.

Раскоп площадью в 162 м² открыл мощные напластования культурных слоев от IX—X до XX в. включительно. Верхние части культурного слоя были прорыты многочисленными поздними ямами, которые, однако, не повредили культурных слоев Киевской Руси вследствие их глубокого залегания (свыше 2,5 м).

На глубине около 3,2 м раскопками были открыты остатки железоделательного производства, горнов, шлаков и криц. Разведочный шурф, сделанный в восточной части раскопа до глубины 7,6 м, дал чередование тонких слоев со следами пожарищ, перекрытых отложениями речного наносного песка. Дойти до древнейших культурных слоев этим шурфом не удалось.

Выше слоя железоделательного производства в западной части раскопа на глубине 3 м были обнаружены остатки сгоревшего трехкамерного наземного дома с глинобитной печкой в центральной части. В восточной камере дома найдена закопанная в землю корчага и большое количество деревянной токарной посуды, позволяющие предположить существование здесь токарной мастерской. В южной камере были найдены медная ступка, пестик от нее и большая разбитая красноглиняная корчага с одной ручкой. С востока к трехкамерному дому примыкал большой погреб глубиной до 2 м и диаметром около 5 м.

В восточной части раскопа обнаружены остатки полуzemлянок, сильно разрушенные глинобитные печи и кирпичные развалы, связанные со стеклодельным и меднолитейным производством. Тут же находились три свинцовые болванки весом более 80 кг. Найденная тут медная византийская монета Алексея I Комнина (1081—1118 гг.) и другие предметы позволяют отнести этот ремесленный комплекс к началу XII в.

Главными изделиями этих мастерских были стеклянные сосудики, перстни, браслеты и бусы.

В более высоких слоях обнаружены остатки купеческих погребов и кладовых, сгоревших во время пожара 1811 г.

Раскопки 1950 г. на Подоле показали большую важность исследования древнейшей ремесленно-торговой части Киева. Без археологического исследования этой обширной части города невозможно выяснить его структуру, социальный состав и многие виды древнего производства. До сих пор археологические раскопки велись преимущественно в нагорной части Киева — городах Владимира и Ярослава, — что не давало полной историко-археологической картины, для выяснения которой дальнейшие раскопки на Подоле крайне необходимы.

О. І. ПОПОВ
(Ленінград)

ДО НАЙДАВНІШОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСТВА

В цій статті¹ в загальних рисах викладено ті висновки відносно найдавнішої історії слов'ян, які можна зробити, уважно вивчаючи і слов'янську внутрішню мовну спорідненість, і відношення слов'янських мов до інших — іранських, германських, грецької, латинської, кельтських та ін.

В міру можливості ми використовували і дані археології, що слід робити, звичайно, з певною обережністю, зважаючи на неповноту сучасних фактических даних цієї науки і відсутність безпосередньої можливості зв'язувати ту чи іншу «культуру» з тією чи іншою мовою, яка одна може бути надійною і безперечною ознакою племінної принадлежності. Зрозуміло, вульгаризаторські марристські теорії так званого «етногенезу» є наслідком звичайного непорозуміння, — вони взагалі немислимі як наукові побудови. Тому ми іх майже не торкаємося, і взагалі дане повідомлення служить, головним чином, не для цілей критики, яка виступає тут лише в окремих моментах і стосується ідей, а не людей. Величезну роль в наших міркуваннях відіграють, зрозуміло, і всі ті повідомлення історичних джерел про слов'ян, іх сусідів і попередників, які залишені нам глибокою давниною і раннім середньовіччям.

Використовувалась нами і топоніміка в усіх її подобицях.

Всі ці матеріали, які стали основою нашої роботи, не будуть дуже виразно виступати в статті, яка є спробою короткого, так би мовити, описового або розповідного викладу найдавнішої долі слов'янства — за мовними і почасті іншими джерелами.

1

Що ж свідчать матеріали слов'янських мов про далеке минуле їх носіїв або, точніше, їх мовних предків?

Відповідь на це питання можна дати лише в тому разі, якщо ми широко використаємо в плані порівняльно-історичного вивчення ще дані цілого ряду іndoєвропейських і неіndoєвропейських мов.

Такий порівняльний аналіз в значній частині давно вже проведений зусиллями десятків вчених у кожній з відповідних спеціальних галузей, а тому є порівняльні і етимологічні словники і порівняльні граматики цілого ряду мовних груп і об'єднань, а також спеціальні дослідження так званих «запозичень». Залишається майже тільки підсумувати ці дані, додавши дуже небагато з окремих питань. Нас цікавлять, таким чином, у даному випадку зведені наслідки майже всіх досліджень відносно слов'янських мов і їх родичів та сусідів.

Ці наслідки коротко можна викласти так.

¹ В основу статті покладено дещо перероблену доповідь, прочитану на дискусії з питання про походження слов'ян, яка відбулася в Ленінградському державному університеті в березні 1951 р.

Слов'янські мови належать до величого об'єднання так званих іndo-европейських мов, маючи в цьому об'єднанні найбільш близьких родичів у вигляді мов балтійської, або литво-латисько-prusської групи. З другого боку, балтійсько-слов'янське угруповання багатьма рисами близьке до іndo-іранських мов. Близькість слов'янських мов до балтійських, близькість надзвичайна в багатьох відношеннях, у поєднанні з великою їмовірністю досить значної давності литовців на місцях їх теперішнього проживання¹, дає підставу думати, що більша частина слов'янської доісторії проходила десь не так далеко від Вісли і Німану; цю думку поділяють і поділяють майже всі дослідники. Висловлювалась вона неодноразово, але уточнити її в деталях важко, тому певніше говорити про цю древньослов'янську територію ми поки що не можемо. Слов'яно-балтійська близькість до іndo-іранських мов, взагалі кажучи, належить до глибокої давнини; від цих давніх явищ слід відрізняти порівняно пізніший вплив скіфських і сарматських (іndo-іранських своєю природою) мов, що хронологічно належать до останніх століть до нашої ери, на слов'янські, які в цей час з ними вже межували.

Надзвичайно важливим фактом є повна відсутність у слов'янських мовах древньогрецьких запозичень, дуже помітна і твердо встановлена численними дослідниками. Це відразу усуває всяку можливість порівнювати слов'ян, наприклад, із «скіфами-орачами» часів Геродота, в мові яких неминуче повинні були б залишитися певні сліди їх торговельних зносин з еллінами. Таким чином, в часи Геродота слов'янство повинно було повністю перебувати поза південною частиною Середнього Подніпров'я² і лише починаючи з V—IV ст. до н. е. воно, очевидно, поширюється на цю область і далі та приходить в тісне зіткнення із скіфо-сарматським (точніше — вже з сарматським) світом, запозичуючи у нього з часом назви таких рік, як Дніпро, Дністер, а пізніше — Дунай на заході і Дон на сході.

Безперечні і загальновідомі досить старі мовні стосунки слов'ян і германців, причому від найдавніших явищ у цій галузі слід відрізняти гото-слов'янські зв'язки, що виявились у перші століття нашої ери, вже після того, як готи почали свої великі мандрівки, що привели їх до

¹ Цю давність ми, звичайно, не перебільшуємо до крайніх меж, як це робили Беценбергер, А. Л. Погодін та ін. Дуже їмовірним є припущення про те, що литво-латисько-prusська мовна група виникла як наслідок дуже давньої іndo-европеїзації первісно феноїдного населення південної Прибалтики, бо в балтійських мовах багато, безперечно, фінно-угорського лексичного багатства, як наприклад, позначення моря (литовське *jūra*), човна (латиське *laiva*), бересту (литовське *toszis*, латиське *tāsis*), острова (латиське, литовське *sala*), ременя (литовське *sziksna*, латиське *sīksna*), хатини (латиське *māja*) та багатьох інших. В латиській мові нараховується не менше 600 слів, включених або запозичених з прибалтійсько-фінських (особливо з лівської) мов.

Вказана іndo-европеїзація відбувалась тут спочатку, мабуть, внаслідок наявності в даній області досить давніх торговельних відносин з середземноморським півднем (янтар, хутра), відомих археології принаймні з III—II тисячоліття до н. е.

Про те, що населення в пониззях Німану і Вісли було колись неіndo-европейським, свідчить топоніміка яскраво виявленого фінно-угорського складу, за характером близька до саамських даних.

Точка зору, що тут викладається, на утворення балтійської мовної групи внаслідок нашарувань одного з відгалужень іndo-европейців на місцеве феноїдне населення південної Прибалтики є майже загальноприйнятою (див., напр., «Істория Латвийской ССР», т. I, Рига, 1952, гл. I).

² Але цілком можлива наявність слов'ян у цей час і навіть раніше на Прип'яті, бо басейн цієї ріки багатий на слов'янську топоніміку — при порівняно досить великій бідності на іншомовні назви, на зразок Піна, Ясьолда, Вессія, Ствига, Немегля, Оressa, Ina і деякі інші, досить нечисленні.

Відзначимо, що деякі з указаних неслов'янських імен в басейні Прип'яті (напр., Ясьолда) мають литовське забарвлення, в той час як на півдні цього ж басейну зустрічаємо, як і слід було чекати, назви, безсумнівно, близькі до іndo-іранських (тобто скіфських).

цілковитого зникнення майже через півтори тисячі років. Найдавніші слов'яно-германські мовні зв'язки, в цілковитій відповідності до сказаного вище, вказують знову на північно-західну частину Східної Європи — область Вісли і відрогів Карпат, як місця досить давнього проживання слов'ян.

На те ж саме вказують і наслідки вивчення зв'язків між мовами слов'янськими і кельтськими. В галузі цих зв'язків ми знаходимо цікаві факти, про які слід сказати кілька слів окремо.

Першим таким фактом є наявність загальнослов'янської назви міді, з якою не без деякої підстави слов'янські етимологісти давно вже приводять у найближчому відповідності кельтські дані того ж роду (ірландське *meipn* та ін.).

Досить важливою є й інша обставина. Як відомо, приблизно в 900—500 рр. до н. е. в Європі була дуже розвинута ранньозалізна матеріальна культура, названа археологами за основним місцем знахідок гальштатською. Розквіт цієї культури був пов'язаний в значній мірі з великим розвитком добування солі і торгівлі нею. Від цієї епохи нам залишилась безліч назв типу *Halle*, *Halleut* та ін., в тому числі і *Hallstatt* — все це місця давніх соляних розробок або солоних мінеральних джерел. Це підтверджує, що ця «соляна» культура була в основному кельтською¹, про що свідчить і самий корінь *hal* — відповідний російському «соль», поширений у формі з початковим *h* (замість *s*) саме в кельтських мовах і, мабуть, у фрако-ілрійських, як можна гадати за вірменськими даними. Германці, що з давніх-давен сусідили з кельтами, перейняли від них ряд термінів (*Hallor* та ін.).

Проте не залишились зовсім осторонь і слов'яни. Сюди належить, звичайно, і наш Галич (звідси і «Галичина») з багатющими соляними розробками поблизу нього та інші дані. Не зупиняючись на подобицях, скажемо тільки, що ці дані свідчать про те, що слов'янство в кінці мідно-бронзового — на початку залізного віку, очевидно, зазнавало деякого впливу з боку кельтів, мабуть, в районі північного Прикарпаття. Цікаво, що у балтійців назва міді зовсім не пов'язана з слов'янськими даними (литовське *varis*, латиське *varš*)². Це показує, що вплив кельтів поширювався в цей час лише на слов'ян, а не на більш віддалених і відокремлених литво-латишів, які були тоді консервативнішими. Зате значно інтенсивніший за всіма своїми даними середній залізний вік охоплює, безумовно, і слов'ян, і балтійські племена, бо термін для заліза в них

¹ «В основному», але зовсім не виключно кельтською, бо в число племен «гальштатської культури» входили, зрозуміло, і інші — не кельти (наймовірніше, ілрійці або фракійці). Латенська культура, що змінила гальштатську, має значно більше права називатися кельтською, бо в створенні останньої дана племінна група явно переважала. Проте ми досить далекі від спроб проведення повного паралізму відносно розвитку мови і культури і не думаємо присипувати виключно кельтам навіть латенську, а не тільки гальштатську культуру в цілому. Ми лише твердимо, що у створенні тієї або іншої брали участь переважно кельтоязичні племена або близькі до них, що показує і топоніміка. Можливо, проте, що спочатку кельти були зовсім осторонь ранньої гальштатської культури, яка була, в такому разі, створенням фрако-ілрійців; лише пізніше кельтське поширення близько V—IV ст. до н. е. привело до завоювання джерел цієї культури і впровадження кельтської топоніміки з основою *hal*. Це питання не має для нас тут першорядного значення, бо така чи інша його постановка відбивається лише на хронології подій. У другому випадку можливо, що більш давньою основою для позначення соляних родовищ було слово з початковим *s* і довгим ā: *saal-* (пор. *Halle an der Saale*), що дійшло до нас у німецькому слові *Saal* — «зал», тоді як *h*-основа (кельтська) відбилася в англійському *hall* (спочатку те і друге означало підземний коридор з колонами в соляних розробках).

² Можливо, що тут ми маємо надбання найдавнішого (доскіфського) безпосереднього спорідненого зв'язку слов'яно-балтійців з індо-іранцями (пор. древньоінд. *variçtha* — «мідь»). Проте це для нас в даному разі має другорядне значення.

у всіх загальний: слов'янське «залізо», древньопrusське *gelso*, литовське *geležis* та ін.

Поширення цієї термінології ми повинні віднести до середини останнього тисячоліття до нашої ери або до часу дещо ранішого. Ці дані не мають нічого спільногого з іndo-іранськими і навіть взагалі з будь-якими іншими іndoевропейськими. Етимологія слова «залізо» і споріднених з ним поки що зовсім не ясна. Як би то не було, це — ще один доказ відсутності тісних зв'язків слов'ян часів Геродота із скіфами¹.

Проте для нас факт існування свого слов'янського (навіть слов'яно-балтійського) єдиного терміну для заліза говорить ще більше; він свідчить про те, що навіть близько середини I тисячоліття до н. е. спілкування слов'янських племен між собою ще не поривалося, причому і особливого розширення слов'янства в цей час не було помітно, як і розвитку германців, які залишались ще в своїх лісах і були тоді набагато слабіші від галлів, про що свідчать і стародавні автори². Такий розвиток для тих і других — слов'ян і германців — настав пізніше, коли на основі великого піднесення продуктивних сил в середньому залізному віці і пов'язаного з цим збільшення чисельності племен настала епоха переміщень і походів, іноді вже досить дальніх. Таким чином, слов'янство в цілому зберігало внутрішнє давнє спілкування, давню єдність приблизно до V—IV ст. до н. е., після чого починається поширення і переміщення в різних напрямках — в Середнє Подніпров'я, Півдністров'я, до нижнього Дунаю і т. д.

Ще одна мовна група дає ряд фактів, які повністю підтверджують сказане, — група фрако-фрігійських мов. Як відомо, неодноразово висловлювались фантастичні гіпотези про якесь «переродження» древніх фракійців у пізніших слов'ян. Факти свідчать про інше. До нас дійшли кілька десятків фракійських слів, перекладених грецькою або, пізніше, латинською мовою, а також чимала кількість власних імен. З цього матеріалу досить ясно видно, що фракійські мови зовсім не нагадували слов'янських³, поєднуючи з рисами своєї фракійської самобутності явні ознаки сильного іndo-іранського (скіфського) впливу, бо сусідами фракійців у часи Геродота (та й раніше і пізніше) були скіфи. Окремі фракійські слова, щоправда, нагадують слов'янські, як і інші іndoевропейські, але справа тут часто зовсім не в давній, «споконвічній» тотожності, а тільки в тому, що пізніше, на початку нашої ери, слов'янство, що поширилося вже до нижнього Дунаю, асимілювало частину фракійських даків і гетів, а разом з тим одержало у свій словник і небагато фракійської лексики. Крім того, фракійці були іndoевропейцями, звідки і близькість деяких коренів до слов'янських. На жаль, ще до цього часу серед істориків користується іноді довір'ям гіпотеза про уявну тотожність фракійських і слов'янських мов або переродження фракійських мов у слов'янські.

На підтвердження цієї фантастичної гіпотези дехто наводить навіть паннонське слово V ст. до н. е., що означало якийсь напій і нібито звучало подібно до російського слова «квас» («кавас»). Це слово винайдено Іловайським, який так довільно споторив слово *καύσας*, про яке сповіщає відомий Приск Панійський. В одному, також досить пізньофракійському, напису III ст. н. е. це саме слово (в латинській передачі).

¹ Ми можемо допускати, що у скіфів було зовсім інше позначення заліза, як і у сарматів, щось на зразок «корт», звідки і фінське *kortti* (в Калевалі), і російське «кортик», і удмуртське «корт» та багато інших.

² Навіть Цезар, незважаючи на те, що він жив у ті часи, коли становище вже докорінно змінилося («Записки о галльской войне», гл. 24).

³ Крім співзвучності окремих елементів лексики, що пояснюється головним чином, мабуть, пізнішими явищами часу — десь на початку нашої ери, а почасти може бути результатом іndoевропейського характеру і слов'янських, і фракійських мов, про що буде йтися далі.

звучить як самит, звідки ясно, що фракійська основа була «кам» і не мала з квасом нічого спільногого.

Фракійці часів Геродота з слов'янами не мали, можливо, навіть безпосереднього зіткнення¹, а не тільки близької спорідненості. Лише пізніше, після масового проникнення слов'ян на Балканський півострів, вони успадкували від фракійців частину річкової топоніміки цих місць (але не назви міст) і дуже небагато лексики² разом з слідами деяких давніх звичаїв, що збереглися подекуди в горах.

Вже те, що сказано було вище, надзвичайно звужує початкову, тобто до V—IV ст. до н. е., арену діяльності слов'янства. Ця вузкість, обмеженість найдавнішої сфери діяльності характерна для всіх без винятку більш-менш осілих племен, які не досягли ще повністю відповідного розвитку.

Таким було, наприклад, давнє становище германців, поки вони не почали своїх походів через кордони Галлії та Італії. Нас цікавить тепер, в яких відносинах перебували в глибокій давнині мови слов'янські і мови фінно-угорські, що становлять, безперечно, в своїх основних нашаруваннях надбання місцевого північноєвропейського кам'яного віку (мезоліт — неоліт), дуже давні саме в цьому місцевому оточенні.

Виявляється, що слов'янські мови мають спільні точки зіткнення для глибокої давнини тільки з західними (балтійськими) фінно-уграми, тоді як навіть у мовах мордовських слов'янські елементи виявляються лише з II тисячоліття н. е. або трохи раніше. Це значить, що і фінно-угорські дані підтверджують ще раз наші припущення про досить західне давнє розміщення слов'янства, що обмежувало зіткнення його з фінно-угорськими племенами прибалтійською частиною останніх. Така наша думка про давнє становище слов'янства до V—IV ст. до н. е. на основі незаперечних фактів мови, які можна підтвердити і багатьма даними топоніміки.

2

Постараемся, в міру сил і можливостей, коротко відповісти на питання, в якому ж відношенні знаходяться дані мови до археологічних матеріалів, незважаючи на те, що досі ще далеко недосить зібрано фактів матеріальної культури, щоб зробити відповідь цілком переконливою і обов'язковою для всіх. Насамперед, як відомо, археологи багато гадали про так звану лужицьку культуру, приписуючи її іллірійцям, слов'янам, германцям і т. д. Цілком ясно, що в такій постановці питань подібного роду криється принципіальна помилка — ототожнення «культури» і мови, особливо властива марристам — вульгаризаторам науки. Щирочінь розповсюдження лужицької культури (блізько 1300—400 рр. до н. е.), особливо в її пізній період, становить разюче протиріччя безперечної компактності, стисlostі слов'янського (або германського) мовного масиву в той час. Тому про мовну (відповідно — етнічну) єдність лужицької культури, особливо пізньої, не може бути й мови, — це тільки єдність господарсько-матеріального типу, яка не має прямого відношення до племінних ознак, основною з яких є мова.

Спроби знайти прямі відповідності між матеріальною культурою і мовою (племінної належності) слід залишити. Тільки в окремих випадках можна робити деякі наближення такого роду — для порівняння

¹ Стверджувати це повністю, проте, не можна, оскільки є окремі фракійські слова, які надзвичайно нагадують слов'янські дані (*ζόμφρος* і деякі інші), що може свідчити про досить давнє зіткнення слов'ян з фракійцями, яке сягає, можливо, почасти до більш раннього часу, ніж час масового проникнення слов'ян на Балканський півострів, коли решта фракійців була, безсумнівно, асимільована слов'янством.

² Не можна заперечувати, як сказано вище, і можливості більш раннього застосування слов'янами елементів фракійської лексики.

пізніх епох, та й то при наявності додаткових даних, як наприклад, для гальштатської культури, пов'язаної з поширенням соляних родовищ (*hal-*), і особливо — латенської. Зовсім інший характер (порівняно з питанням про характер пізньої лужицької культури) має питання про те, яким за мовою племенам належав той найраніший, досить обмежений у своєму географічному поширенні початок лужицької бронзової культури близько середини II тисячоліття до н. е.

Це питання можна було б вважати законним, якби воно не належало, очевидно, до зовсім бесплідних: по-перше, відповісти точно на цього тепер ще не можна; по-друге, лужицька або будь-яка інша бронзова чи бронзово-залізна культура сама по собі не могла стати основою для формування будь-яких певних мов, у тому числі і слов'янських¹.

Слов'янські мови існували, мабуть, і до лужицької культури в якомусь, хоч і не дуже ще досконалому стані, але вже сформовані як певні відгалуження іndoєвропейських мов. Точніше, вже за 2000 років до нашої ери існували ті іndoєвропейські мови, які, поступово розвиваючись і збагачуючись, стали пізніше слов'янськими. На це вказують цілком безперечні і загальновизнані серед лінгвістів матеріали порівняльного мовознавства, що доводять належність слов'ян до найдавніших іndoєвропейців, які розпалися на окремі племінні групи ще на самому початку переходу від каменю до металу.

Тому ми повинні говорити в усякому разі не про те, що в основу формування слов'ян лягли племена давньої лужицької культури, а про те, що частина древніх слов'ян могла брати участь у житті і розвитку цієї культури. Таким чином, питання ставиться зовсім інакше — згідно з положеннями І. В. Сталіна про повільну і безперервну змінність мови і необхідність відрізняти зміни в ній і в культурі, бо це явища різні. Все це стверджується величним фактичним матеріалом мов слов'янських та інших.

Через те, що ми не маємо змоги зупинятися тепер докладно на цих безперечних фактах і положеннях, тимчасово приглушених марризмом, відсилаємо читачів до загальних праць з іndoєвропейського порівняльного мовознавства, в якому багато що вже з'ясовано остаточно, в тому числі і необхідні елементи науки, знайомство з якими слід вважати обов'язковим і для археологів. Ще раз відзначимо при цьому, що жодна археологічна культура не може вважатися основою створення тієї чи іншої групи мов². Мови формуються протягом ряду епох, а не виходять готовими з «скрещування» якихось двох або трьох матеріальних культур, як це твердили недавно або ще й тепер твердять деякі археологи.

Значення археології (і дуже важливе) зовсім не в тому, щоб привести в уявну відповідність матеріально-культурні і племінні, тобто мовні, дані. Значення цієї науки в тому, що вона дає можливість судити про такий або інший ступінь розвитку продуктивних сил (почасті і виробничих відносин) в ту або іншу епоху на кожній певній території, досить дослідженої археологічно. Це завдання дуже важливе і цікаве на вітві поза всяким зв'язком з мовою (тобто етнічною) стороною справи. Іноді ж, у випадку збігу щасливих обставин, вдається залучити сюди

¹ Незважаючи на наші сумніви в цьому, ми не можемо категорично твердити, що слов'янство зовсім не брало участі у виникненні тієї матеріальної культури, яка називається «ранньолужицькою». Для цього є занадто мало підстав. Слід пам'ятати, що самі археологи приписували цю культуру германцям (особливо — семоніам), фракійцям (карподацам), іллрійцям, слов'янам і т. д. До того ж, саме уявлення про лужицьку культуру і місце її виникнення з часом дуже змінилося.

² Яскравим прикладом для ілюстрації цього положення (одним з небагатьох) може бути недавно розгадана таємниця догрецької островної писемності Егейського світу (ВДІ, 1950, № 4, стаття В. Георгієва).

і мови. Щодо лужицької культури, як і до більшості інших, цього зробити поки не можна з цілковитою певністю, а від марристського або іншого «ворожиння на кофейній гущі» краще утриматись. Тому і ми утромаємося від відповіді на багато питань, які виникли тут, бо вважаємо, що ця відповідь була б принаймні передчасною і, мабуть, навіть неправильною через недостатність фактичних матеріалів.

3

Отже, ми переконалися у тому, що слов'янство до V—IV ст. до н. е. було ще в стані деякої спільноті, окрім групи його були в безпосередньому спілкуванні між собою, займаючи якусь досить обмежену, але поки для нас ще не зовсім визначену територію від північних Карпат до Вісли — з порівняно невеликим поширенням в інших напрямках. Так само, як і про германців, про слов'ян в цей час нічого не відомо представникам античних цивілізацій, які знали лише скіфів і фракійців на північ від своїх кордонів і в межах Східної Європи.

Очевидно, злам у бік помітного поширення слов'янства на південь а почали і в інших напрямках, намітився в IV—III ст. до н. е. — приблизно майже одночасно із закінченням власне скіфської епохи в південноросійських степах, з посиленням тут сарматів, які не складали тієї подібності «кочової держави», яка була у скіфів. Внутрішній розвиток слов'янських племен збігся тут з відсутністю серйозних перешкод для поширення на південь, бо сармати, очевидно, не чинили опору цьому поширенню, досить вільно змішуючись з оточуючими народами, як про це свідчать багато античних авторів.

Минуло ще 300—400 років і Тацит міг вже сказати, що венети (венети) багато запозичили із звичаїв сарматів, бо обійшли всі ліси і гори між певкінами і феннами. Отже, до I ст. н. е. поширення слов'янства досягло досить значних розмірів, причому в цей час слов'янські племена стягаються, безсумнівно, великими масами до нижнього Дунаю і Дністра, до кордонів римської провінції Дакії.

Про цей «дунайський» період найдавнішої історії основної маси слов'янства буде сказано окремо. Тепер ми повинні знову повернутися до деяких питань принципіального характеру, без правильного розв'язання яких неможливо зрозуміти як слід навіть давні писемні джерела, що стосуються слов'ян.

4

Насамперед слід цілком відкинути побудови так званих «автохтоністів», які вважали, що розвиток слов'янства в районі середнього Дніпра є продовженням трипільської традиції, а на Балканах — наслідуванням фракійської культури і т. д.¹. Здавалося б, після сказаного говорити про це немає потреби. Проте ми повертаемося до цього, щоб роз'яснити одну суттєву обставину.

Припустимо, разом з «автохтоністами», що слов'янство вже в епоху раннього металу було розпорошене на величезні простори, як висвітлю-

¹ У працях М. Я. Марра та його «послідовників» і «учнів» виникла неймовірна плутаниця ще й через те, що вони зовсім не відрізняли явищ фізичного (антропологічного) змішування і скрещування від явищ поширення і розвитку мов і об'єднували ці і багато інших процесів під загальною назвою «етногенезу», що аж ніяк не можна вважати науковим прийомом. Маррівці забули, що може бути «автохтонний» антропологічний розвиток при умові, що мова буде повністю внесена ззовні, що може бути «автохтонний» мовний розвиток при умові появи з дуже віддалених місць цілком нових антропологічних елементів і типів, — забули, що існує ще і багато інших комбінацій проміжного характеру. Ця вульгаризація явищ, підстригування їх під один гребінець горезвісного «етногенезу» надзвичайно характерна для всіх послідовників М. Я. Марра.

ють це прибічники цього напряму. Тоді ми повинні неминуче припустити їй інше: механічний і абсолютно паралельний розвиток розпорошених слов'янських мов — з виникненням однакових або надзвичайно близьких лексичних і граматичних даних зовсім незалежно в окремих випадках, що є цілковитою нісенітницею марристського толку, бо про тісні й пожвавлені зв'язки, які змогли б підтримувати такий паралелізм, — в ту епоху і на таких величезних просторах — не може бути й мови.

Отже, єдиний можливий висновок з реальних даних слов'янських мов: безсумнівна наявність великих міграцій у відносно пізній час (середній залізний вік) при невеликих спочатку розмірах територій, які вони займали. Це загальне правило, якому підпорядкований, по суті, розвиток майже всіх племен і народів. До цього часу, проте, деякі автори стоять на позиціях перебільшеного автохтонізму і в питаннях слов'янських старожитностей. Це примушує їх визнати, так би мовити, «споконвічний» поділ слов'ян на західних, південних і східних, що, безумовно, цілком неправильно. Одна з обставин, що призводить тут до помилкової думки, полягає ось у чому: вказані автори вважають, наприклад, венедів Таціта тільки західними слов'янами, а антів Прокопія і Йордана — тільки східними і т. д. При цьому вважається, що ці назви з давніх-давен належали відповідним групам. Це — глибоко помилкова думка.

Венеди — це лише германське і балтійсько-фінське позначення слов'ян взагалі, яке потрапило в повідомлення Таціта та інших авторів тільки тому, що вони діставали свої відомості від германців¹.

Самоназвою будь-якої групи слов'ян слово «венеди» ніколи не було, як і «фенни» не було самоназвою будь-яких фінно-угрів, а тільки германським позначенням деяких їх підрозділів.

Щодо назви «анті», то вона, як відомо, проіснувала дуже короткий час (блізько 80 років)², до того ж в безсумнівному зв'язку з тюркськими аварами³, а не як східнослов'янська самоназва.

Вже батьки слов'янських старожитностей — знамениті чехи Добровський і Шафажик (Шафарик) — помітили, що слово «ант» взагалі не може бути слов'янським, бо цьому цілком суперечать фонетичні дані.

Мабуть, анти — аварська назва частини слов'янства, яка вступила з аварами у відносини чи то союзу, чи то підлегlostі. Загальнотюркське слово ant означає «клятва». Походження цього терміну не зовсім ясне, бо він розповсюджений ширше, а не тільки в мовах тюркської сім'ї; дуже часто цим самим коренем позначаються відносини побратимства та ін.; так чи інакше, таке тлумачення пояснює і взаємовідносини антів з аварами, і швидке зникнення терміну «ант», і його відсутність в слов'янських пам'ятках, мові яких він взагалі абсолютно чужий⁴.

Як би там не було, «анті» — зовсім не загальна назва східних слов'ян, а чужорідне ім'я тієї частини слов'янства взагалі, яка була тимчасово залучена найтісніше у слов'яно-аварсько-візантійські відносини VI—VII ст. Тому говорити про те, що східні слов'яни або хоча б поляни — нащадки «антів» — зовсім неможливо. Неможливо шукати і матеріальні залишки спеціального антського походження: такі нама-

¹ Так само латиші до цього часу звати росіян kreevs (чит. криевс), тобто «криич», що зовсім не означає, що всі східні слов'яни були колись криичами.

² 550—630 рр. н. е.

³ Очевидно, згадування про антів закінчується разом із знищеннем аварського панування при Само, тобто блізько 20—30-х років VII ст. Це той славний період слов'янської історії, коли виникла держава Само, безсумнівно тотожна з тим дулібським об'єднанням, про яке розповідають руські літописи, відносячи ці події до часів Іраклія (610—641 рр.).

⁴ Тому відсутня і топоніміка, пов'язана з іменем антів, тоді як, наприклад, дулібн—дудліби та інші залишили багато географічних назв.

тання позбавлені змісту, бо короткочасні союзи племен не можна розглядати як сталі об'єднання з якимись специфічними властивостями матеріальної і духовної культури.

Повертаючись тепер до істориків-автохтоністів, відзначимо, що багато з них розглядали слов'янство взагалі як етнічну групу, що склалася на основі схрещування або змішування більш ранніх племен: венедів, які нібито слов'янами ще не були, і представників лужицької культури (або щось подібне до цього, бо залучались ще неври та інші зовсім незвідомі «компоненти»). Такі маррівського типу спекуляції з схрещуваннями, зрозуміло, слід визнати абсолютно неправильними. Венеди часів Таціта були, звичайно, такі ж слов'яни за мовою, як і ми¹, з тією тільки різницею, що вони не зрозуміли б більшої половини наших слів, які є новонаступтям за останні 1000—1500 років. Все це ми говоримо тут з метою ще раз вказати на порочність вживаного і до цього часу терміну «етногенез», якого деякі вчені уперто дотримуються. «Етногенез» саме до цього часу і розумівся, за Марром, як процес схрещування давніх племен, їх стрибкоподібної «трансформації» і появи нових етнічних утворень подібно до *deus ex machina*.

Після праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства ми знаємо, що таке розуміння є абсолютно неправильним. Ніякого «етногенезу» в цьому розумінні не існує. Є тільки давня історія поступового розвитку племен і їх невід'ємного атрибуту — мови. Про це і треба говорити, а не про «етногенез».

Так само абсолютно недопустимо говорити про «компоненти», з яких нібито склалося слов'янство; це знову наводить на думку про якісь рівноправні в мовному відношенні частини, від схрещування яких утворилось слов'янство, що до того нібито не існувало. У цьому уявленні про «компоненти» закладено, по суті, помилкове ототожнення фізичного (антропологічного) змішування з мовним, в той час як ці два роди явищ ніколи не йдуть паралельним шляхом.

5

Вище зазначалось, що про долю слов'янства раннього і середнього залізного віку ми можемо дещо сказати на основі даних мови.

Щождо більш ранніх періодів, то тут міркування дуже утруднюються, бо слов'янські мови дають для цих періодів дані, часто дуже мало відмінні від загальних індоєвропейських даних цього роду. Це і зрозуміло.

Як говорить А. Мейє: «Індоєвропейська епоха... збігається, мабуть, з кінцем періоду полірованого каменю і початком періоду міді і бронзи; отже, поділ індоєвропейських племен (а значить, і можливе утворення слов'янства, як особливої групи) відбулося приблизно протягом третього тисячоліття до хр. ери».

Залишається тільки погодитись з цією думкою, бо це — елементи науки, які підтверджуються величезним матеріалом індоєвропейських мов. Точне місцевонаходження так званої індоєвропейської «прабатьківщини», проте, невідомо, а тому ми не можемо поки простежити і найдавнішу долю слов'янства.

Труднощі створює і те, що ми не можемо до цього часу точно визначити характер найдавніших відносин між слов'янськими і балтійськими племенами, незважаючи на досить близьку спорідненість їх мов: в той час, як деякі вважають безсумнівною пряму давню балтійсько-слов'янську єдність, інші визнають тільки сусідство цих племен. Може бути висловлена і принципіально інша точка зору: балтійці могли бути індоєвропеїзованими племенами типу фенів Таціта (тільки набагато дав-

¹ Не враховуючи неминучої фонетичної різниці.

нішими), через що в їх мовах і є значно більше, ніж у слов'ян, давньої фінно-угорської лексики. Ці питання поки ще не з'ясовані. Так само не з'ясовані питання про відношення найдавніших слов'ян до іллірійців та інших давніх народів, мови яких до нас не дійшли.

Не допомагає і вивчення іллірійської топоніміки, що характеризується давніми географічними назвами такого типу, як *Ladesta*, *Deremistae*, *Burnista*, *Bigeste*, *Tergeste*, і деякими іншими формами.

Не допомагають і такі мови, як зараховувана багатим до залишків іллірійської групи албанська, через занадто велику кількість у ній різноманітних чужих елементів — від латинських до тюркських.

Звичайно, дуже спокусливо було б врахувати племінну назву іллірійських венетів, взяти до уваги побічні вказівки руського літопису про те, що спершу слов'яни були в «Іллюрику», тобто на території римської провінції Іллюрикум, наблизивши деякі дані албанської мови до слов'янських¹, і віднести їх до далекого гіпотетичного минулого слов'янства.

Можна залучити при цьому деякі дані малоазіатських мов (лікійської та ін.), які зникли. Ці дані відкривають в окремих випадках цікаві збіги із слов'янськими мовами в галузі лексики. Слов'яни, звичайно, не прийшли з Малої Азії. Проте можна зіставити ці явища з відомими переказами про прихід, нібито, іллірійців в Європу саме звідти.

Тоді можна було б пояснити наявність подібних «малоазіатських» (у тому числі і хеттських або близьких до них) прикладів лексики у слов'янських мовах саме давнім іллірійським впливом. Навіть самевиникнення ранньої лужицької мідно-бронзової культури здається з цього погляду природним, бо лікійці жили недалеко від Кіпра. Це привабливе припущення, проте, лишається поки що абсолютно недовідним.

Таких гіпотез слід уникати, і це вірогідне на перший погляд припущення наведене тут не для того, щоб розвивати його далі. Необхідно прямо сказати, що таке припущення передчасне, яким би привабливим воно не було. Тому звернемося до того, що біжче і доступніше для нас, з'ясуємо, якою була доля слов'янства в IV—I ст. до н. е. — в період поширення, в I—III ст. н. е. — поблизу Дунаю, а потім — з IV ст. — в епоху великого переселення народів; що являла собою держава Самоона ж дулібський племінний союз; як слов'янство поширювалось і змінювалось у VII—IX ст. Всі ці питання, які можна тепер висвітлити цілком по-новому, потребують докладного вивчення. Тому в короткій статті ми можемо лише мимохідь торкнутися всіх цих питань, накресливши тільки загальні контури їх розв'язання.

6

Тепер ми можемо цілком певно твердити таке.

1. Приміром до III (а можливо, і до II) тисячоліття до н. е. ми можемо говорити про «слов'ян» лише як про групу, що мала в собі зародки слов'янських мов, на межі переходу від пізнього кам'яного віку до раннього металу; нічого цілком певного відносно місцевознаходження так званої «прабатьківщини» індоєвропейців сказати не можна, крім того, що ця «прабатьківщина» знаходилась десь у помірному кліматичному поясі (того часу) на материкову Євразії, — відповідну область можна шукати від Середньої Азії і Ірану до території на північ від Балкан. Найбільшу роль в господарстві цих індоєвропейців відігравало, як уже встановлено за даними мови, скотарство. Відзначимо, що давні індоєвропейці зазнали, мабуть, процесу розпаду не в один, а в кілька прийомів, через що опинились далеко одна від одної досить споріднені

¹ Слід мати, проте, на увазі, що зараз більшість мовознавців не вважає албанську мову прямо спадкоємницею іллірійської.

в мовному розумінні групи, як індо-іранська і слов'яно-балтійська¹. Пізніше велику роль відігравали явища асиміляції іншомовних груп (особливо фінно-угрів — риболовів і мисливців примітивного в той час типу).

2. Історія тієї групи іndo-європейців, що розділилися, до якої належали мовні предки слов'ян, довгий час залишається зовсім невисвітленою.

В мідно-бронзовому і ранньому залізному віці ми можемо бачити якісні сліди кельтського мовного впливу², можна також помітити сліди зіткнення із західними фінно-уграми, германцями, але не з греками, не з східними фінно-уграми та іншими племенами півдня і сходу, хоча часткове сусідство з фракійцями можливе вже і в цей час. В цю добу спостерігається ще «єдність», «спільність» слов'янства, тобто його територіальна компактність, пов'язана з тісним спілкуванням окремих слов'янських племен. Те саме цілком рівною мірою спостерігається й для «германства». Слов'янська територія того часу — місцевість на північ від Карпат, Верхнє, а можливо, і Середнє Повіслення, мабуть і деякі інші області, які сюди прилягали, але не більше.

3. Початок середнього залізного віку (IV ст. до н. е. — початок нашої ери) був часом піднесення і поширення всіх «прискіфських» або «біляскіфських» племен, що визріли до цього моменту, в тому числі сарматів на сході і слов'ян на заході³.

Внаслідок цього відбулася заміна кочових скіфів кочовими сарматами і глибоке проникнення слов'ян у південні степові області (в тому числі Дніпровську). Цей період — так би мовити, «прихованій», підготовчий, але дуже важливий для дальнього поширення слов'янства. В цей час слов'яни успадкували від своїх сарматських сусідів назви «Дніпро», «Дністер» та інші, іранські за походженням⁴.

4. Перші століття нашої ери збіглися з часом надзвичайного посилення світової (в розумінні того часу) Римської імперії. Особливого розв'їту досягли деякі провінції: Дакія, Північна Африка та ін. Нас цікавить Дакія, яка привертала до своїх кордонів основні маси слов'янства того часу. Від неї вони взяли велику кількість культурних навичок і деякую кількість запозичених латинських (точніше — романських) слів.

У спілкуванні слов'ян і Дакії перших століть нашої ери (романської, або що романізувалася) — розгадка того шару слов'янської лексики, який засвоєний з романських мов без германського або іншого посередництва. Це — дунайська епоха слов'янства, відзначена руським літописом не як початкова.

¹ Для скотарів-кочівників у цьому нічого дивного немає (пор. тюркські, монгольські племена або кочових скіфів часів Геродота). Такі кочові групи легко підтримують спілкування і на віддалі завдяки своїй рухливості, а тому в них довго зберігаються початкові спільноти в мовах.

Звичайно, древньослов'янський випадок відрізняється від тюркського, бо слов'яни і їх предки кочівниками, безсумнівно, не були.

² Якщо тільки частина цього впливу не припадає на більш пізній час кельтського поширення (блізько III—IV ст. до н. е.).

³ «Скіфська держава» відігравала, безперечно, величезну «стримуючу» роль у житті «нескіфських» племен, які її оточували. Кінець Скіфії (в широкому розумінні) і заміна скіфів сарматами та іншими племенами є явищем, яке багатьма рисами нагадує крах античних рабовласницьких цивілізацій під подвійним натиском оточуючих «варварів» ззовні і рабів зсередини. Тільки в скіфському випадку це відбулося більш мирно і поступово — в напівпатріархальних межах, бо найдавніша «Велика Скіфія» не була повністю сформованою рабовласницькою державою, тому і класові суперечності в ній не досягли того ступеня гостроти і напруженності, який спостерігається в суспільствах, побудованих на справжньому рабовласництві. Через це зміна скіфів сарматами відбулася поступово і не відзначалася дуже бурхливими подіями великих масштабів. Проте кінець «Великої Скіфії» забезпечив оточуючим племенам значно більшу свободу пересування, ніж до цього.

⁴ Не в географічному, а в мовному розумінні, звичайно.

5. Вже дакійські війни Траяна справили великий вплив на сусідів Дакії, в тому числі слов'ян (насильство «волохів»), але особливо в III—IV ст. з прибуттям готів і гунів почалися великі пересування слов'янства на північ і схід.

Звідси окремі городища на далекій Півночі (типу Березняків, досліджених П. М. Третьяковим) із слов'янським інвентарем (наскільки можуть судити археологи) і римськими мечами. В IV ст., з початком справжнього великого переселення народів, ще більше посилюється і пересування окремих груп слов'янства, яке в значній мірі вже розпалося і зіткнулося з цілим рядом нових племен неіndoєвропейського типу (гуни та ін.).

Гуни відсунули германців далеко на захід, майже до Рейну. В цей час слов'янство значно поширюється і на захід, окремими групами трохи не до цієї ріки.

6. В кінці V ст. гунська монархія після смерті Аттіли швидко розпадається. Виділяються різні племінні (часто — різноплемінні) союзи і об'єднання, які ще не можуть остаточно вкластися в певні межі постійної сталої держави.

В VI ст. слід особливо відзначити недовговічний антсько-аварський союз під зверхністю тюркoidних аварів.

Внаслідок боротьби антів з аварами утворився дулібський (рос.), або дудлібський (чеськ.), слов'янський союз початку VII ст., який, на думку деяких вчених, відомий в історіографії під назвою держави Само¹ — за іменем її організатора. Дещо пізніше або в цей час утворюються в основному тюркoidні за мовою торгові держави хазар і булгар на Волзі. В цей час слов'янство ще збільшило своє поширення на північ, засновуючи серед слабих рибальсько-мисливських фінно-угорських племен цих областей свої постійні поселення. Цьому надзвичайно сприяв розвиток в той час торгівлі хутрами (особливо арабської з VIII ст.). Слов'янство розширяється і на південь — аж до Пелопоннеса (окремими групами). З VIII ст. починається, проте, і германський Drang nach Osten, який привів до поступового зменшення слов'янських територій з західної сторони.

7. VIII—IX ст. є вже початком того періоду історії слов'янства, який характеризується також і нашими вітчизняними руськими пам'ятками. Звідси літопис веде свою розповідь. Майже одночасно починається й епоха власне слов'янських відомостей про західні і південні групи слов'ян. Решта, в усякому разі, належить уже історії окремих слов'янських племен, держав і народностей, націй, а не історії древнього слов'янства взагалі.

В цій статті дана лише схема, а не сама побудова, яку слід наділити відповідним науковим апаратом у вигляді численних прикладів, приміток, посилань та ін. Неважко помітити, що навіть схема ця подана не повністю і контури її тільки намічаються. Парадоксально здається та обставина, що неясності знаходяться не в самій древності, а десь в проміжних епохах². Проте безперечно і те, що контури ці правильні, бо вони намічені на основі фактічних мовних даних, які є продуктом ряду епох і вивчені досить повно — на відміну від фактів археологічних, поки що не цілком упорядочених. Мабуть пройде ще не одне покоління, перед тим як пощастиТЬ крок за кроком, ланка за ланкою, відновити всі події в минулому слов'ян. Проте перші кроки можна зробити вже тепер на міцних основах, що ми і намагалися показати в цій статті.

¹ Історії держави Само присвячена монографія польського вченого Лабуди, яка видана в Познані у 1949 р.

² Це цілком закономірно, бо найбільш неясним є відносно пізній час великих пересувань слов'янства.

А. И. ПОПОВ

К ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ СЛАВЯНСТВА

Р е з ю м е

До III—II тысячелетий до н. э. можно говорить о славянах лишь как о группе племен внутри еще не разделившихся индоевропейцев. Позднее, по данным языка, для той группы уже разделившихся индоевропейцев, к которой принадлежали предки славян, отмечаются некоторые следы кельтского языкового влияния, следы соприкосновения с западными финно-уграми, германцами, но не с греками, не с восточными финно-уграми и другими племенами юга и востока. Славянская территория этого времени — местность к северу от Карпат, Верхнее, а может быть, и Среднее Повисленье, возможно и некоторые другие, тесно прилегающие сюда области.

В среднем железном веке во время замены кочевых скитов кочевыми сарматами происходило глубокое проникновение славян в южные степные области, в том числе и в Днепровскую. В первые века нашей эры большие массы славянства проникли в романизирующуюся Дакию. В IV—V в. еще более усилились передвижения отдельных групп славянства, в значительной мере уже распавшегося и пришедшего в столкновение с рядом новых племен неиндоевропейского типа (гунны и др.).

В VI—VII вв. происходила борьба славян с аварами. В это время славянство значительно распространилось на север, основывая среди рыболовно-охотничих финно-угрских племен свои постоянные поселения.

VIII—IX вв. представляют уже начало того периода исторической жизни славянства, который освещен и нашими отечественными письменными источниками.

Эта схема покоятся на твердых основаниях фактических языковых данных, в отличие от фактов археологических, пока еще недостаточных и не вполне упорядоченных.

М. М. БОНДАР

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГОВЕЛЬНІ ЗНОСИНИ ОЛЬВІЇ в VI—I ст. до н. е.

Праці класиків марксизму-ленінізму, зокрема книга Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», висувають перед радянськими археологами ряд найважливіших завдань, у тому числі і завдання вивчення товарного виробництва в докапіталістичних формacіях. Важливою темою є також вивчення питання про взаємозв'язки античних міст Північного Причорномор'я з місцевими племенами Скіфії.

Буржуазні вчені підходили до розв'язання питання про товарне виробництво в умовах рабовласницького ладу по-різному. Одні з них (Мейер, Пельман, Ростовцев та ін.) намагалися розглядати соціально-економічну історію стародавньої Греції в рамках капіталістичної дійсності. Мейер, наприклад, вважав, що в стародавній Греції існували великі промислові підприємства, отже, був клас капіталістів і клас пролетарів, причому в IV ст. до н. е. античний пролетаріат був такою грізною силою, що з нею змушені були рахуватися капіталісти¹. Модернізуючи соціально-економічну історію стародавньої Греції, він ототожнював античне господарство з капіталістичним, доводячи, що античне суспільство в своєму розвитку пройшло ті самі етапи, що й сучасне буржуазне. В зв'язку з цим Мейер вважав, що античному суспільству були відомі доба феодалізму, ототожнювана з архаїчною Грецею², та доба капіталізму, аналогічна економічному життю Афін V—IV ст. до н. е.³.

Ця модернізація економічного розвитку стародавньої Греції була далі розроблена в працях Пельмана, який вже у великих землевласниках гомерівської Греції вбачав капіталістів. В античному суспільстві Пельман знаходив не тільки капіталістичні відносини з концентрацією капіталу, але і соціалістичну критику цих порядків⁴.

В появлі товарного виробництва буржуазні вчені вбачали початок нової капіталістичної доби і тому розглядали грецькі міста як великі торговельно-промислові центри, які були заселені банкірами, капіталістами та пролетаріатом⁵.

Таке модернізаторське розуміння античної економіки знайшло дальший розвиток у сучасній буржуазній історіографії, представники якої намагалися довести, що капіталістичні порядки є споконвічними, бо вони вже існували в античному світі.

Капіталізм, на думку Допша, був відомий грекам вже в IV ст. до н. е.⁶. Ростовцев у своїх працях намагався довести, що між госпо-

¹ Е. Мейер, Geschichte des Alterthums, III, Stuttgart, 1901, стор. 550.

² Э. д. Мейер, Економическое развитие древнего мира, М., 1910, стор. 41.

³ Е. Мейер, згад. праця, стор. 550.

⁴ Р. Пельман, История античного коммунизма и социализма, т. I, 1893, стор. 109.

⁵ Э. Р. Штерн, Значение керамических находок на Юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации, ЗОИД, т. XXII, 1900, стор. 6.

⁶ А. Дорпш, Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte, 1930, стор. 49 і далі.

дарством Єгипту елліністичного періоду та економічним станом Франції XVIII ст. можна поставити знак рівності і що античне суспільство елліністичного періоду складалося з буржуазії та пролетаріату¹.

Модернізацію соціально-економічної історії стародавньої Греції буржуазні вчені, як бачимо, доводять до абсурду. Не випадково В. І. Ленін з приводу таких праць писав: «Нема нічого характернішого для буржуа, як перенесення рис сучасних порядків на всі часи і народи»².

Інша частина буржуазних вчених дотримувалася протилежної точки зору в питанні про роль товарного виробництва та обміну в економіці античного світу. Ці вчені, навпаки, доводили, що для античного суспільства характерним було замкнене натуральне господарство, в якому товарне виробництво відігравало зовсім незначну роль. Подібна думка була викладена Бюхером, який виступив з критикою концепції Мейера в питанні про характер соціально-економічних відносин в стародавній Греції. Бюхер доводив, що античне суспільство не знало ні промисловості, що працювала на ринок, ні торгівлі. Гроші в цей час були не знайджам обміну, а джерелом нагромадження багатств і засобом збирання штрафів і мит. Доводячи панування в античному світі натурального господарства, Бюхер твердив, що «в рабстві знайдено було засіб зберегти замкнене домашнє господарство з його звичайним поділом праці від зруйнування»³.

Слід зазначити, що питання про місце товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу ще не знайшло всебічного висвітлення в працях радянських істориків.

Вказівка Й. В. Сталіна про те, що товарне виробництво «існувало при рабовласницькому ладі і обслуговувало його, проте не привело до капіталізму»⁴, має велике значення для викриття модернізаторських побудов буржуазних вчених. Товарне виробництво старше за капіталістичне. Капіталістичне виробництво є найвища форма товарного виробництва і тому останнє ні в якому разі не можна ототожнювати з капіталістичним виробництвом. «Товарне виробництво, — відзначає Й. В. Сталін, — приводить до капіталізму тільки в тому разі, якщо існує приватна власність на засоби виробництва, якщо робоча сила виступає на ринок, як товар, що його може купити капіталіст і експлуатувати в процесі виробництва»⁵.

Й. В. Сталін застеріг радянських істориків від небезпеки перебільшення ролі товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу, підкресливши при цьому, що було б великою помилкою цілком заперечувати наявність товарного виробництва в економіці античного світу.

Як уже відзначалося, одним з найважливіших завдань в справі вивчення античних міст Північного Причорномор'я і місцевих племен Скіфії є вивчення питання про товарне виробництво в умовах рабовласницького ладу і роль торгівлі в соціально-економічному розвитку Скіфії.

В даній статті ми зупинимося лише на деяких моментах вказаної проблеми, зокрема на висвітленні питання про торговельні зносини Ольвії з містами античного світу і місцевим населенням Скіфії. Дослідження

¹ M. Rostovtzeff, The Social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941; Капіталізм и народное хозяйство в древнем мире, «Русская мысль», 1900, март, стор. 203 і далі.

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 131.

³ К. Бюхер, Возникновение народного хозяйства, в. 1, СПБ, 1907, стор. 88 і далі.

⁴ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

⁵ Там же, стор. 14.

цього питання дозволить до деякої міри визначити місце та специфічні особливості товарного виробництва в грецьких державах і його роль в соціально-економічному розвитку Скіфії.

В першій частині статті розглядається питання про торговельні зносини Ольвії з містами античного світу і в другій — про зносини Ольвії з племенами Скіфії.

1

Основою економіки Ольвії була торгівля з греками та скіфами. Тому місто з самого початку свого існування намагалося налагодити регулярні торговельні зносини як з грецькими державами, так і з Скіфією. Із міст античного світу ольвіополіти одержували у великій кількості коштовну кераміку, тканини, вироби скульптури, предмети роскошів, а також багато вина та маслинової олії. Частина цих товарів йшла на задоволення потреб панівних верств Ольвії. Але основна їх маса відправлялася до Скіфії, звідки ольвійські купці одержували необхідні їм продовольчі товари, які йшли далі до Греції.

Посередницький характер торгівлі в античну епоху влучно охарактеризований К. Марксом: «Торгівля перших самостійних, пищно розвинутих торгових міст і торгових народів, — писав він, — як торгівля чисто посередницька, ґрунтвалася на варварстві народів-виробників, для яких вони відігравали роль посередників»¹.

Посередницька торгівля займала досить важливе місце в економічному житті Ольвії, яка на протязі всієї своєї історії була в значній мірі сполученою ланкою між населенням Скіфії та містами античного світу. Велике значення торгівлі в житті Ольвії сприяло тому, що її панівний клас безперервно турбувався про підтримання регулярних торговельних зв'язків з містами античного світу.

В VI ст. до н. е. Ольвія підтримувала жваві торговельні зносини з іонійськими містами Малої Азії, особливо з своєю метрополією — Мілетом. Іонійські міста поставляли до Ольвії коштовну кераміку, ювелірні вироби, твори скульптури, маслинову олію та ін. Мілет, який славився в той час виробництвом коштовних тканин, очевидно, вивозив їх і в Ольвію. Про ці зв'язки, крім літературних джерел, свідчать численні пам'ятки матеріальної культури, знайдені в Ольвії, головним чином кераміка.

Поряд з цим Ольвія одержувала керамічні вироби та інші імпортні товари також з Навкратіса, а саме: фігурні посудини, алебастрові вази, єгипетські скарабеї з синьої пасті, ювелірні вироби, підвіски з єгипетського фаянсу, які мали форму барана, теракоти й бронзові статуетки із зображенням Осіріса.

В навкратійських посудинах до Ольвії довозилися, мабуть, запашні олії, якими славився Навкратіс. В Ольвію ввозились з Навкратіса, мабуть, також і лляні та шерстяні тканини.

Із Самоса довозили кераміку клазоменського стилю та стилю «фікеллура», а також вироби скульптури, про що свідчать знахідки в місті фрагмента мармурової статуй із зображенням Аполлона та невеликої глиняної форми для відливання жіночої голівки.

В VI ст. до н. е. Ольвія підтримувала торговельні зносини і з островом Родосом.

Вже в VI ст. до н. е. афіняни звертають увагу на північне узбережжя Чорного моря і докладають зусиль для оволодіння торговельними шляхами, які зв'язували Аттіку з Причорномор'ям. Торгівля Ольвії з Афінами почалася в першій половині VI ст. до н. е., на що вказують знахідки

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 80, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 337.

в Ольвії ваз стилю Вурва. У другій половині VI ст. до н. е. в Ольвію в порівняно великій кількості надходить чорнофігурна кераміка, що свідчить про посилення торгівлі з Афінами. Очевидно, афіняни довозили сюди також і маслинову олію, яка вже в часи Солона була одним з головних продуктів афінської торгівлі. Проте значна роль Афін в торгівлі з областями Мармурового та Чорного морів, що особливо посилилась при Пісістраті, існувала недовго. Незабаром після його смерті перси знову укріпилися на підступах до цих морів і тільки після невдалого закінчення іонійського повстання афінянам вдалося, на цей раз уже на тривалий час, зосередити в своїх руках всю причорноморську торгівлю, відтіснивши своїх конкурентів.

В торгівлю з Ольвією в VI ст. до н. е. включаються і інші міста материкової Греції. Торгівля з Корінфом, яка встановлюється на початку VI ст. до н. е., в другій половині VI ст. значно розширяється.

Очевидно, торгівля Ольвії з Навкратисом, Самосом та Корінфом відбувалася з допомогою посередників. Мілет, який в основному колонізував Північне Причорномор'я, мабуть, і був цією сполучною ланкою. На це, може бути, посередньо вказує значне поширення в Мілете та інших містах Іонії керамічних виробів вказаних центрів. Можливо, посередником в цій торгівлі був також і Родос, який в архаїчну добу виступав як серйозний конкурент Мілета.

В класичний період торгівля Ольвії набуває деяло іншого характеру. Невдале закінчення іонійського повстання проти персів призвело до втрати іонійцями причорноморських ринків, які з початку V ст. до н. е. цілком перейшли до рук Афін. Греко-перські війни завдали нищівного удару посередницькій торгівлі малоазіатських міст. Вони висунули Афіни на перше місце в загальногрецькому економічному та політичному житті. Панівне становище афінян в Делосько-Аттічному морському союзі сприяло встановленню регулярних торговельних зносин з причорноморськими містами. Всі ці обставини привели до того, що Ольвія в V—IV ст. до н. е. підтримувала жваві торговельні зносини в основному з Афінами. Експедиція Перікла до Понта і залучення ним припонтійських міст в Делосько-Аттічний морський союз вказують на те, що афіняни намагалися укріпити свої відносини з містами Причорномор'я. Афінянам у значній мірі це вдалося. Протягом порівняно довгого часу вони, відтіснивши іонійські міста, зберігали панівне становище в торгівлі античного світу з колоніями Північного Причорномор'я.

Ні греко-перські війни, ні Пелопонеська війна, яка закінчилася крахом афінської могутності, не змогли істотно порушити хід торгівлі Афін з містами Північного Причорномор'я. Переважаюче торговельне значення Афін аж до початку елліністичної доби переконливо доводиться речовими пам'ятками: великою кількістю червонофігурної кераміки чудового та розкішного стилів, чорнолакового посуду, виробів скульптури. Мабуть, афіняни і в цю добу постачали в Ольвію маслинову олію та вино.

В класичну добу Ольвія перебувала в торговельних зв'язках і з о. Фасосом, звідки надходили вино та маслинова олія, з о. Хіосом, а також з містами-колоніями Західного та Північного Причорномор'я, зокрема з містами Боспорського царства.

В IV—I ст. до н. е. в зв'язку із зміною історичної обстановки в античному світі Ольвія вступає в активні торговельні зносини з новими центрами світової торгівлі. В цей час відбувається переміщення торговельних шляхів, які проходили раніше через Балканський півострів. Ці зміни були пов'язані з новими економічними умовами, що створилися внаслідок завоювання Сходу Олександром Македонським. Завоювання Сходу привело до переміщення торговельних шляхів, і міста Балканської Греції залишилися остронь головних нових шляхів. У зв'язку з цим вони втратили те панівне становище в торгівлі, яке займали в минулому.

Деякі з нових центрів торгівлі швидко досягли значних успіхів. Це, насамперед, Родос і Олександрія, які в цей час зайняли панівне становище в античній торгівлі.

В IV—І ст. до н. е. Ольвія підтримувала тісні торговельні зв'язки з Олександрією, про що свідчить, передусім, виявлений при розкопках керамічний матеріал. Крім кераміки, з Олександрії привозилися і твори скульптури, представлені тут мармуровими голівками Асклепія, Гігієї, Ерота і Серапіса, жіночим торсом, а також, крім цього, ювелірні вироби і, очевидно, дорогі тканини.

В торгівлі вином та олією значну роль відігравали острови Егейського моря. Головним центром постачання вина був Родос, жвава торгівля з яким припадає на другу половину III — середину I ст. до н. е. Найбільшого розвитку ця торгівля досягла в кінці III і першій половині II ст. до н. е., як це видно із знахідок керамічних виробів.

Вино та маслинова олія в значній кількості довозились з о. Фасоса. Торгівля, що почалася на початку IV ст. до н. е., підтримувалася на високому рівні до кінця III — початку II ст. до н. е. Деякий занепад торговельного значення Афін в Північному Причорномор'ї привів до того, що Фасос, не маючи міцної підтримки афінян, поступився перед Родосом першим місцем в торгівлі з Ольвією.

Вино та маслинова олія надходили до Ольвії також з Коса, Пароса, Ікоса, Аморгоса, можливо з Хіоса, Лесbosа та Самоса.

Торговельні зв'язки Ольвії з о. Делосом та о. Тенедосом засвідчені в епіграфічних пам'ятках.

Торгівля Ольвії з островами Егейського моря, мабуть, відбувалася при посередництві Афін, на що вказує Демосфен у промові проти Лакріта, повідомляючи, що афіняни постачають у Понт вино з Пепарефа, Коса, Фасоса та Менда.

Отже, Афіни в цю епоху зберегли торговельні зв'язки з містами Північного Причорономор'я, зокрема з Ольвією. Про це, крім повідомлень давніх авторів, переконливо свідчить чорнолакова кераміка аттічного виробництва. Крім керамічної продукції аттічних майстрів, Афіни імпортуювали до Ольвії і вироби скульптури, про що свідчать знайдені мармурові голівка хлопчика та статуя лева.

На торговельні зносини Ольвії з Афінами вказують і епіграфічні пам'ятки.

В IV—I ст. до н. е. до Ольвії надходила значна кількість імпортних виробів з міст Малої Азії: чорнолаковий посуд, теракоти, а також вино та маслинова олія, що підтверджується знахідками клейм міст Кніда та Колофона. Епіграфічний матеріал, знайдений в Мілеті, показує, що на початку елліністичної доби Ольвія знову встановлює торговельні зв'язки з своєю метрополією.

Ольвія підтримувала в цей час жваві торговельні зносини з багатьма містами Чорноморського узбережжя. Вино, маслинова олія та черепиця у великій кількості доставлялися в Ольвію із Сінопи, торгівля з якою почалася в середині IV ст. до н. е. і продовжувалася до середини I ст. н. е., лише з короткими перебоями. Торгівля з Гераклією продовжувалася з другої половини IV до кінця III ст. до н. е. Із Гераклії надходило вино. На активні торговельні зв'язки Ольвії з містом Амісом на протязі II—I ст. до н. е. вказує епіграфічний та нумізматичний матеріал.

З міст західного Причорномор'я, які підтримували торговельні зв'язки із Ольвією, слід відзначити, судячи з епіграфічного та нумізматичного матеріалу, Аполлонію, Месембрію, Каллатію, Томи, Істр і Тіру.

В IV—I ст. до н. е. значно змінюються торговельні зв'язки Ольвії з містами Північного Причорномор'я. На торговельні зносини Ольвії з Боспором вказують знахідки пантікапейських, феодосійських та фана-

горійських монет в цьому місті, а також черепиць боспорського походження та ольвійських монет у Пантікеї.

Керамічний, нумізматичний та епіграфічний матеріал свідчить про торговельні зв'язки Ольвії з Херсонесом. Вивіз вина із Херсонеса зафіксований знахідками херсонеських амфор в Ольвії.

2

Природні багатства північного узбережжя Чорного моря з найдавніших часів привертали до себе увагу греків, які шукали нових джерел продовольчих та сировинних продуктів, а також нових ринків для збути виробів своїх ремісничих майстерень.

Сліди найдавніших зв'язків Східного Середземномор'я з населенням Північного Причорномор'я встановлені пам'ятками матеріальної культури. Ці, хоча і нечисленні, знахідки відносяться до II тисячоліття до н. е. і вказують на зародження обміну між жителями басейну Егейського моря та населенням північного узбережжя Чорного моря. Сліди знайомства греків з берегами Чорного моря знайшли відображення і в легендах про аргонавтів, і в міфах про Медею, Іфігенію, Прометея, Ахілла, гіпербореїв, аріаспів та грифонів, в яких відбились у міфічній, казковій формі реальні зносини греків з жителями Північного Причорномор'я, пов'язані з морським розбоєм, з широко розвинутим піратством.

В наступні часи відвідування берегів Чорного моря греками ставало все частішим. Про це свідчать вироби грецького художнього ремесла — розписні глиняні посудини, датовані серединою VII—початком VI ст. до н. е., знайдені в різних місцевостях Північного Причорномор'я. Греки в цей час знайомилися з географічним положенням окремих областей, з їх населенням та ресурсами.

Проте про регулярні торговельні зносини греків з населенням Північного Причорномор'я можна говорити лише з часу заснування на цій території міст-колоній.

Торгівля Ольвії з населенням Скіфії особливо зросла в VI—V ст. до н. е. Це був час безперешкодного торговельного панування Ольвії на скіфському ринку, коли ольвійські купці ще не зустрічали серйозної конкуренції з боку Пантікеї.

На основі археологічного матеріалу можна прослідкувати сферу торговельної діяльності ольвійських купців в VI—V ст. до н. е.

Ольвія насамперед була передаточним пунктом для збути грецьких виробів у Скіфії. В першу чергу це стосується дорогої грецької кераміки, знайденої в Скіфії.

Керамічні вироби іонійського походження, а також чорнофігурна та чорнолакова кераміка VI ст. до н. е., представлені в значно більшій кількості. Ці вироби виявлені на поселеннях, городищах і в курганах Миколаївської, Черкаської, Київської та Полтавської областей (Очаківський, Златопільський та Кам'янський, Ротмістерський, Лохвицький райони).

Отже, територія розповсюдження імпортної кераміки в VI ст. до н. е. поширилася до Канівщини (сс. Яблунівка, Пекарі, Бобриця), а також до Більського городища (Полтавська область).

Слід відзначити, що дорога імпортна кераміка цього часу представлена на території Скіфії в невеликій кількості. Вона зустрічається лише в окремих курганах і до того ж в поодиноких екземплярах, в той час як у більшості досліджених курганів її зовсім не виявлено. Це, в свою чергу, вказує на те, що кургани, в яких була знайдена коштовна грецька кераміка, належали верхівці місцевого населення. Племінні ватажки та родові старійшини, експлуатуючи підлегле їм населення, мали можливість зосередити в своїх руках додатковий продукт у вигляді продовольчих та сировинних ресурсів, які вони обмінювали на предмети розкошів.

Більшість же населення, яка не мала надлишків продуктів, природно, не могла придбати предметів грецького довозу.

Населення згаданих областей одержувало з Ольвії і вино. Про-його споживання свідчить велика кількість амфор, численні амфорні фрагменти, які становлять іноді до $\frac{1}{3}$ загальної кількості керамічних знахідок (наприклад, на одній з ділянок Шарпівського городища). Про-це ж саме свідчить і наявність кілків та скіфосів.

В V ст. до н. е. значно збільшується імпорт до Скіфії грецької ке-раміки: червонофігурна та чорнолакова кераміка цього часу знайдена на городищах, поселеннях і в курганах Очаківського району, Миколаїв-ської області, в курганах Златопільського, Кам'янського, Смілянського і Канівського районів, Черкаської області. Кількість цих знахідок вказує на розширення торгівлі Ольвії з Скіфією. Серед знайдених матері-алів багато уламків амфор, що свідчить про зростання споживання імпортного вина.

Ольвія поставала в Скіфію також імпортні бронзові вироби: в кур-ганах біля х. Аннівка, біля Рожнівських хуторів, поблизу с. Аджігол та в околицях Шполи були знайдені бронзові дзеркала. З виробів грецького імпорту слід також відзначити бронзові черпаки та ситечка. Вони бу-ли знайдені в курганах біля с. Аджігол та біля с. Журівка. До виробів імпорту слід також віднести бронзовий кратер, знайдений поблизу с. Мартонова, Кіровоградської області.

Досить важливим є той факт, що Ольвія вивозила до Скіфії також вироби і своїх ремісничих майстерень. Жвава торгівля з населенням Скі-фії стимулювала розширення ремісничого виробництва Ольвії, розрахо-ваного в значній мірі на задоволення потреб місцевої знаті.

З виробів ольвійського виробництва, які дістали широке розповсю-дження не тільки на території Скіфії, але й далеко за її межами, слід насамперед назвати бронзові дзеркала. Вони були знайдені в межах Скіфії (кургани біля с. Журівка та поблизу Гуляй-города, біля с. Ак-сютинці та Вовківці, с. Басівка та поблизу с. Мачуха, біля Полтави). За межами Скіфії бронзові дзеркала ольвійського виробництва були знайдені біля Братишева, Станіславської області, біля Покифальва, Олах-Жакода, Борзод, Пилина, Дебрешена, Макфальва, Фейерде, Тор-да та Темитозор (Угорщина), під П'ятигорськом, у станиці Кримгіреев-ській, біля Нальчика та Анапи, в урочищі Улан-Ерге поблизу Астрахані, в могилі Елга біля с. Преображенське та в урочищі Биш-Уба біля Орська.

З виробів ольвійського походження, виконаних в скіфському звіри-ному стилі, які дістали велике поширення в Скіфії, слід згадати золоті та бронзові бляшки, а також бронзові хрестоподібні бляшки. Останні були знайдені в курганах біля с. Вовківці, Сумської області, та Опішня, Полтавської області, причому в цьому кургані була виявлена бронзова бляха, обтягнута золотою пластинкою.

Кількісне співвідношення різних груп імпортних виробів, знайдених у Скіфії, дозволяє твердити, що в VI—V ст. до н. е. Ольвія міцно ово-лодила місцевими ринками, розповсюджуючи свої вироби, імпортуючи грецькі вироби по водних та сухопутних шляхах від узбережжя на пів-ніч, північний захід та північний схід. Ольвія в цей час знаходилася в найживавіших торговельних зносинах з населенням, яке жило в безпо-середній близькості до міста, а також в басейні р. Тясмин.

Тут представлени всі групи імпортних виробів, в той час як у пів-нічніших та східніших районах Скіфії немає бронзових дзеркал та ситеч-чик грецького походження, а іонійська червонофігурна, червонофігурна та чорнолакова кераміка знайдена в невеликій кількості.

Слід при цьому відзначити, що імпортні вироби ольвійських май-стрів представлені на значно більшій території, порівнюючи з грецькими виробами. Якщо вироби грецького імпорту зосереджені на території сте-

пової та лісостепової Скіфії, то ольвійська продукція проникала на територію сучасної Угорщини і до Уралу.

В той час як VI та V ст. до н. е. для торгівлі Ольвії із Скіфією були часом розквіту, IV—I ст. до н. е. знаменують скорочення торговельного зв'язку з Лісостепом.

Огляд знахідок, виявлених на території Скіфії, дозволяє твердити, що в указаний час сфера торговельної діяльності Ольвії дуже скорочується. Ольвійським купцям в IV—I ст. до н. е. не вдалося зберегти за собою панівне становище в торгівлі з тими областями, в які вони в попередній час вільно вивозили свої товари.

Археологічний матеріал IV—I ст. до н. е., знайдений на території Київської, Кіровоградської, Вінницької, Сумської та Полтавської областей, вказує на значний імпорт з Пантікапея. Велика кількість золотих та срібних виробів у похованнях лісостепової Скіфії, інвентар яких дуже нагадує інвентар степових придніпровських курганів, вказує на посилення торговельного значення Боспора. Таке враження можна одержати при розгляді речей високої матеріальної та художньої цінності (лініецький горіт, золотокуті мечі, срібні круглодонні посудини). Щодо ввозу до Скіфії предметів, які призначалися для ширших верств населення (сіргоглянні, червоноглянні та чорнолакові посудини), то визначити, звідки ввозилися ці предмети — з Пантікапея чи з Ольвії, неможливо.

Ольвія, яка поступово витіснялася з лісостепової Скіфії, повинна була зосередити всю свою увагу на торгівлі з Степом — нижнім Бугом та Дніпром. Тут на протязі елліністичного, а особливо римського, періоду існувала велика кількість поселень, безпосередньо зв'язаних з Ольвією. Частина цих поселень (в Лузанівці, Чортоватому, Миколаєві, Варварівці) існувала тільки в IV—III ст. до н. е. Життя на них, як видно, насильно обірвалося. В декреті на честь Протогена яскраво змальовується тяжкий стан, який створився в Північному Причорномор'ї в кінці III ст. до н. е. Грізні воєнні події цього часу, пов'язувані з появою в наших степах сарматів, відбилися не тільки на економічному становищі Ольвії, але і на житті вказаних поселень. Частина з них була зруйнована і припинила своє існування. Загибелю цих поселень примусила панівний клас Ольвії шукати вихід із становища, що створилося. До цього часу, очевидно, слід віднести пожвавлення торговельних занять Ольвії з населенням, яке жило в нижній течії Бугу та Дніпра. Ольвія, що перебувала під владою скіфських царів і тому користувалася підтримкою верхівки скіфів, зуміла налагодити звідти підвіз до міста хліба та інших продовольчих і сировинних продуктів.

Торгівля Ольвії із Скіфією мала, очевидно, безгрошовий, обмінний характер. Ольвійські монети знайдені тільки в Миколаївській та Херсонській областях, причому в поодиноких екземплярах. На території Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської та інших областей античні, в тому числі ольвійські, монети зовсім не виявлені.

Ольвія, поставляючи до Скіфії вироби своїх та грецьких майстрів, експортувала звідти у великій кількості продовольчі й сировинні продукти.

Головним і найціннішим предметом експорту з Скіфії було зерно. Про те, що греків у Північному Причорномор'ї цікавило насамперед зерно, свідчить опис землеробської Скіфії античними авторами. Геродот, описуючи землеробські племена Скіфії, вказує, що починаючи від Ольвії на захід від Дніпра живуть калліпіди, або елліно-скіфи, на північ від них — алазони, а вище алазонів — скіфи-ораці. Всі ці народи

¹ Геродот, IV, 17.

займаються землеробством, а скіфи-орачі «сіють хліб не для власного споживання, а на продаж»¹. В цьому повідомленні Геродота є пряма вказівка на участь місцевих землеробських племен в торгівлі хлібом, а також на те, що в цей час хліб з Причорномор'я вивозився при посередництві Ольвії. Крім вказівок античних авторів про торгівлю хлібом, речові пам'ятки також підтверджують той факт, що в торговельному обміні Ольвії хлібний експорт відігравав значну роль. Так, наприклад, з Ольвії походять монети, на зворотному боці яких зображені колоски і зерна пшениці, що вказує на значення експорту хліба в порівнянні з вивозом з міста інших продуктів.

Епіграфічні пам'ятки свідчать про наявність в Ольвії великих хліботорговців, які скуповували у місцевого населення по оптових цінах значну кількість зерна для перепродажу його по підвищених цінах грецьким купцям, а також про наявність в Ольвії житниць, у яких, мабуть, зберігався хліб, призначений для вивозу¹.

Слід відзначити, що частина зерна, яка експортувалася із Скіфії, йшла на задоволення потреб міського ринку, в той час як більша частина зерна вивозилася з Північного Причорномор'я до Греції. Тому античні міста Північного Причорномор'я по праву вважалися житницею Греції.

Північне Причорномор'я в зв'язку з цим відігравало значну роль у постачанні містам античного світу продовольчих товарів.

К. Маркс відзначав, що прибережні країни Чорного моря займали щодо Греції таке ж місце, яке Індія займає щодо Англії, підкреслюючи при цьому, що природні багатства цих країн були тією притягальною силою, яка штовхала греків у віддалені і малознайомі для них країни. «Зовнішні природні умови економічно розпадаються на два великі класи: природне багатство на засоби життя, отже родючість ґрунту, багаті рибою води і т. п., і природне багатство на засоби праці, як-от: діючі водопади, судноплавні ріки, дерево, метали, вугілля і т. д. При зародках культури має вирішальне значення перший рід, на вищих ступенях — другий рід природного багатства. Порівняйте, напр., Англію з Індією, або — в античному світі — Афіни і Корінф з прибережними країнами Чорного моря»².

Експорт риби з Північного Причорномор'я відігравав досить значну роль, поступаючись своїм значенням тільки перед вивозом зерна. Солова на риба різних сортів у великій кількості вивозилася в міста острівної та материкової Греції. Античні автори в своїх творах звертають на це велику увагу і докладно повідомляють про рибні багатства Чорного та Азовського морів, про якості та сорти pontійської риби. Афіняни в часи Геродота в цьому відношенні були добре знайомі з річками Скіфії, в яких водилася велика кількість риби добрих сортів. Так, Геродот, докладно описуючи річки Скіфії, відзначав, що «Борисфен найбільш корисна не тільки серед скіфських річок, але й серед всіх інших, крім єгипетського Нілу. А з інших річок Борисфен найбільш прибуткова. Вона дає стадам чудові і смачні пасовища, чудову рибу у великій кількості, в ній ловляться для соління великі риби без хребтів, які звуться осетрами»³. Згідно з повідомленнями античних авторів, pontійська риба високо цінилася в Греції. Недарма Полібій вважав її предметом розкошів, який ішов на задоволення потреб вищих верств суспільства⁴.

Численні монети, знайдені в Ольвії, які мають зображення риб на зворотному боці, ще раз вказують на значення для міста експорту риби.

¹ IOSPE, I², № 32.

² К. Маркс, Капітал, т. I, розд. 14, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 510 і далі.

³ Геродот, IV, 53.

⁴ Полібій, IV, 38.

Вказуючи на вивіз риби з Північного Причорномор'я, слід відзначити, що головним видом експорту цього важливого продукту були осетрові, далі тунець, пеламіда, кефаль, скумбрія, бичок, оселедці, анчоус та султанка. Рибу, на противагу іншим предметам експорту, ольвіополіти не одержували з глибин Скіфії, а діставали у населення, яке жило в основному на узбережжі Бузько-Дніпровського лиману.

Із Скіфії ольвійські купці експортували рабів, продукти тваринництва, мед та віск.

Про вивіз хутра з Північного Причорномор'я повідомляє Геродот, розповідаючи про торговельні шляхи від Олівії до Уралу і перелічуючи при цьому мисливські племена будинів, фіссагетів та іорків. В землі будинів, за словами Геродота, ловляться видри, бобри та інші тварини¹.

* * *

*

Підсумовуючи все сказане, можна констатувати, що Ольвія в VI—I ст. знаходилася в регулярних і жвавих торговельних зносинах як з містами античного світу, так і з багатьма племенами Скіфії. Характер цих зносин свідчить про те, що в грецьких державах товарне виробництво і обмін набули досить великого поширення.

Базуючись на сукупності всіх даних, які у нас є, можна твердити, що в Олівії, як і в інших містах Північного Причорномор'я, в переважній кількості представлена імпортна кераміка, яка призначалася для щоденного користування, в той час як інші групи привозної кераміки, що були предметом розкошів, представлені в невеликій кількості. Цей факт вказує на те, що з грецьких міст в основному вивозилися ремісничі вироби нижчої якості.

Ця обставина спростовує порочні погляди буржуазних вчених, які твердили, що з Греції імпортвалися лише предмети розкошів, що являли собою високохудожні твори першокласних грецьких майстрів. Це, в свою чергу, на їх думку, свідчило про те, що в економіці стародавньої Греції товарне виробництво не відігравало майже ніякої ролі.

Вже самого тільки розгляду питання про торговельні зносини Ольвії з містами Малоазіатської, Острівної та Балканської Греції досить для того, щоб спростувати ці неправильні твердження буржуазних вчених. Інтересно відзначити і те, що вироби грецьких майстрів були знайдені не тільки на берегах Понта, а також і на узбережжі Пропонтиди і Геллеспонта, в Сіцилії, Італії, Іспанії, Франції та в Африці.

Складається цілком очевидне враження, що в грецьких державах уже в архаїчному періоді торгівля і ремісниче виробництво досягли значного розвитку. Ця обставина вказує на те, що обмін, здійснений з допомогою морської торгівлі, вже в той час перетворюється в одну з складових частин економічного життя античного світу.

Слід відзначити, що процес виникнення і встановлення товарного виробництва в грецьких державах, очевидно, почався десь на початку VII ст. до н. е. Про це свідчать такі дані, як поява в кінці VIII — на початку VII ст. до н. е. грошового обігу. Так, у цей час в іонійських містах Малої Азії, а також на о. Егіні і трохи пізніше на о. Евбей завершується процес формування монети. На початку VI ст. до н. е. значно збільшується кількість міст, які карбують монети. В цей час власне карбування починає більшість островів Егейського моря, багато міст материкової та Великої Греції².

Карбування монети грецькими містами вказує на створення в них

¹ Геродот, IV, 109.

² А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 23 і далі.

місцевого ринку, якому потрібні були вже власні засоби грошового обігу, що свідчить про значний економічний розвиток цих міст.

Однією з основних причин, які прискорили появу монети, було виникнення і розвиток товарного виробництва. Таким чином, на підставі писемних і археологічних даних можна твердити, що панування замкненого домашнього натурального господарства було характерним лише для гомерівської Греції, коли існувала патріархальна система рабства, метою якої було «виробництво безпосередніх життєвих засобів»¹.

Панування в гомерівській Греції патріархальної системи рабства виключало можливість розвитку товарно-грошових відносин.

Зростання виробничих сил, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток обміну розкладали соціально-економічну систему гомерівської Греції, створюючи передумови для зародження робовласницької держави.

Таким чином, в VIII—VI ст. до н. е. відбуваються значні зміни в соціально-економічному розвитку стародавньої Греції, відбувається виникнення і встановлення нового рабовласницького ладу, що супроводжувалося заміною патріархальної системи рабства рабовласницькою системою, «спрямованою на виробництво додаткової вартості»².

Зародження нової античної системи рабства, метою якої вже було виробництво додаткової вартості, супроводжувалося, таким чином, процесом широкого розвитку товарно-грошових відносин.

При цьому, природно, треба враховувати ту обставину, що процес виникнення і розвитку товарного виробництва відбувався в окремих областях Греції нерівномірно. Найпередовіші області в зв'язку з широким розвитком торгівлі і ремісничого виробництва швидше пройшли шлях від панування патріархальної системи рабства, що гальмувало розвиток товарного виробництва, до встановлення нової, більш прогресивної античної системи рабства, заснованої на товарному виробництві.

Товарне виробництво вперше і в широких масштабах виникло в іонійських містах Малої Азії. В цих містах торгівля і ремісниче виробництво здобули широкого розвитку. З іонійських міст в цьому відношенні на перші місце висунувся Мілет. Це місто на протязі VIII—VII ст. до н. е. було великим центром металургійного, текстильного та керамічного виробництва.

Аналогічний процес відбувався і в найпередовіших областях балканської Греції, зокрема в Корінфі та Афінах. «У Корінфі та в інших грецьких містах Європи і Малої Азії, — вказує К. Маркс, — розвиток торгівлі супроводився високим розвитком промислів»³. Обидва ці міста славилися своїм керамічним виробництвом і були найбільшими центрами посередницької торгівлі.

Подібний процес розвитку товарного виробництва спостерігався і в грецьких містах Північного Причорномор'я. В цих містах значну частину населення складали торговельно-ремісничі верстви, які налагодили тут ремісниче виробництво в широких масштабах, не тільки для задоволення потреб свого внутрішнього ринку, а і для задоволення дедалі зростаючих потреб зовнішнього ринку. Це, насамперед, стосується Ольвії, яка вже в кінці VI — на початку V ст. до н. е. змогла це здійснити. Подібне припущення цілком імовірне, якщо врахувати той факт, що деякі вироби ольвійського виробництва (бронзові дзеркала, бронзові хрестоподібні бляхи, золоті та бронзові литі бляшки із звіриними мотивами) в більшій кількості були знайдені у Скіфії, ніж в самому місті.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 20, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 339.

² Там же.

³ Там же.

Проте не слід перебільшувати значення товарного виробництва в економіці грецьких держав, як це робили буржуазні історики типу Мейєра.

Розвиток простого товарного виробництва в умовах рабовласницького ладу не означав, природно, перемоги капіталізму. В грецьких державах, в умовах рабовласницького способу виробництва, товарне виробництво не могло стати основою для розвитку капіталістичних відносин.

В зв'язку з цим товарне виробництво в усіх випадках було не причиною, а умовою зміни форми виробництва, яка сприяє зміні суспільного ладу.

Винятковий інтерес для розуміння впливу торгівлі на виникнення того чи іншого суспільного ладу має даний Марксом аналіз історії купецького капіталу.

«В античному світі, — вказує Маркс, — вплив торгівлі і розвиток купецького капіталу завжди має своїм результатом рабовласницьке господарство; а іноді, залежно від вихідного пункту, він приводить тільки до перетворення патріархальної системи рабства, спрямованої на виробництво безпосередніх життєвих засобів, в рабовласницьку систему, спрямовану на виробництво додаткової вартості. Навпаки, в сучасному світі він приводить до капіталістичного способу виробництва. Звідси випливає, що самі ці результати обумовлені крім розвитку торгового капіталу, ще й цілком іншими обставинами»¹.

Широкий розвиток торгівлі створив сприятливі умови для розвитку товарного виробництва, яке набуває широкого розповсюдження в грецьких містах; він сприяв пожвавленню економічних і культурних зв'язків між окремими частинами античного світу, але був неспроможний перетворити господарство стародавньої Греції в капіталістичне, як вважають всі модерністи типу Мейера.

Визнаючи історичне місце торгівлі та торгового капіталу в економічному житті тієї чи іншої суспільної формaciї, Маркс вказує, що розвиток торгівлі «скрізь справляє більш чи менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає... Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого способу виробництва»².

Отже, для того, щоб правильно розв'язати питання про те, яким було грецьке господарство, необхідно виходити з характеру рабовласницького способу виробництва, а не із обміну, оскільки останній випливає із способу виробництва.

Рабовласницький спосіб виробництва не дав достатнього простору для розвитку товарного виробництва через те, що тут робоча сила не була товаром. «Капіталістичне виробництво, — вказує Й. В. Сталін, — починається там, де засоби виробництва зосереджені в приватних руках, а робітники, позбавлені засобів виробництва, змушенні продавати свою робочу силу, як товар. Без цього нема капіталістичного виробництва»³.

В зв'язку з цим господарство стародавньої Греції, навіть в епоху її найвищого розквіту, не переставало бути натуральним в своїй основі.

Тільки в умовах капіталістичного способу виробництва, де існує система експлуатації найманых робітників капіталістами, сфера товарного виробництва і товарного обігу стає найбільш широкою.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, розд. 20, стор. 339.

² Там же, стор. 338—339.

³ Й. В. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 15.

З питанням про місце товарного виробництва в економічному житті грецьких держав і міст Північного Причорномор'я тісно пов'язане питання про те, який вплив мала антична торгівля на соціально-економічний розвиток місцевих племен Скіфії.

Торгівля Ольвії із Скіфією, яка широко розгорнулася в VI та V ст. до н. е. і, правда, в меншому обсязі, тривала на протязі наступних століть, мала значний вплив на соціально-економічний розвиток Скіфії. Ця торгівля, що прискорила соціальну диференціацію населення Скіфії, руйнувала її соціальну організацію, прискоривши розклад первісно-общинного ладу і появу нового суспільства. При цьому слід відзначити, що в процесі зародження держави у скіфів торгівлі належала якщо не вирішальна, то в усякому разі почесна роль.

Основною причиною появи в Скіфії нової суспільної організації слід вважати дальший розвиток продуктивних сил, яким вже більше не відповідали старі первісно-общинні виробничі відносини, що панували в Скіфії ще в часи Геродота. Ці старі виробничі відносини перетворилися в гальмо, що сковувало розвиток продуктивних сил, в зв'язку з чим виробничі відносини повинні були замінитися новими.

Процес виникнення і встановлення у скіфів держави, який почався в кінці V — на початку IV ст. до н. е., про що свідчить царство Атея, затягнувся на цілі століття. Він був успішно завершений лише в III ст. до н. е. В цей час в Криму виникає скіфська держава, якій були вже властиві всі ознаки рабовласницької держави. В ході формування у скіфів держави велику роль відіграли торговельні взаємозв'язки греків з місцевими племенами Скіфії.

Н. Н. БОНДАРЬ

К ВОПРОСУ О ТОРГОВЫХ СНОШЕНИЯХ ОЛЬВИИ в VI—I вв. до н. э.

Резюме

К числу важнейших проблем древней истории следует отнести вопрос о роли и характере товарного производства при рабовладельческом строе.

Важной темой является также изучение вопроса о торговых сношениях городов Северного Причерноморья со Скифией.

В VI—I вв. до н. э. Ольвия находилась в регулярных торговых сношениях как с городами Малоазиатской, Островной и Балканской Греции, так и со многими племенами Скифии. Исследование торговых сношений Ольвии с греческими государствами и со Скифией свидетельствует о том, что как в городах Северного Причерноморья, так и в древней Греции товарное производство получило широкое развитие. Однако вследствие того, что это производство было основано на рабском труде, который не являлся товаром, хозяйство древней Греции не переставало быть натуральным в своей основе.

Товарное производство, получившее широкое развитие в городах Северного Причерноморья, оказало серьезное влияние на социально-экономическое развитие Скифии. Торговля Ольвии со Скифией, разлагающее действуя на социальную организацию местного населения, ускорила разложение первобытно-общинного строя и появление новой общественной организации. Торговле в процессе сложения у скифов государства принадлежит если не решающая, то все же значительная роль.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

КУРГАН БІЛЯ с. ГЛЕВАХА

В середині минулого століття на Білокнязівському полі, розташованому між Васильковом і сс. Янковичі, Мархалівка, Віта, Глеваха та Крушинка, налічувалося близько 400 курганів. Два з них були в 1847 р. розкопані Н. Д. Іванішевим. Він розкопав Велику Могилу, де були знайдені глиняний посуд та якась підставка з піщаника, і Малу Могилу, звідки походить залізний лускатий панцир¹.

Тепер на цьому полі, яке являє собою степову ділянку, на південь від Глевахи і Мар'янівки збереглися тільки чотири найбільших кургани, віддалі між якими становить 1—3 км, а також кілька курганів висотою близько 1 м. Решта курганів зникла внаслідок тривалої оранки. Великі кургани вкриті глибокими ямами від старих розкопок, — можливо, це сліди шукання скарбів.

Інші кургани розорюються.

Найбільший курган (очевидно, Велика Могила) знаходиться у верхів'ях р. Бугаївки, біля с. Крушинка. За 0,75 км на захід від нього і приблизно за 2 км на південь від с. Глеваха знаходився другий за розміром курган, розташований біля шосе Київ—Васильків, на 28-му кілометрі від Києва.

Насип цього кургана був зритий з будівельними цілями восени 1949 р. Інститутом археології АН УРСР було організовано догляд за земляними роботами. Навесні 1950 р. курган досліджувався окремим загоном експедиції «Великий Київ»².

Курган (рис. 1) стояв на рівному, розораному полі за 80 м на схід від шосе.

Насип кургана земляний і щільно задернований. Вершина його зрізана, і по боках від неї з півночі на південь насип зіпсований двома глибокими (до самої основи) котлованами, схили яких були також задерновані. Викид з котлованів утворив біля південного, східного і західного боків кургана значні за розміром вали. Найкраще збереглася частина насипу над північним схилом. Висота кургана досягала в цьому місці 8,7 м, а в інших місцях — 5—6 м. Діаметр кургана 60—70 м. Первісна висота його могла досягати 12—13 м. Навколо кургана помітно велике пониження поля.

Восени 1949 р. екскаватори проклали в насипу кургана три широкі траншеї, які йшли на рівні підошви в напрямі північ—південь. Таким чином, було знято майже весь насип; тільки над центром кургана на всю його висоту залишилася площаадка розміром 8 × 10 м.

¹ Археологическая карта Киевской губернии, Приложения к XV тому «Древностей», М., 1895, стор. 45.

² Начальник експедиції — дійсний член АН УРСР П. П. Єфіменко. Спостереження за земляними роботами на кургані в 1949 р. з 21. X по 16. XI велись автором і І. М. Самойловським. У розкопках кургана, які проводилися з 19. V по 15. VII, взяли також участь співробітники Інституту археології АН УРСР Д. Т. Березовець, А. І. Фурманська, В. А. Іллінська.

Під час робіт встановлено, що насип був сущільно чорноземним, насипаним двічі: спочатку була споруджена основна частина насипу, потім зроблена підсипка чорноземного ґрунту товщиною 1,5 м, відокремлена від основної частини насипу тонким (0,15—0,3 м) мергелистим прошарком.

Насип зносився трохи нижче рівня поверхні підкурганного чорнозему, але, зважаючи на однорідність складу землі, цей рівень можна було помітити лише по викиду з могильної ями в середині кургану.

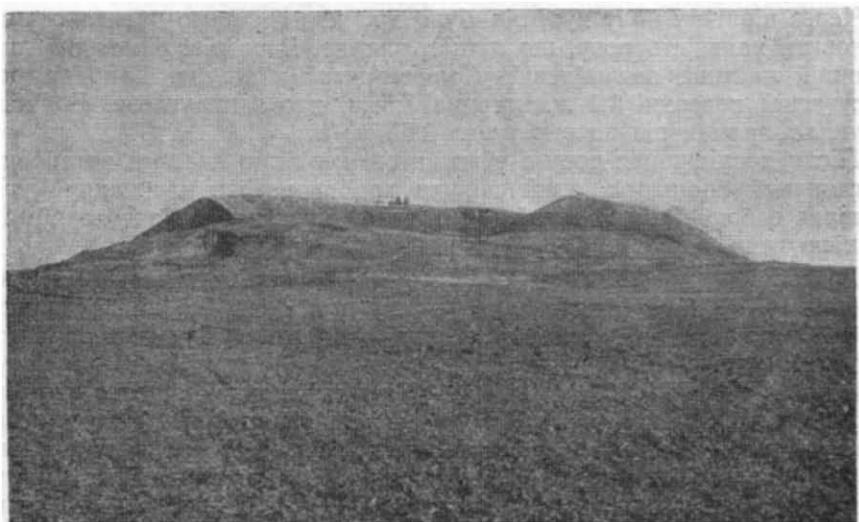

Рис. 1. Курган біля с. Глеваха до розкопок. Вигляд з південного заходу,

В найвищому місці насипу кургану, над північною половою виявлено два пізніх християнських поховання в дерев'яних гробах. В інших частинах насипу трапилися лише незначні і нехарактерні фрагменти ліпних посудин.

Кінці обвуглених колод, відкриті у середній частині кургану, трохи вище підкурганного чорнозему, дозволили відзначити місце похоронного спорудження, насип над яким, як сказано вище, був залишений для дослідження.

Західний край накату з колод був зрізаний екскаваторами. В цьому місці при горизонтальній зачистці землі на рівні переходу від ґрунту до підґрунту цілком чітко окреслився північний кут могильної ями, над яким було видно товстий шар прожареної до червоного могильної чорноземної і глиняної засипки, обвуглених колод перекриття могильної ями, а вздовж стін виступали кінці обвугленої обшивки ями з дошок.

Після закінчення земляних робіт вдалося цілком певно визначити місце похоронного спорудження в центрі кургану, яке прилягало одним краєм до незрушеного східної поли насипу.

Виявилося, що це спорудження не зачепила жодна з западин від ям, які зруйнували насип. Ці западини заглиблені місцями до мергелистого підґрунту і заповнені біля дна і стінок зсунутою і не дуже щільною землею. З якою метою вони були викриті, з'ясувати не вдалося.

Розкопки 1950 р. В ході розкопок була досліджена основа кургану, з'ясована будова рову, розкопана частина насипу, що залишилася в середині кургану, і розкрито могильне спорудження.

Основа кургану і рів. До розкопок могильної споруди в середині кургану його основа була досліджена на площі понад 700 м², але ніяких

інших поховань чи додаткових похоронних споруджень під насипом не було виявлено.

Викид біля могильної ями — двошаровий: знизу лежав чорнозем, по похилій поверхні якого був розсипаний мергелистий викид, що походив з глибини могильної ями.

Підкурганний чорнозем сильно поритий ходами польових гризунів. Товщина ґрунтового покриву 0,5—0,6 м; нижче він переходить у мергелисту глину «пливун», з дуже високим рівнем ґрунтових вод (близько 2 м нижче поверхні поля).

Через північну полу кургана було прорито траншею, що дало змогу встановити наявність рову, що цілком заплив. В розрізі рів видно лише в нижній частині, заглиблений у мергелистий підгрунт. Глибина рову від сучасної поверхні 1,1 м, ширина 3,5 м, дно заокруглене. Вода, що виступила, залила рів на висоту до 0,65 м.

Після дослідження рову з цілковитою певністю вдалося встановити, що глиняний прошарок, який свідчив про дворазове насыпання кургана, являє собою викид, взятий з дна рову. Курган був начебто обмазаний цією глиною.

Розкопки насыпу над могильною ямою велися на площині 10 м (північ—південь) × 8 м (схід—захід), внизу яма була трохи розширенена в зв'язку з виявленими контурами могильного спорудження. Висота насыпу в цьому місці становила 5—6 м.

В насыпу з глибини від 0,8 до 1,5 м від поверхні кургана зустрічались уламки горщиків ясносірого кольору, виготовлених на гончарському крузі. Всього знайдено до десятка таких фрагментів, що відносяться до часу Київської Русі. Тут же знайдено кілька древніших уламків ліпного слов'янського посуду з добре промішаної глини, міцного червоного випалу, з нерівно загладженими поверхнями.

З глибини від 1,5 до 2,5 м розкидано зустрічалися тільки уламки ліпного посуду; вдалося встановити, що вони належать двом горщикам, з яких один зберігся краще. Техніка виготовлення така сама, як і у описаних вище уламків. Горщик, від якого збереглося більше уламків, мав нерівне дно близько 10 см у діаметрі, трохи опуклий, мабуть, невеликої висоти корпус (не вище 18—20 см) і відігнуті, але не дуже заокруглені вінця. Тут же знайдено біконічне крейдяне чи каолінове пряслице з одним збитим боком. Висота пряслиця 4,5 см, діаметр 4 см.

На обох глибинах насыпу траплялися кістки овець, коней і великої рогатої худоби, знайдено ікло кабана.

Насип кургана над могильною ямою був щільний, дуже злежаний, на підставі чого можна припустити, що ями скарбошукачів, які були заповнені порівняно пухкою землею, були вириті значно пізніше. Край найбільш східної ями входив у площину розкопу, причому виявилося, що дно його знаходилось трохи нижче накату з колод, над могильною ямою, яку не зачепила яма скарбошукачів, що пройшла трохи в бік від неї.

Нижче насип кургана був особливо щільним і не містив у собі фрагментів слов'янської кераміки.

Над західним краєм могильної ями, починаючи з глибини 0,6 м вище накату, вдалося виявити контури ями скарбошукачів, яка зверху вела в похоронну камеру. Яма мала вигляд овальної плями, витягнутої з півночі на південь. Довжина її 5 м, ширина 1,5 м. Яма заповнена переміжними прошарками мулистих і піщаних напливів. Перед тим, як було виявлено хід ями, над цим місцем знайдено бронзовий наконечник стріли і маленький фрагмент скіфської ліпної посудини. Знайдені ці були першими ознаками пограбування кургана.

Похоронне спорудження було розкопане зверху, оскільки воно повністюувійшло в межі дослідженії ділянки. Залишилися не розчищеними

лише кінці накату з колод, який вів під східну, не зняту частину насипу курганна.

У верхньому шарі колоди накату лежали досить безладно, радіально, кінцями до середини могильної ями. Найкраще накат зберігся на східному і південному кінцях могильної ями. Кінці деяких колод спускалися майже до dna ями. Цілком імовірно, що всі

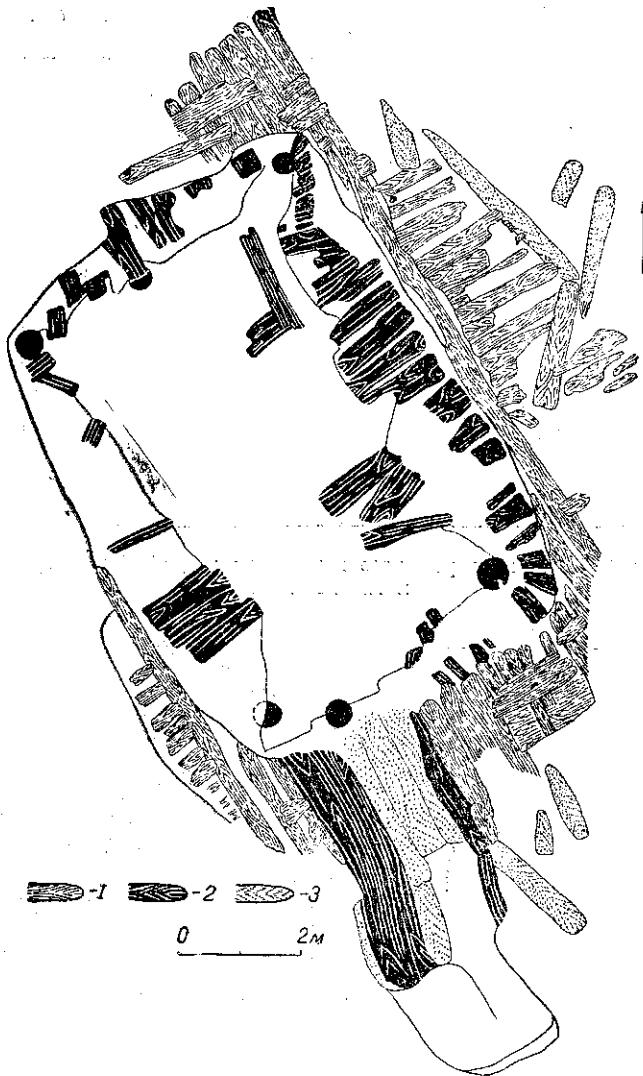

Рис. 2. План похоронного спорудження.
1 — обвуглені залишки перекриття; 2 — обвуглені обшивка стін;
3 — зогнилі бруси.

ці обвуглені колоди є залишками зовнішнього конічного або шатрового перекриття над могильною ямою, яке обвалилося під час горіння. Проте ніяких прямих підтверджень цього припущення одержати не вдалося. Глина і чорнозем, що покривали колоди і знаходилися між ними, а почасті і нижче, прожарилися до червоного кольору, а місцями трохи ошлакувалися. Зовнішні кінці деяких колод не обвуглілися, на їх місцях утворилися пустоти, заповнені гнилою деревиною.

Під шаром з безладним розташуванням колод знаходилися залишки горизонтального двошарового перекриття, що також краще збереглося на східному боці (рис. 2, 3). Верхній шар цього перекриття

складався з нетовстих прямокутних, добре виструганих брусів товщиною 5—6 см, шириною 15—20 см (справжні розміри їх були більші, бруси сильно обвуглілися). Цими брусами могильна яма була вкрита поперек. Проміжки між ними становили 10—15 см.

У нижньому шарі лежали впритул соснові колоди з добре обрубаними гілками, можливо, з очищеною корою. Цими колодами могильна яма перекривалась поздовжньо. Діаметр колод 20—30 см.

Рис. 3. Залишки дерев'яного перекриття над північним кутом могильної ями.

Рис. 4. Загальний вигляд похоронного спорудження з південного сходу.

Довжина нижнього перекриття становить 12 м, ширина 7 м; воно ледве прикривало яму вздовж довгих боків, а на короткіх боках кінці колод далеко виступали за край ями (від 1,5 до 2 м). Розміри верхнього шару перекриття визначити важче. Тут кінці колод також далеко виступали за край ями, причому колодами була закладена не лише сама яма, а й виступаючі кінці накату нижнього шару. Довжина колод приблизно 11,5 м.

В цілому перекриття над могильною ямою, яке складалося з добре очищених і правильно укладених колод і ретельно обструганих брусів правильного прямокутного перекрою, є зразком відмінної теслярської роботи.

Саме похоронне спорудження (рис. 4—7) складалося з великої прямокутної камери, орієнтованої по довжині з північного заходу на південний схід, в яку з південно-східного боку вів довгий дромос.

Рис. 5. Похоронна камера. Вигляд з південного сходу.

Рис. 6. Похоронна камера. Вигляд з північного сходу.

Внаслідок того, що ґрунт виявився дуже слабим («плівун»), стіни похоронної камери були значно деформовані. Вони частково обвалилися, а головне — дуже випнулися; особливо були пошкоджені довгі стінки могильної ями, випинання яких досягає 1,5 м. Лише по окремих, краще збережених місцях можна встановити, що стінки були вертикалальні і мали висоту до 2,5 м. Спроби очистити стінки на всю висоту приводили до зсуvin. Зіпсувалася під час випинання і дерев'яна обшивка стін камери, порушилася цілісність конструкції древньої споруди.

Точні розміри похоронної камери вдалося визначити тільки біля dna могили, після того як були розчищені глиби, що нависали і за-

валювали камеру біля стін. Довжина камери з північного заходу на південний схід — 8—8,2 м, ширина 5 м. Дно ями спочатку було горизонтальним, але внаслідок слабого ґрунту воно стало дещо деформованим: біля стін трохи опустилося, а в середині — піднялося (різниця в рівнях досягає 20—25 см).

Рис. 7. Похоронна камера. Вигляд із сходу.

На дні були ями від стовпів (рис. 8), які підтримували перекриття над могилою. Ями круглі, діаметром 0,4—0,5 м, глибиною 1,3—1,55 м (як видно, заглиблення ям сталося під тиском на стовпи). Вони були до самого верху заливі ґрунтовою водою.

Стовпи стояли в камері як колони, в більшій чи меншій віддалі від стін. Всього в камері було 11 стовпів, розташованих трьома рядами: вздовж південно-західної і північно-східної стін по чотири стовпи, а посередині — три. Стовпи знаходилися, в основному, за 0,4—0,5 м від стін і ніде не притискували їх дерев'яну обшивку. Кінці їх згнили, проте обвуглени верхні частини було видно досить добре. Краще інших було видно стовп, який упирався прямо в перекриття у північно-східному кутку.

На дні ями зроблено три великі канавки для поперечних, сильно зотлілих дерев'яних лежнів. Ширина канавок 30—40 см, глибина 20—25 см.

Дно ями було вкрите дошками або тонкими пластинчастими брусками. Підлога ця зотліла, і тільки біля південно-західної стіни на невеликій ділянці збереглося обвуглена дерево. Незважаючи на це, відбитки дошок добре видні по всій підлозі: дошки відтиснулися в м'якому мергелистому ґрунті, який проступив місцями між ними. Вони лежали на підлозі — впоперек камери, ширина їх — 15—30 см. Як у ямах від стовпів, канавках від лежнів, так і в низьких місцях підлоги виступила ґрунтована вода.

Вздовж всіх стін були канавки для закріplення дерев'яної обшивки; ширина канавок 5—10 см, глибина не встановлена через м'який ґрунт. Стіни камери обшиті добре виструганими дошками, поставленими вертикально і закріпленими нижніми кінцями в канавках. Дошки переважно обвуглени, тому товщину їх визначити важко, проте вона була не менше 3—4 см. В одному місці вдалося розчистити цілком виразний відбиток дошки на ґрунті — поверхня її була нібито відфугована. Ширина цієї дошки — 33 см. Ширина іншої дошки, відбиток якої також виразно зберігся, — 16 см. Менш вірогідні розміри встановлені в обвуглених

дошках: 29, 39, 34 см, дві дошки ширину по 37, дві по 24 см. Стіни ями були суцільно обшиті такими дошками: виявлено місця, де добре видно, як дошки впритул прилягали одна до одної.

Гробниця з дерев'яною підлогою, дерев'яними стінами і стелею з колод, яка спиралася на край ями і підтримувалася великою кількістю

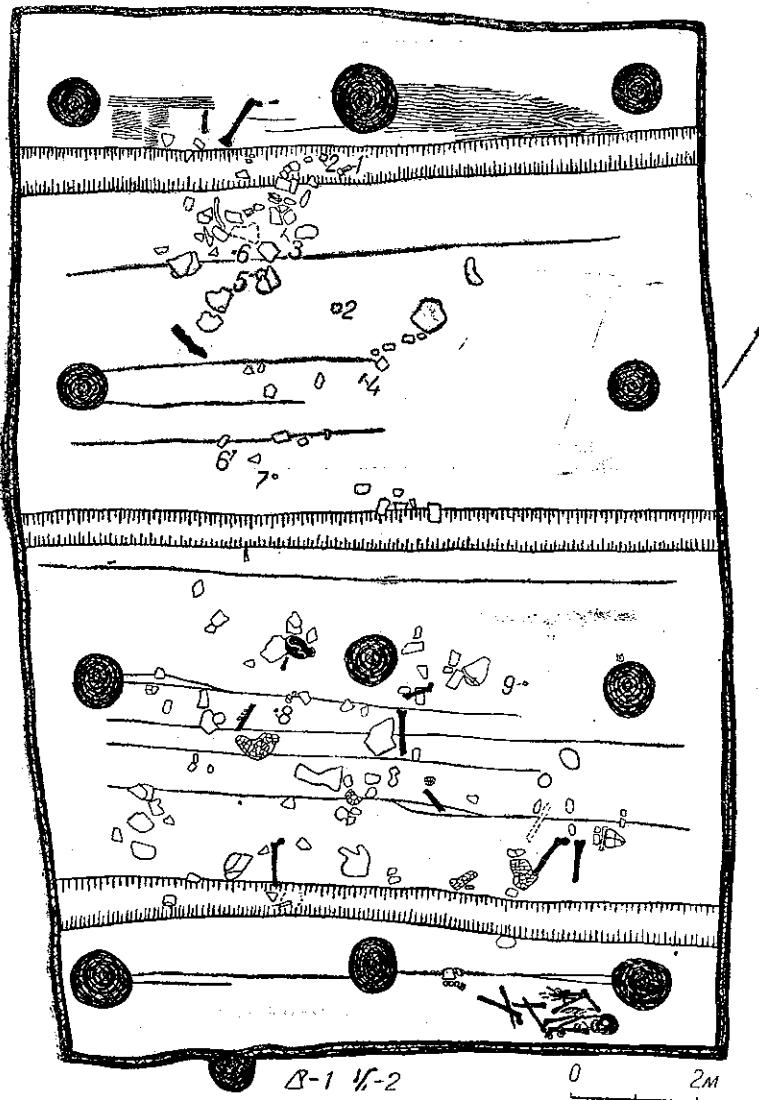

Рис. 8. План похоронної камери.

1 — уламки посудин, 2 — людські кістки.

стовпів-колон, очевидно, мала вигляд досить досконалої архітектурної споруди.

Щоб закінчити опис похоронної камери, зупинимось на будові дромосу. Дромос спускався в похоронну камеру з південно-західного боку і мав вигляд пологого спуску, який не доходив до підлоги на 35 см. Довжина дромосу трохи більша 6 м, ширина біля входу в похоронну камеру становить 1,8 м, назовні він дещо звужується. Стінки дромосу обшиті покладеними вздовж дошками. Прохід від підлоги до рівня мо-

гильного перекриття був завалений покладеними вздовж колодами, коротшими знизу і довшими зверху. Біля камери колоди в дромосі обвуглілися, в той час як значна частина тих, що знаходилися у вхідній частині дромосу, не мала слідів дії вогню.

В похоронній камері проти дромосу стояв стовп, від якого залишилась яма діаметром 40 см.

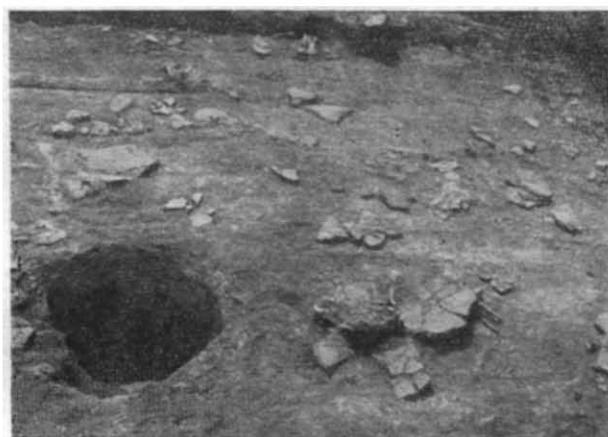

Рис. 9. Ділянка підлоги похоронної камери із залишками розбитих посудин.

Поховання. Похоронна камера майже до дна заповнена щільним злежаним чорноземом. Слідів ходу скарбочукачів, який повинен був пройти вздовж південно-західної стіни, не встановлено. Очевидно, під час пограбування кургана могильна камера не була заповнена землею. Лаз скарбочукачів знаходився саме в цьому місці, на що вказують дві бронзові булавки, знайдені на різній висоті поверхні стіни над ямою для середнього стовпа. Одна з них лежала біля верхнього краю стіни, друга — біля її середини.

На дні похоронної камери поблизу південно-західної стіни і біля стовпа всередині могили були намулисті намиви, які потрапили сюди через хід скарбочукачів.

Підлога похоронної камери безладно завалена обвугленими колодами та дошками, пересипаними обвугленим чорноземом і прожареною до червоного глиною; товщина завалу 20—35 см. Найпотужніший завал скупчився в північній половині, найменший — біля південно-західної стіни, приблизно над місцем ходу скарбочукачів. Кілька черепків від великої високогорлої корчаги з широкими плічками лежали на поверхні завалу.

Після того як камера була очищена від згорілих колод, дошок та обвугленої землі, відкрилися залишки цілком пограбованого поховання. Людські кістки, речі та уламки речей лежали на самій підлозі, місцями притиснуті до неї, що ще раз свідчить про те, що пограбування камери відбулося в той час, коли вона була вільна від землі. Основна маса залишків поховання була розсіяна між південно-західним і середнім рядами стовпів (рис. 9); окрему групу складали залишки, зосереджені біля східного кута камери.

Кістки дорослої людини, очевидно основного покійника, знаходилися в південно-західній половині похоронної камери. Кістки розкидані; одне стегно знаходилося біля північної стіни, друге — біля південної, а верхня частина черепа лежала на захід від центрального стовпа.

На підлозі камери, також у різних місцях, були розкидані уламки кількох посудин. Більша частина їх належала великій чорнолощеній посудині типу високогорлої корчаги з широкими плічками, про уламки якої вже згадувалось вище. Крім неї, знайдені уламки блюда з відгинутим краєм, прикрашеним прокресленим візерунком, уламки двох горщиців із защіпним валиком, проколами і наколами по краю, кілька улам-

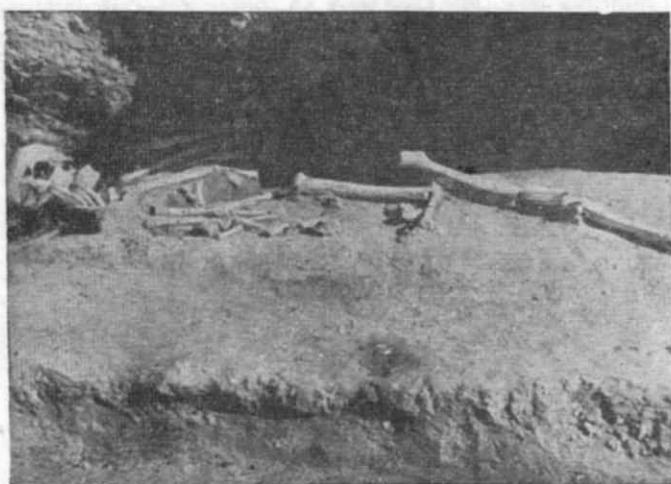

Рис. 10. Залишки кістяка в південному куті похоронної камери.

ків невеликої залошеної чорної посудини з наколами по краю та маленькою черепка з високою ручкою.

В різних місцях на підлозі похоронної камери (рис. 8) були розкидані: бронзовий підвіс від кистеня (рис. 8, 1), дві бронзові хрестовидні бляшки від узди, (2), два кістяні стерженьки (3), залізні цвяхоподібні стерженьки (4), уламок невеликої морської черепашки (5), дві золоті намистини (6), скляна намистина (7) та залізне колечко (рис. 8, 8).

Кістки людини і уламки посудин розбиті і місцями роздавлені на найдрібніші шматочки.

У східному кутку, притиснутий до південно-східної стіни, головою на схід лежав неповний кістяк молодої жінки (рис. 10). Кістки черепа та верхня частина корпусу були в правильному анатомічному порядку. Кістяк був скинутий сюди в той час, коли ще зберігалися зв'язки. Цілком можливо, що він лежав спочатку трохи на північ, де на підлозі могли знайти купка дрібних білих пастових намистин в кількості близько 25 штук та бронзова цвяхоподібна серга (рис. 8, 2). На південь від місця цієї знахідки лежали зотлілі кістки тазу і розкидані кістки ніг від цього ж кістяка. Можливо, що жіночий кістяк лежав головою на північ.

Речі. 1. Бронзовий підвіс від кистеня (табл. 1, 15), відлитий у вигляді масивної, здавленої з боків півкулі, що стоять зрізом на довгій прямоугольній петлі з подовженим отвором для ременів. На півкульній частині є слід від удару гострим знаряддям. Довжина 7,7 см, найбільший діаметр півкулі 3,7 см. В отворі пристала маленька пастова намистина.

2. Дві бронзові хрестоподібні бляхи від узди однакової форми і розмірів (табл. I, 9), відлиті у вигляді пластинок з рельєфним візерунком на зовнішній поверхні, з восьмипелюстковою розеткою в центрі, з п'ятипелюстковими пальметами на виступах. Для прикріплення до ременів в основі кожного виступу є пара круглих отворів. Найбільший діаметр 4,3 см, товщина 0,3 см.

3. Кістяні стерженевки, обидва круглі в перерізі, прямі, гладко відполіровані. Кінці обламані, довжина одного 3 см, переріз 0,2 см, другого — 1,5 см, переріз 0,3 см (табл. I, 17).

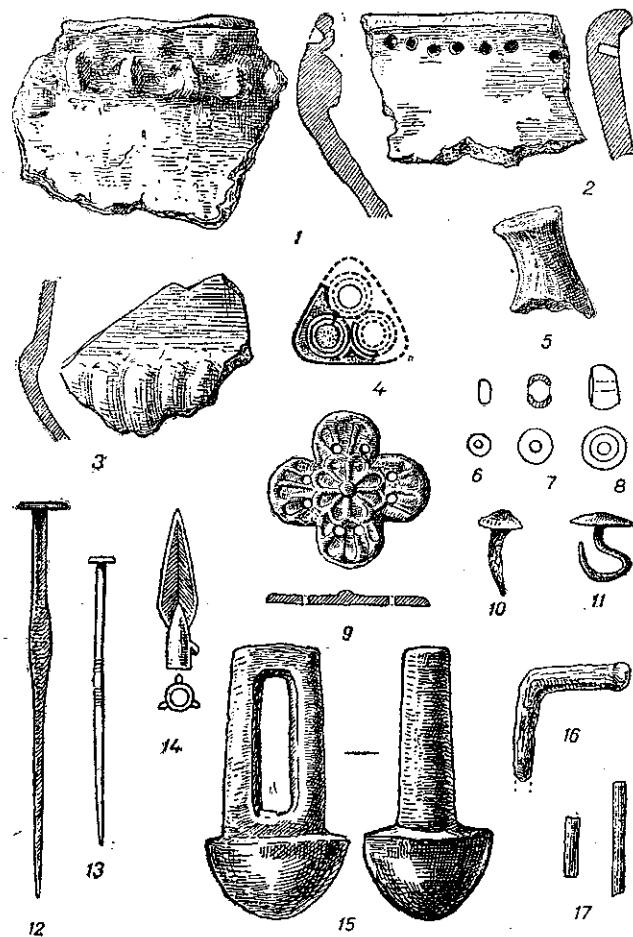

Табл. I. Інвентар. $\frac{2}{3}$ н. в.

1, 2 — фрагменти горщиків; 3, 5 — фрагменти черпака з високою ручкою; 4 — відтиск бляшки на стінці посудини; 6 — пастова памистина; 7 — золота памистина; 8 — скляна памистина; 9 — бронзова бляха вуздечкового набору; 10 — цвях; 11 — цвяхоподібна бронзова сережка; 12, 13—бронзові булавки; 14 — бронзовий наконечник стріли; 15 — бронзовий підвіс кистеня; 16 — уламок заливного виробу; 17—уламки кістяних стрижнів.

4. Залізні цвяхоподібні стерженьки (табл. I, 10, 16). Перший — коротший, з добре виявленою кнопкою на кінці; призначення невідоме (цвях). Другий — більших розмірів, зігнутий під кутом, в перерізі круглий, на кінці невелике потовщення (кінець псалія?).

5. Улямки морської черепашки, в частині однієї стулки збереглося трохи рожевої фарби.

6. Дві золоті намистини (табл. I, 7), круглі, із зрізаними верхівками. Намистини порожністі, але загалом досить масивні. Висота 0,6 см, найбільший діаметр 0,9 см.

7. Намистина із зеленуватого прозорого скла (табл. I, 8), кругла, із зрізаною верхівкою, діаметром 1,2 см.

8. Маленьке залізне колечко невизначеного призначення, діаметр 2 см.

9. Цвяхоподібна серга (табл. I, 11) із закрученим, дуже тонким (зіпсованим окислами) стерженьком, шляпка у вигляді низького ковпачка, тоненька, невеликого діаметра (2 см).

З уламків, розкиданих по всій похоронній камері, вдалося реставрувати одну велику посудину та блюдо, інші ж посудини (черпак, горщики) представлені тільки уламками.

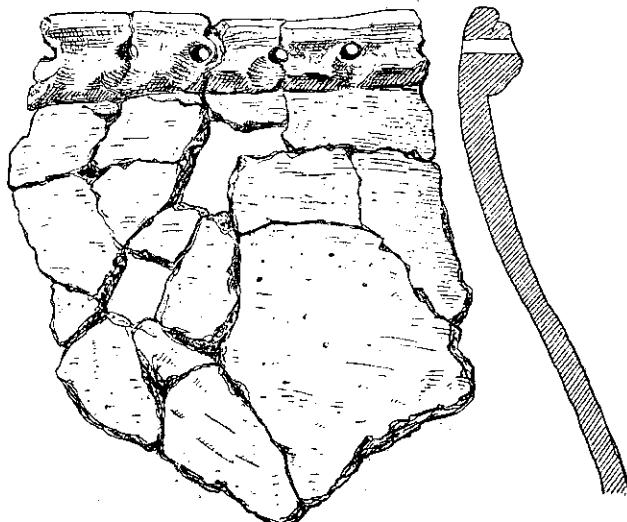

Рис. 11. Фрагменти горщика.

10. Реставрована посудина (рис. 12, 13) являє велику корчагу з широким, кругло відгинутим назовні краєм, високим конічним горлом, яке виступає з округлого корпусу, що має широкі плічки і конічно звужується до невеликого плоского dna. Посудина має значні розміри: висота 74 см, діаметр вінець 34,6 см, діаметр корпусу 63,4 см, діаметр dna 15,4 см. Глина, з якої зроблена посудина, не має особливих домішок, вимішана добре. Посудина чорна, гладко залощена. Деякі черепки від неї побували у вогні вдруге в той час, коли горіла похоронна камера, внаслідок чого вони втратили первісний колір, стали бурими або червонуватими. Від плічків вгору підіймаються з трьох боків парні виступи. Посудина була з верхнього краю до плічків прикрашена накладними бляшками, на місцях прикріплення яких зберігся білуватий цемент. На тих частинах стінок, які були випалені вдруге, цемент під бляшками не зберігся, але на місці деяких бляшок утворилися темні плями відповідного їм контуру.

Для цих бляшок вдалося встановити не тільки форму, а й рисунок, який чітко відтиснувся на цементі: вони мали вигляд трикутників з затонченими кутами, складених із потроєних кружків (табл. I, 4).

Один ряд таких бляшок ішов по плічку. Вище його по горлу посудини широкою смугою йшли три пояси, кожний з яких складався з трикутників, утворених потроєними бляшками. Вище, під вінцями, йшли два суцільні пояски у вигляді стрічок листового золота, шириною по 4 см кожний. Від верхньої стрічки з трьох боків підіймалися смужки такої ж стрічки, що перегиналася через край посудини всередину (рис. 13). Чи були ці стрічки гладкі, чи мали візерунки і зображення — встановити неможливо, бо наявність їх визначалася тільки по різниці в прожарюванні черепків і незначним залишкам цементу.

Рис. 12. Глиняна посудина.

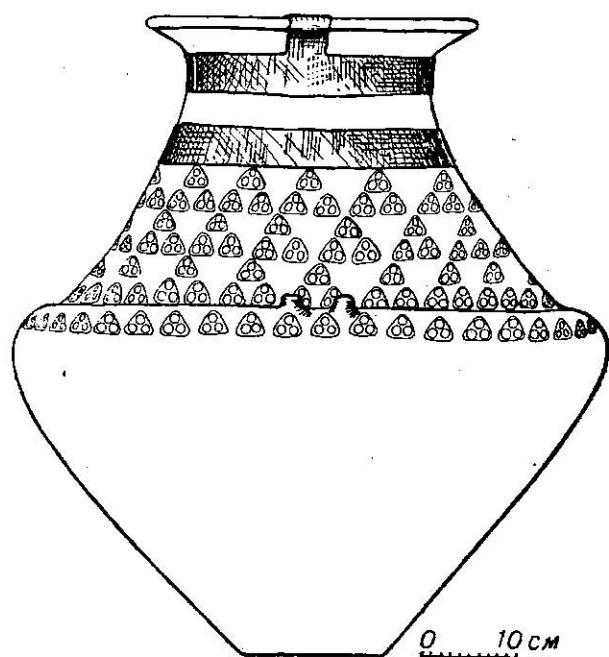

Рис. 13. Реконструкція розміщення золотих прикрас на глиняній посудині.

Нема сумніву в тому, що ця досить майстерно зроблена та пропорціональна за формою посудина є одним з кращих скіфських керамічних виробів.

11. Блюдо, знайдене в могилі, реставроване з уламків майже цілком, немає лише одного краю. Блюдо глибоке, з невеликим дном, широкими (як у тарілки), відігнутими назовні краями (рис. 14). Глина добре промішана, без домішок, чорного кольору, поверхні залощені і натерті гра-

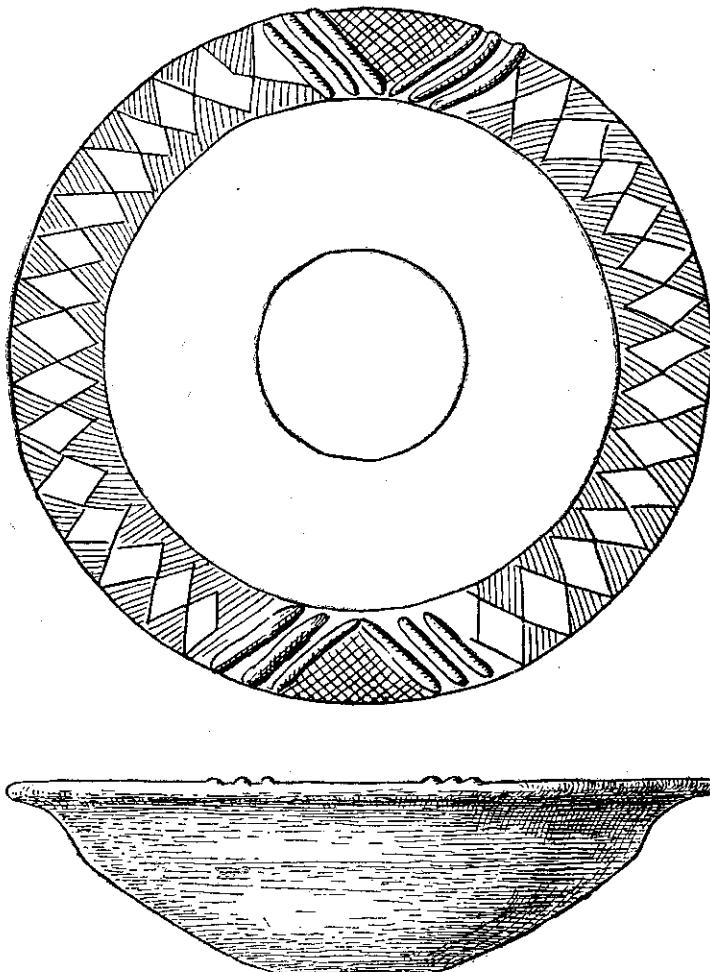

Рис. 14. Блюдо з прокресленим та рельєфним орнаментом.

фітом. По відгину краю, на внутрішній поверхні, — орнамент валиками (рис. 15), який утворює трикутники, та прокреслений візерунок із заштрихованими косими трикутниками. Висота 10, діаметр вінець 38, дна — 11 см.

12. Невелика кількість уламків черпачка (табл. I, 3, 5), судячи з яких, він мав середньої висоти горло, трохи опуклий корпус, прикрашений по плічках косими канелюрами, та високу ручку з круглим виступом дотори. Колір посудини — чорний, поверхні добре залощені, глина з домішкою слюди.

13. Кілька уламків від посудини (табл. I, 2), яка мала, як видно, вигляд невеликого горщика з прямими стінками та трохи відігнутими назовні вінцями. По краю — ряд наколів, зроблених зовні. Колір нерівний, з буруватими плямами, поверхні залощені.

14. Значна кількість уламків від великого горщика (рис. 11), звичайної для посудини цього роду форми — висока банка з трохи опуклим корпусом і ледве відігнутим назовні краєм. По краю — зашипний валик та ряд наскрізних проколів. Зроблений з глини з домішкою піска, поверхні нерівно загладжені руками, колір бурій з чорними та жовтими плямами.

15. Уламки від горщика (табл. I, 1), зробленого в тій же техніці і подібної ж форми, але трохи менших розмірів, прикрашеного по краю валиком з зашипами та наколами зсередини, що утворюють зовні випуклини у вигляді горошин.

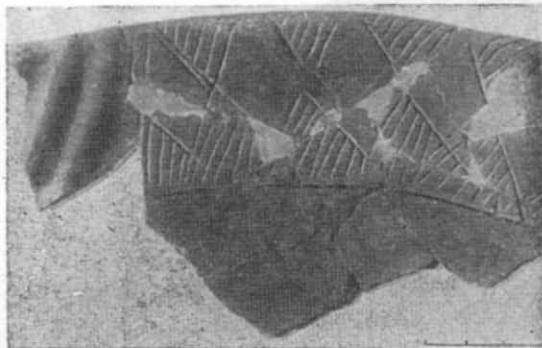

Рис. 15. Уламок краю блюда з рельєфним та прокресленим орнаментами.

кургана над похоронною камерою (табл. I, 14). Наконечник — трилопастевий з подовженою втулкою, шил обламаний.

Висновки. Курган біля с. Глеваха, незважаючи на те, що він дуже потерпів від скарбошукачів, за ознаками похоронного обряду і за речами, що збереглися в ньому, цілком можна віднести до ранньоскіфського часу.

Похоронний обряд, як відомо, змінюється повільно. Тому для датування пам'ятки більше значення мають речі, насамперед найвидатніша знахідка — висока і широка корчага, що була прикрашена колись золотом. Посудини цього типу були широко розповсюджені в лісостеповій частині Скіфії в осіло-землеробських племен VII—VI ст. до н. е. На жаль, еволюція та типологія даних посудин залишаються ще не вивченими, хоч вони, як видно, дуже важливі для з'ясування глибоких культурних зв'язків Скіфії з Кавказом (наприклад, Моздокський могильник) і з Середньою Європою.

Одним з найраніших зразків посудин цього типу в Середньому Подніпров'ї може бути чорнолощена корчага з канельюванням горлом, знайдена в зольниках Чорноліського городища у верхів'ях р. Інгульця, що датується кінцем IX — початком VII ст. до н. е.¹. Глиняних посудин, прикрашених золотом, на території Скіфії досі не було відомо. Знахідка такої посудини в Глеваському кургані свідчить, що вони, можливо, мали деяке розповсюдження у родоплемінної аристократії скіфського часу. Таке ефективне і багате оздоблення могло викликати імітацію накладних візерунків у кераміці. Прикладом цього, очевидно, може бути чудова посудина з кургану кінця VI ст. до н. е. біля х. Шумейка на р. Сулі (в кол. Роменському повіті, з розкопок С. А. Мазаракі), прикрашена двома ніби накладними орнаментальними поясами, виконаними в глині².

¹ О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 123, рис. 7; Скифская Дніпровская правобережная экспедиция КО ИИМК, в. XXXVII, М., 1951, стор. 122, 123.

² Древности Приднепровья, в. III, К., 1900, стор. 7, 8 (№ 820).

Бляшки з потроєніх кружків, ряди яких прикрашали посудину з Глеваського кургана, добре відомі в скіфській археології, тому не будемо зупиняючися на їх описі.

Велика кількість таких бляшок була у відомих Бобрицькому (№ 35) та Синявському (№ 100) курганах на Канівщині, розкопаних Е. А. Зноско-Боровським; ці бляшки призначалися для прикрашення головних уборів найвизначніших за соціальним станом членів племені¹. Глеваські бляшки цілком ідентичні бляшкам Синявського кургана. В цих курганах ними прикрашались нижні частини головних уборів, а верхні — в одному кургані зображеннями оленів, в другому — коней. Можливо, що і на глеваській посудині верхні пояси були прикрашені якими-мись подібними фігурками.

Серед речей Глеваського кургана, одинакових із знайденими в Бобрицькому та Синявському курганах, відзначимо ще цвяхоподібні серги з шляпками, цвяхоподібні булавки і дрібні пастові буси.

Бобрицький та Синявський кургани належать до VI ст. до н. е., що було переконливо доведено Б. З. Рабіновичем².

Судячи з уламків, черпак Глеваського кургана найбільше подібний до черпака з кургана Переп'ятихи. Їх зближують розміри, техніка виконання та орнаментація канелюрами (у черпака з Переп'ятихи — напівкруглі підвіски)³. Архайчний комплекс Переп'ятихи може бути датований не пізніше VI ст. до н. е., про що свідчать згаданий черпак, кам'яні блюда, трилопатевий бронзовий наконечник стріли з довгою втулкою та ранні ахеменидські золоті грифони.

Блюдо з відігнутими широкими краями та різним орнаментом належить до рідкої серії подібних предметів в культурі землеробських племен VI ст. до н. е., що жили на території лісостепового Дніпровського Правобережжя. Е. Ф. Покровська вказує на блюдо з високим піддоном з кургана № 406 біля Гарячого (Журівка), яке зберігається в Державному Ермітажі⁴.

Бронзовий наконечник стріли з Глеваського кургана також є типовим для VI ст., про що свідчать матеріали з курганів старшої Журівської групи⁵.

Речі Глеваського кургана знаходять собі багато аналогій в похоронних комплексах з скіфських курганів середини VI ст. до н. е., що ми і вважаємо за потрібне прийняти як попередню дату для цієї пам'ятки.

Хрестоподібні бляшки для узди характерні для VI ст. до н. е., проте для глеваських бляшок, прикрашених розетками, не знайдено прямих аналогій. Серед скіфських старожитностей не можна так само назвати паралелей і для бронзового підвісу від кистеня.

Незважаючи на пограбованість, картина похоронного обряду в Глеваському кургані цілком ясна. Цей обряд був типовим для ранньоскіфського часу на Дніпровському Правобережжі, де він добре відомий з численних курганів, розкопаних А. А. Бобринським та іншими вітчизняними археологами.

Для Глеваського кургана характерною є будова гробниці у вигляді великого дерев'яного склепу з стовпами та дромосом, влаштованим

¹ А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смель, т. III, СПБ, 1901, стор. 112—114, 138—142, табл. XVIII, 2, 7.

² Б. З. Рабінович, О датировке некоторых курганов Среднего Поднепровья, СА, I, М.—Л., 1936, стор. 95 і далі.

³ Древности, изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. I, К., 1846, табл. V, 4.

⁴ ИАК, в. 14, стор. 32. Тут же див. черпак типу, близького до глеваського, рис. 74.

⁵ P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Покровск, 1929, стор. 16, табл. II, 2 С.

з південного боку. Як правило, померлий супроводжувався великою кількістю речей, про високу матеріальну цінність яких можна лише догадуватись з незначних залишків, що збереглися.

Разом з померлим була похована молода жінка.

Судячи з великих розмірів кургана, з величини гробниці і гданого багатства супроводжуючого дорогого начиння, з прикрашеного золотом вбрания та речей, померлий міг бути вождем місцевого племені. Принижене соціальне становище жінки, що була похована як заупокійна жертва, визначається простотою жіночого інвентаря, представленого дрібними пастовими бусинами, бронзовими сергами і, можливо, бронзовими булавками, кинутими скарбошукачами.

Глеваський курган інтересний також і тим, що він не залишає сумніву в тому, що ці соціально-економічні форми і особливості племінного устрою, які склалися в осілого населення на Канівщині та в басейні Тясмина, були в VI ст. до н.е. також у племен, що жили на Правобережжі аж до Києва. Судячи з розповсюдження там і тут однакового похоронного обряду та загалом одноманітної матеріальної культури, племена, що жили в VI ст. до н. е. від Тясмина на півдні і до Ірпеня на півночі, належали до одної етнічної групи.

Глеваський курган не є випадковим в районі Києва, історичний зв'язок його з такою пам'яткою, як велике Хотівське городище, розташоване за 10 км на північний схід, є цілком очевидним. Як встановлено дослідженням Є. Ф. Покровської, Хотівське городище виникло не пізніше VI ст. до н. е.¹.

Розкопки Глеваського кургану, підтверджуючи правильність відомостей багатьох старих описів розкопок курганів у південній частині Київщини і північній частині Кіровоградської області, полегшують можливість розібратися в них, уточнюють уявлення про деталі конструкції дерев'яних гробниць (наприклад, незв'язаність стовпів у камері з дерев'яною обшивкою стін, будова перекриття) та поглиблюють наші знання про рівень будівельної техніки в осілих племен Подніпров'я в ранньому залізному віці.

Нарешті, розкопки кургана роз'яснюють місце спалення в похоронному обряді у племен скіфського часу, на Дніпровському Правобережжі, існування якого відмічалося багато разів, але описано звичайно недостатньо повно². Спостереження, зроблені під час розкопок Глеваського кургана, переконують у тому, що похоронна камера була підпалена з ритуальною ціллю після того, як покійник і всі супроводжуючі його приношення були розміщені в гробниці на своїх місцях. Можливо, гробниця на той час була вже трохи присипана землею, чим і пояснюється сильне прожарювання невеликої кількості землі на колодах та серед інших залишків перекриття і похоронної камери. Після того, як підпалили гробницю, приступили до насипання кургана. Вогонь був збитий землею ще тоді, коли обвалу перекриття не було; перекриття трималося ще довгий час після насипання кургана, і скарбошукачі мали змогу цілком вільно і найретельніше обшукати все приміщення.

¹ Є. В. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, К., 1952, стор. 12 і далі.

² П. Д. Ліберов, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скіфского времени на Київщине, КС ІІМК, в. XXXIV, М., 1950, стор. 75 і далі.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

КУРГАН У с. ГЛЕВАХА

Резюме

В 1950 г. экспедицией Института археологии АН УССР был раскопан большой курган у с. Глеваха, Васильковского района, Киевской области. До раскопок он представлял полуразрушенную насыпь, имевшую вид майдана, первоначальная высота которой могла достигать 12 м.

В центре открыт обширный склеп в виде ямы с дромосом, стены которой были оббиты досками. Сверху она имела бревенчатое перекрытие, покоявшееся на краях ямы и 11 столбах. В склепе оказались остатки богатого мужского захоронения, разграбленного в древности. Погребенный сопровождался насильственно умерщвленной женщиной и большим количеством вещей, дошедших в очень фрагментированном виде. Здесь были обломки глиняных сосудов, бляшки от конской узды, бронзовый подвес от кистеня, бусы, в том числе две золотые, бронзовые булавки, наконечник стрелы. Особенно интересна большая чернолощенная корчага с высоким горлом, верхняя часть которой была сплошь убрана золотыми украшениями, также унесенными кладоискателями.

Глевахский курган важен как один из наиболее северных памятников (повидимому, могила вождя) культуры лесостепных племен Днепровского Правобережья раннескифского времени.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Вихід в світ праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства поставив перед радянськими вченими, в тому числі перед археологами, відповільні завдання по відшуканню і вивченю тих давніх етнічних утворень та їх пам'яток, які мають пряме відношення до розв'язання проблеми походження і ранньої історії слов'янства.

В цьому плані радянські вчені надають особливого значення місцевим племенам лісостепової зони Східної Європи, що існували тут у першій половині I тисячоліття до н. е. На думку радянських мовознавців і археологів, частина цих племен уже в той час була слов'янською, в зв'язку з чим вивчення пам'яток їх матеріальної культури має важливе наукове значення.

Серед таких пам'яток виділяється досить велика група поселень і могильників так званого передскіфського та ранньоскіфського часу (VIII—VI ст. до н. е.). Вони вивчаються вже давно в різних районах Лісостепу України. Особливо велика кількість таких пам'яток вивчена на правобережжі Середнього Подніпров'я.

Іх висвітленню присвячена вже значна наукова література¹. Менше вивчені вони на Лівобережжі² і майже зовсім невідомі на території Середнього Подністров'я, яке в довоєнні роки знаходилося в прикордонній зоні і частково за межами нашої країни.

Широке комплексне вивчення археологічних пам'яток на території Середнього Подністров'я розгорнулося лише після Великої Вітчизняної війни. Вже в 1945 р. тут почала свою роботу Середньо-Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР та Ленінградського відділу Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, а в 1948 р.—Трипільська комплексна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, Інституту археології та Інституту суспільних наук АН УРСР. Цими експедиціями виявлені десятки нових пам'яток, що відносяться до різних історичних епох, у тому числі й до передскіфського та ранньоскіфського часу. Тепер на правому і на лівому берегах Дністра, в межах Чернівецької та Хмельницької областей, відомо вже близько 50 таких поселень та могильників. Проте розкопки на них тільки почалися.

Завданням цієї статті є публікація результатів розкопок одного з поселень ранньоскіфського часу на середньому Дністрі, відкритого і частково дослідженого автором у 1950 р.

¹ Див. статті: Е. Ф. Покровська, Поселения VIII—VII ст. до н. е. на Тясмине, Археология, т. VII, К., 1952 та А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне р. Тясмина, КС ИИМК, в. XLIII, 1952 і бібліографію в них.

² Див. И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры («скифов-пахарь») в северной полосе Днепровского лесостепного Левобережья, СА, XII, 1950; його ж, Поселение скіфского времени близ деревни Пожарная Балка, Полтавской обл., КС ИИМК, в. XXXVII, 1951, стор. 125—130; М. Я. Рудинский, Мачухська експедиція Інституту археології 1946 р., АП, т. II, К., 1949 і бібліографію в них.

Поселення розташоване на правому березі Дністра, за 3 км нижче по його течії від с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області. Перші речові знахідки, що стали приводом до відкриття поселення, були виявлені в береговому обриві першої надзаплавної тераси правого берега долини Дністра, що має тут вигляд невеликої площадки між високим корінним берегом і заплавою ріки (рис. 1). Ця площадка у місцевого населення має назву Підмет (так ми назвали і саме поселення). Вона шороку розмивається високими повеневими водами Дністра і поступово зменшується в розмірах. Тепер площадка має довжину

Рис. 1. Урочище Підмет.

блізько 900 м і ширину (в центрі) близько 150 м. Однією з своїх довгих сторін вона притулена безпосередньо до високого корінного берега, а другою обривається уступом (висотою до 5 м) до заплави річки.

На своїх протилежних, північно-західному і південно-східному, кінцях площадка сильно звужується і поступово сходить нанівець, а високий корінний берег виходить безпосередньо в заплаву (рис. 2). В зв'язку з цим під час високого і навіть середнього рівня води в Дністрі площадка стає мало доступною. Можливо, що таке її положення мало певне значення при виборі місця для поселення.

Речові знахідки знаходилися в обрізі площадки у вигляді виразних скupчень. Вони заповнювали невеликі древні заглибини, які, як потім з'ясувалося, були залишками нижніх частин напівземлянкових жител. Під час розвідок було виявлено три таких житла, які розмивалися щорічними повеневими водами і були вже в значній мірі зруйновані. Ця обставина викликала необхідність проведення термінових розкопок, які через це мали розвідковий характер. Всі три житла збереглися лише частково. Вони мали прямокутну в плані форму.

Житло № 1. Його залишки мали вигляд прямокутного заглиблення, заповненого суглинком, змішаним з дрібними вуглинками, кусочками випаленої глини, уламками ліпного глинняного посуду та кістками тварин.

Довжина цієї частини житла вздовж берега 4, ширина близько 2, глибина 0,7 м. Слідів наземної частини житла не виявлено: вона, мабуть, була зроблена з недовговічних матеріалів і до нашого часу не збереглася. І в інших житлах, розкопаних на цьому поселенні, виявлено подібну картину.

Первісні розміри житла № 1 встановити не вдалося, оскільки частина його, може навіть більша, була вже розмита водою. На дні житла знаходилася частина (половина) череня печі у вигляді товстого шару (20 см) добре випаленої глини. Форма череня кругла, діаметр близько

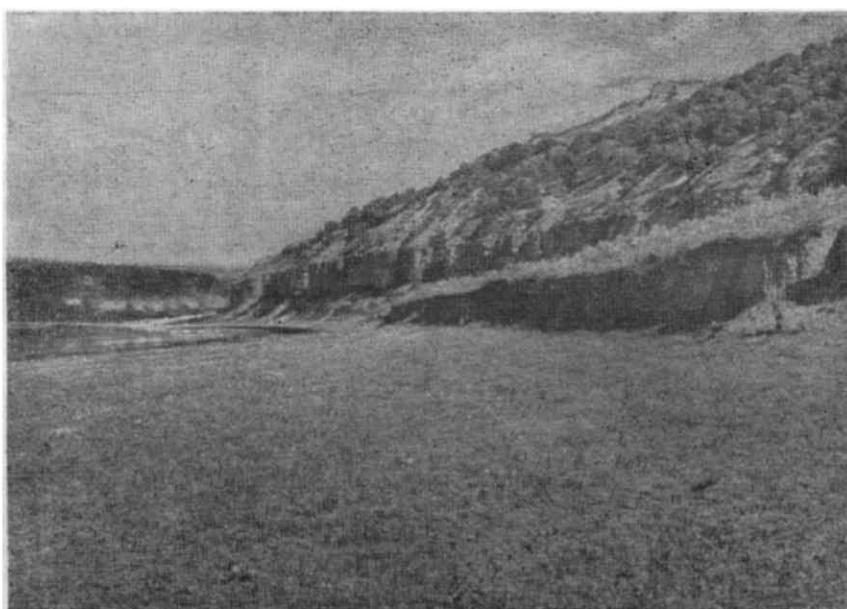

Рис. 2. Долина Дністра в урочищі Підмет.

1 м. Очевидно, вогнище було відкритим, бо ніяких слідів від склепіння чи стінок печі при розкопках не виявлено. Більшість речей знаходилася в нижній частині скупчення, тобто на підлозі житла. Заглиблена частина житла № 1, як і інших, була перекрита зверху шаром суглинку і ґрунту товщиною близько 0,8 м.

Житло № 2. За будовою близьке до житла № 1. Від нього збереглася лише незначна частина з рештками печі, збудованої з каменів. Довжина печі не могла бути встановлена, бо частина її також зруйнована водою, ширина печі близько 1 м. Стінки склепіння зроблені з плоских каменів. Вони знаходилися в розвалі печі. Черінь був зроблений також з каменів, повернутих додори рівними сторонами. Камені череня добре пристосовані один до одного. Черінь печі знаходився на рівні підлоги, а камені, з яких він викладений, були заглиблені в землю.

Житло № 3. Від нього залишився лише один куток з розвалом печі. Піч була зроблена з каменів, а черінь — з товстого шару випаленої глини.

Навколо печей в житлах № 2 і 3 та їх розвалах знаходилися куски добре випаленої глини, яка, мабуть, походить від зруйнованих склепінь і стінок печей.

З метою відшукання інших комплексів на площаці було проведено шарфування. В шурфах виявлені лише окремі уламки глиняного посуду та кістки тварин.

Залишки жител, а також здобутий в них і шурфах речовий матеріал дають можливість розглядати це поселення як єдиний і одночасний комплекс.

Основну масу знахідок (всього виявлено близько 300 предметів) складає ліпний глиняний посуд, як цілій, так і в уламках. За своїми формами і типами він може бути поділений на кілька відмінних груп.

1) Товстостінні посудини горщикоподібної та баночкої форми. Частина з них має загладжену або лощену поверхню, а в деяких по краю є наліпний розчленований валик з проколами; іноді валиків немає і проколи зроблені просто по краю посудини.

2) Миски із загнутими всередину краями. Край в деяких мисках прикрашений рельєфними прямими або хвилястими виступами. Більша частина мисок має вигладжені або лощені поверхні.

3) Круглодонні черпачки з високими ручками, які виступають над краєм.

З першої групи слід відзначити: а) велику горщикоподібну товстостінну посудину з червонолощеною зовнішньою та вигладженою ясно-червоною внутрішньою поверхнями. Висота посудини 30, діаметр отвору

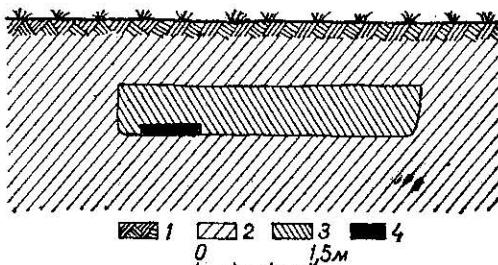

Рис. 3. Залишки заглибленої частини житла № 1.

1 — ґрутовий горизонт; 2 — ясножовтий суглинок; 3 — залишки житла із знахідками; 4 — черінь печі.

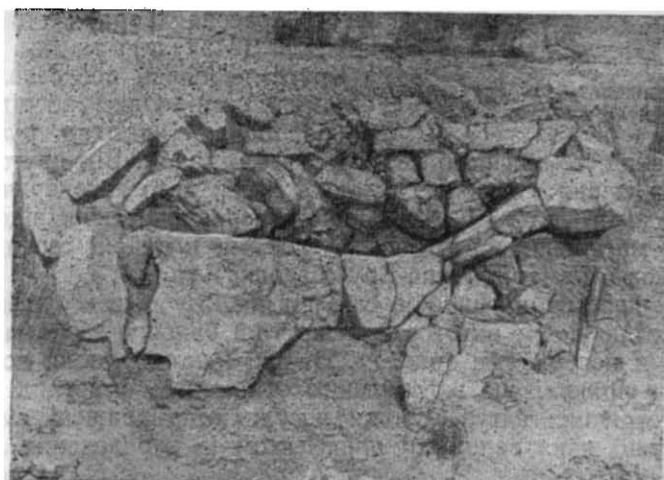

Рис. 4. Залишки печі житла № 2.

17 см (рис. 5); б) уламок верхньої частини стінки горщикоподібної посудини з обома загладженими поверхнями темносірого кольору. По краю є невеликий наліпний розчленований валик з наскрізними круглими проколами (табл. I, 1); в) уламок великої горщикоподібної посудини з добре лощеними обома поверхнями чорного кольору. Край відігнутий назовні; по краю є наскрізні круглі проколи (табл. I, 3). Близьким до нього за формою є уламок посудини, але без лощіння на поверхнях (табл. I, 8); г) уламки ліпних банкоподібних посудин без наліпних валиків з проколами по краю (табл. I, 2, 4, 5, 7).

Значну кількість становлять також уламки банккоподібних посудин з величими розчленованими валиками по краю, з проколами і без них (табл. I, 6).

Аналогічні форми і типи посудин зустрічаються і на інших поселеннях передскіфського та ранньоскіфського часу в Середньому Подністров'ї¹ та ряді інших районів Лісостепу.

Серед другої групи керамічних знахідок слід відзначити досить велику миску із загладженими поверхнями чорного кольору; край загнутий всередину. В чотирьох місцях по краю миски є рельєфні виступи, що імітують ручки. Вони розташовані навхрест один проти одного. Діаметр миски по краю 36, висота 9 см (рис. 6). Уламок другої такої ж

великої миски має по краю рельєфні прикраси у вигляді трьох паралельних прямих виступів. Поверхня чорнолощена (табл. I, 9).

У деяких мисок край прикрашений косими рельєфними виступами (табл. I, 12). Значну кількість складають уламки лощених мисок менших і зовсім малих розмірів (табл. I, 10, 11). Аналогічні за формами і за розмірами миски з лощеними та вигладженими поверхнями і загнутими всередину краями відомі з розкопок на ряді поселень і могильників передскіфського та ранньоскіфського часу на середньому Дністрі (Гамарія, Дунайок, Лука-Врублівецька²), в районі Тясмина (Тарасова Гора)³, в околицях Полтави (Мачуха)⁴ та ін.

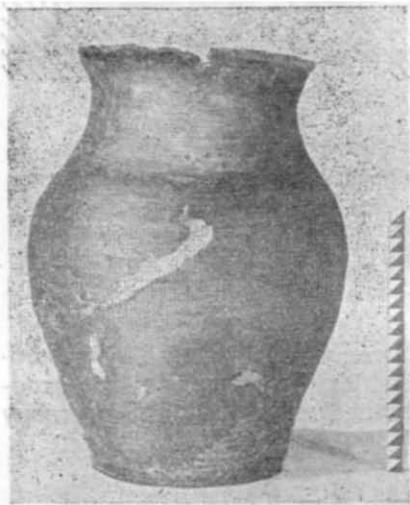

Рис. 5. Горщикоподібна посудина з житла № 1.

він загладжений, темносірого кольору (табл. I, 13). Від другого збереглася частина стінки з високою ручкою. Колір його яснокоричневий; поверхні загладжені (табл. I, 14). Подібні черпачки також відомі з ряду поселень та могильників цього часу, зокрема в районі середнього Дністра (Дунайок⁵, Гамарія, Лука-Врублівецька⁶ та ін.).

З інших керамічних виробів слід відзначити досить оригінальну посудину у вигляді добре виготовленої круглої баночки з обома загладженими чорними поверхнями (рис. 7). На дні і на зовнішній поверхні стінок посудина прикрашена заглибленим орнаментом у вигляді крапок та різних геометричних фігур. Стінки посудини прикрашені смугою трикутників, площин яких заповнені орнаментом із паралельних ліній або

¹ Зокрема вони відомі на поселеннях в урочищі Гамарія біля с. Ленківці, Кельменецького району, Чернівецької області (розкопувалось Г. І. Мелюковою в 1950 р.) та на поселенні в урочищі Дунайок біля с. Лука-Врублівецька, Кам'янець-Подільського району і області (розкопувалось автором в 1951 р.). Деякі матеріали з розкопок на цих поселеннях див. у статті автора «Курганий могильник передскіфського часу на середньому Дністрі», АП, т. IV, К., 1952.

² І. Г. Шовкопляс і Є. В. Максимов, Дослідження курганиного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 103, 105, 106.

³ М. І. Вязьмитіна, Памятники раннього залізного віку в околицях с. Жаботин, Кировоградської області, КС ІА, в. I, К., 1952, стор. 63.

⁴ М. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології 1946 р., АП, т. II, К., 1948, стор. 67.

⁵ І. Г. Шовкопляс, Курганий могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, К., 1952, стор. 9.

⁶ І. Г. Шовкопляс і Є. В. Максимов, Цит. праця, стор. 106.

крапок. На дні, в центрі посудини зображенна фігура, що складається з чотирьох трикутників, які сходяться своїми вершинами в одній точці—центрі дна посудини. Від цього фігура має вигляд хреста з розширеними кінцями (лопатями). Протилежні трикутники рівні між собою, але попарно різні. По краю дно посудини прикрашено пояском із заглиблених

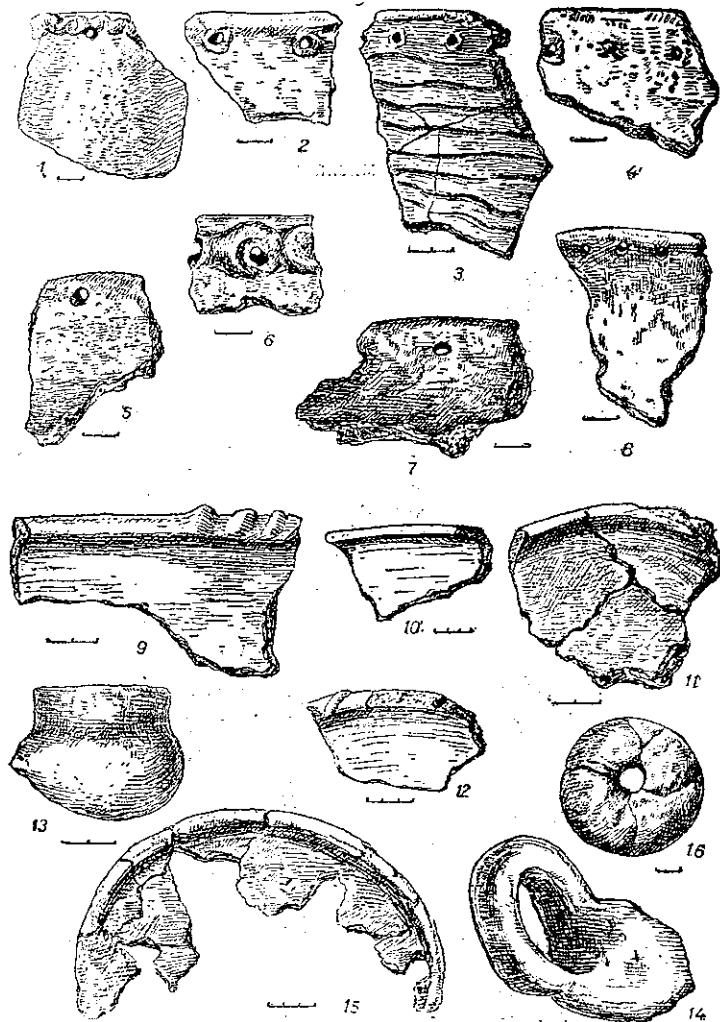

Табл. I. Знахідки з поселення Підмет.

крапок. Всі орнаментальні заглиблення заповнені білою фарбою (пастою). Висота посудини 4,5, діаметр по дну — 7,2, по отвору — 6,5 см. Призначення її залишається невідомим.

Цікавою знахідкою є також частина невеликої глиняної круглої жаровні (табл. I, 15). Діаметр її 24 см. Слід відзначити, що вона була знайдена в завалі печі, що яскраво свідчить про її призначення.

В одному з жител виявлене велике біконічне глиняне пряслице (табл. I, 16).

З інших знахідок слід зупинитися на цікавому знарядді, виготовленому з рога оленя (рис. 8). Для цього була використана нижня частина рога, зрізаного прямо біля черепа. Вона служить обушком знаряддя. На протилежному кінці його зроблене заглиблення, в яке вставлений гострий вкладиш з кременю (довжина 7 см). Посередині знаряддя

(довжина його 14,5 см) зроблено прямокутній отвір для закріплення дерев'яної рукоятки. Отвір ($4,5 \times 2$ см) прорізано гострим інструментом, можливо металевим. Навколо отвору є багато нарізок, що утворилися

Рис. 6. Глинняна миска з житла № 1.

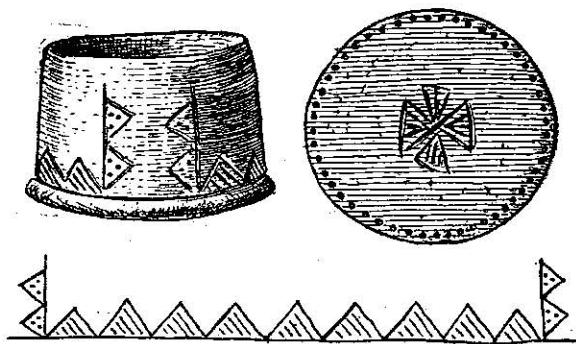

Рис. 7. Орнаментована посудина з житла № 1.

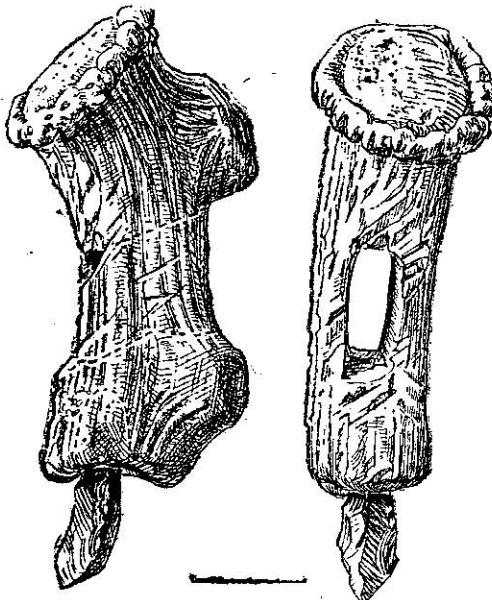

Рис. 8. Знаряддя з рога оленя з житла № 1.

під час прорізання. Призначення знаряддя не може бути визначене з певністю, бо відповідні аналогії нам невідомі. Можливо, що воно вживалося як бойовий молоток — клювець¹.

¹ Деяшо подібне знаряддя з рога оленя виявлено також при розкопках поселення кінця бронзового віку, біля с. Сандраки, Хмельницького району, Вінницької області (див. статтю О. Ф. Лагодовської в цьому ж збірнику).

Значну за кількістю групу знахідок на поселенні становили кістки тварин. Визначення їх показало¹, що майже всі вони належать свійським тваринам — великий та малі рогатій худобі, свині, коневі та собаці. Це свідчить про значну роль скотарства в господарській діяльності жителів поселення. З диких тварин визначений лише барсук.

Весь комплекс речових знахідок і порівняння їх з матеріалами ряду інших близьких за часом поселень та могильників, як з території середнього Дністра, так і сусідніх районів, дає можливість датувати поселення в урочищі Підмет ранньоскифським часом — VII ст. до н. е.

И. Г. ШОВКОПЛЯС

ПОСЕЛЕНИЕ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

Резюме

В статье описаны результаты раскопок остатков поселения раннескифского времени, осуществленных автором.

Остатки находились на небольшой надпойменной террасе правого берега Днестра (ур. Пидмет) в 3 км южнее с. Нагоряне, Кельменецкого района, Черновицкой области. Терраса хорошо защищена правым отвесным коренным берегом долины Днестра и его руслом.

На поселении открыты остатки трех углубленных жилищ полуzemляночного типа. Углубленная часть жилищ была заполнена разнообразными находками (керамика, обломки глиняной обожженной обмазки, кости животных и др.), а также остатками глиниобитных и каменных печей в разрушенном состоянии. Ввиду того, что жилища, находившиеся во время раскопок в обрезе террасы, в значительной степени оказались уже разрушенными (размытыми) весенними водами Днестра, определить их первоначальные размеры невозможно. Удалось установить только их прямоугольную в плане форму.

Среди находок, обнаруженных в жилищах, преобладает глиняная посуда в виде лощеных и нелощеных горшковидных и банковидных сосудов с налепными валиками и проколами по венчику (и без них), а также невысоких мисок с загнутыми внутрь краями. Сосуды обнаружены целыми и в обломках. Особое место среди керамических находок занимает небольшой цилиндрический сосуд, украшенный углубленным геометрическим орнаментом, заполненным белой пастой. Из других находок следует отметить небольшую глиняную жаровню, обнаруженную в развале печи одного из жилищ, и большое биконическое глиняное пряслице, а также молоткообразное орудие из рога оленя с кремневым вкладышем.

Контрольные шурфы и траншеи, заложенные в ряде пунктов поселения, показали наличие сохранившегося небогатого культурного слоя.

Весь комплекс находок на поселении дает возможность датировать его раннескифским временем (VII в. до н. э.).

---

¹ Визначення проведено В. І. Бібіковою та І. Г. Підоплічком.

А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

МОГИЛЬНИК В с. ЧАПЛІ

Могильник, відкритий О. В. Бодянським в 1950 р., знаходиться на території Ігренського півострова, поблизу с. Чаплі, Дніпропетровського району і області, в садибі Я. С. Наривського. Він розташований на лівому березі Дніпра (рис. 1), за 200 м вище забори Обчеської, яка знаходиться при впадінні р. Шиянки в Дніпро.

Проти цієї забори в розмитому ґрунті берега виявлено залишки стоянки неолітичного часу — вироби з кременю (рис. 2, 2—6) та фрагменти посуду (рис. 2, 8). В зв'язку з тим, що на площі могильника були знайдені такі ж вироби з кременю (рис. 2, 1, 7) та фрагменти кераміки, треба думати, що могильник залишений населенням цієї стоянки.

В давнину могильник розміщався в глибині берега — сучасне його положення біля самої води пояснюється тим, що водами озера Леніна берег був розмитий метрів на 60.

Висота берега в цьому місці над рівнем води в Дніпрі до збудування Дніпрогесу становила приблизно 8 м. Це відповідає висоті надзаплавних терас долини Дніпра, на яких в Надпоріжжі залягають культурні залишки неолітичного часу.

Поверхня сучасного берега Дніпра має схил в напрямі до р. Шиянки, тобто на північний схід; такий самий схил має тут і верхній ярус раніших геологічних відслонень.

Грунт являє собою сучасний нанос, глинистою до 40 см; нижче, до 1,4 м залягає гумусований пісок, який донизу поступово світлішає і переходить в жовтий алювіальний пісок (рис. 1).

15 поховань неолітичного часу розташовані в один ряд вздовж обриву сучасного берега, в напрямі захід — схід; тільки одне поховання (13), найбільш східне, дещо виходило з цього ряду. Всю цю групу поховань можна розбити на три підгрупи щодо глибини залягання та способу поховання.

До першої підгрупи належать дев'ять поховань: 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 15 і 16 (рис. 3). Кістяки цих поховань лежали в один ряд на діякій, майже однаковій, віддалі один від одного, в жовтому піску на глибині 1,5 м, за винятком поховання 16, яке знаходилося на глибині 1,35 м в зв'язку з тим, що тут поверхня жовтого алювіального піску природно підвищувалася.

Всі кістяки лежали простягнуто на спині. Руки були покладені вздовж тулуза і притиснуті до нього, ноги в колінах і ступнях зведені. Поховання 2, 3, 4, 8, 9, 16 були орієнтовані на північ, поховання 1, 10, 15 — на південь. Таким чином, всі покійники були покладені перпендикулярно до течії Дніпра. Біля поховань 2, 4, 8, 9, 10, 15 і 16 червоної фарби не було. В похованні 1 виявлено червону фарбу на тазі кістяка, а в похованні 3 — на грудях і тазі.

До цієї ж підгрупи (характер ґрунту, глибина залягання) належить і поховання 13, яке, проте, було орієнтоване на північний захід. Права рука кістяка зігнута в лікті, її кисть лежала на тазі. Червона

фарба виявлена на правому боці грудей і на тазі; на рівні таза поруч з кістяком з східного боку була пляма червоної фарби діаметром 30 см.

Поховання цієї підгрупи були без похоронного інвентаря. Характерною ознакою їх є також наявність твердого слабогумусованого ґрунту товщиною 20—25 см, що перекривав поховання. Похоронної ями жодного разу помітити не вдалося; твердий ґрунт над похованнями відповідав засипці ями.

Виходячи з конфігурації твердого ґрунту, можна вважати, що під час поховання просто розгрібали піщаний ґрунт до глибини приблизно 30 см і в такому заглибленні неправильної форми ховали покійника, затортали його ґрунтом, який, очевидно, ще й трамбували. Внаслідок цього над похованням утворювався горбок у вигляді могилки, який, оче-

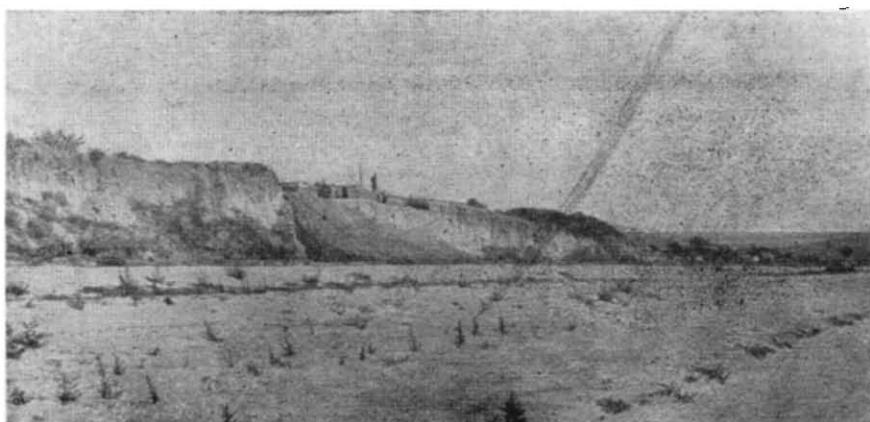

Рис. 1. Загальний вигляд місцезнаходження могильника.

видно, і служив ознакою поховання. Затверділий ґрунт над похованнями дає можливість встановити, що дenna поверхня того часу знаходилася приблизно на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні.

Такий спосіб поховання відомий в Надпоріжжі в часи неоліту — на 8-й Ігренській стоянці були знайдені два неолітичні поховання, що лежали на піщаному ґрунті і були засипані черепашками; на Сурському острові О. В. Бодянський дослідив два поховання, які також були засипані черепашками.

Друга підгрупа поховань (рис. 3, 5, 7, 11, 12) також залягала в жовтому алювіальному піску, але вже на глибині 1,7 м. Кістяки лежали також простягнуті на спині, головами на північ. Два з них — 5 та 12 мали простягнуті вздовж тулуза руки, права рука кістяка поховання 11 була зігнута в лікті, і кисть її знаходилася коло таза. В похованні 5 фарби не було, в похованні 11 фарба була лише на лікті правої руки, в похованні 12 — на грудях і тазі покійника. В похованні 12 на місці правого вуха знайдено підвіску з зуба оленя, а на лікті правої руки — 2 зуби хижаків і 4 кутні зуби риб карпovих порід.

Поховання 11 зруйнувало поховання 10 першої підгрупи, отже, воно пізніше за поховання 10. Таким чином, треба думати, — вся друга підгрупа, до якої належить поховання 11, пізніша за першу підгрупу поховань.

До третьої підгрупи належать поховання 14 та 17. Вони відрізняються від двох перших підгруп насамперед наявністю похоронної ями. Крім того, вони густо засипані червоною фарбою.

Яму поховання 17 було відкрито в тому місці, де невистачало частини кістяка поховання 9 першої підгрупи. Цей факт яскраво свідчить про те, що поховання третьої підгрупи пізніше від поховань першої підгрупи (рис. 4).

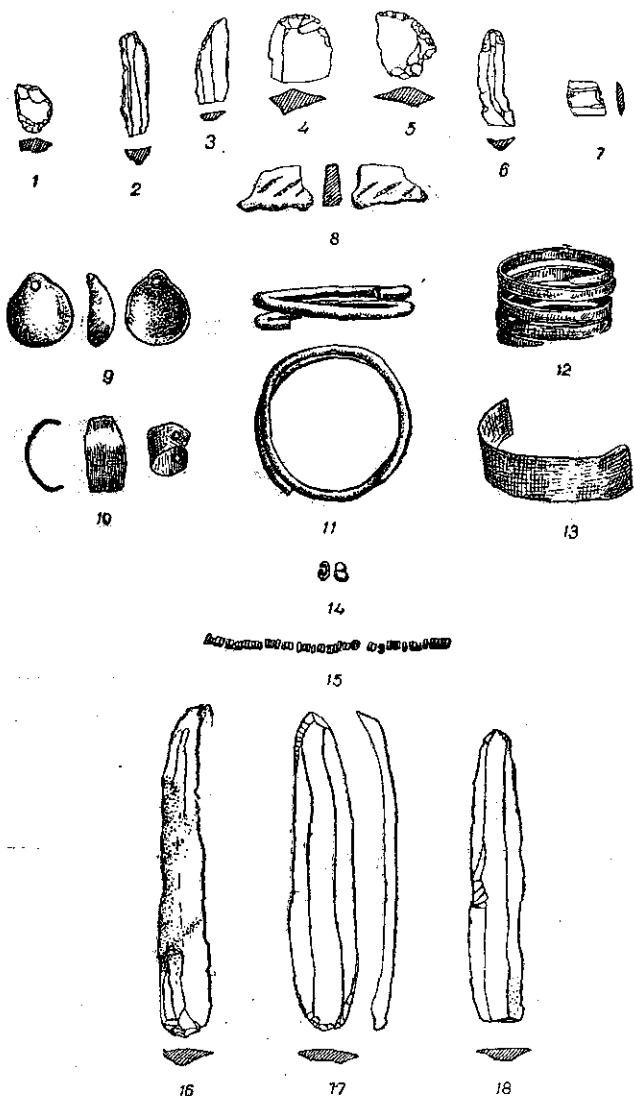

Рис. 2. Інвентар Чаплінського могильника та стоянки.

1—7 — $\frac{2}{3}$ н. в.; 8 — $\frac{1}{6}$ н. в.;
9—15 — $\frac{2}{3}$ н. в.; 16—18 — $\frac{1}{3}$ н. в.

Яма поховання 17 мала човноподібну форму з увігнутим дном, довжина її 1,1 м, ширина 0,4 м, орієнтація північ—південь. На глибину приблизно 0,3 м яма була засипана піском з червоною фарбою, під яким і знаходився дитячий кістяк, що лежав простягнуто на спині, головою на північ, на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Кістяк лежав на підсипці з червоної фарби і був засипаний такою ж самою фарбою. Похоронного інвентаря при ньому не було.

Поховання 14 мало яму також човноподібної форми з увігнутим дном. Довжина її 2 м, ширина 0,5 м, орієнтація північ—південь (рис. 4, 2). Кістяк, що належав дорослій людині, лежав простягнуто на спині, на глибині 2 м від сучасної поверхні на підсипці з червоної фарбою, такою ж фарбою він був і засипаний. Нижня частина ями на 0,3 м була засипана піском з червоною фарбою, вище контури ями губилися на фоні оточуючого ґрунту. Кістяк орієнтований головою на північ, права рука простягнута вздовж тулуза, а ліва зігнута в лікті і кисть її покладена на таз. Інвентаря не було.

Поховання першої підгрупи розміщені паралельно, в один ряд на досить однаковій віддалі одне від одного. Пізніше поховання або руйнують поховання першої підгрупи, або ж покладені впритул до них. Очевидно, під час похорону померлих другої і, особливо, третьої підгруп місця розташування попередніх поховань вже в достатній мірі були забуті.

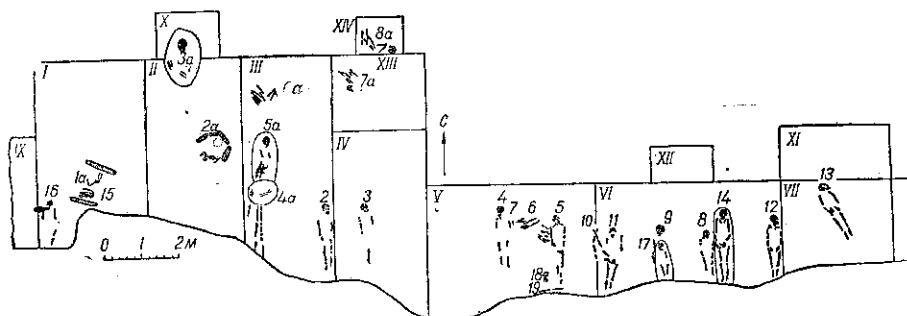

Рис. 3. План могильника в с. Чаплі.

На території могильника знайдено ще два окремих черепи та стегнові кістки, що лежали паралельно до краю обрива (рис. 3). Череп з поховання 18 залягав на глибині 1,8 м; можна думати, що він належав похованню 7, від кістяка якого в північній частині розкопу лишилися тільки кінцівки ніг. Щождо черепа з поховання 19 і стенкових кісток, то можливо, що вони належали кістяку, що знаходився в скорченому положенні, також зруйнованому, бо це положення стегон можна спостерігати лише в похованнях з таким положенням кістяка. В західній частині могильника знайдено п'ять поховань іншого типу, безсумнівно пізнішого часу (рис. 3, 1a, 2a, 3a, 4a, 5a). Інтересно, що і на Маріупольському могильнику знайдені поховання, аналогічні цим п'ятьом чаплінським, які також були «притулені» до могильника. Таке розташування свідчить про тісний зв'язок цих поховань з похованнями неолітичного часу.

Серед поховань цієї групи чотири були дитячі (1a, 2a, 3a), 4a — зруйноване, одне — дорослої людини (5a). Поховання відрізняються від неолітичних положенням кістяка, будовою похоронного спорудження та похоронним інвентарем. Слід відзначити, що похоронні споруди цих поховань неоднакові, що свідчить про неусталеність цього ще нового похоронного обряду.

Для цих поховань копали досить глибоку овальної форми яму до живого піску. Рівне дно ями густо посидали червоною фарбою, клали покійника і засипали його також червоною фарбою, а потім ще сантиметрів на 10 засипали яму піском з фарбою, після чого закладали каменями, іноді споружували гробницю з кам'яних плит, засипали яму доверху землею і на поверхні перекривали кам'яною закладкою.

Так само засипались і нижні частини ям неолітичних поховань 14 та 17, що може свідчити про близькість похоронного обряду обох цих груп.

Поперек дна ями поховання 1а в південно-західній і північно-східній сторонах стояли на ребрі дві плити, трохи відхилені зовні (рис. 2); їх слід розглядати вже як примітивну гробницю.

Поверх піску з червоною фарбою в південно-західній частині цієї гробниці була купа каменів. На одному з каменів лежала невеличка

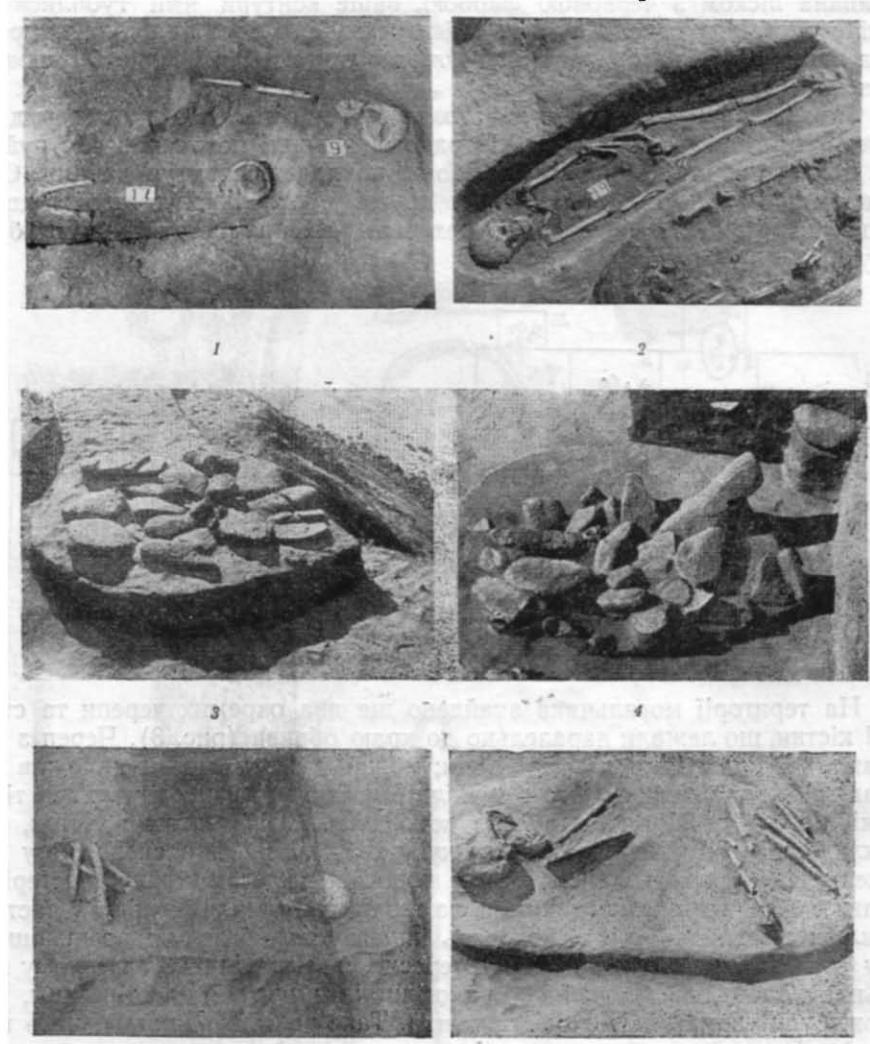

Рис. 4. 1 — поховання 9 та 17; 2 — поховання 14; 3 — верхня закладка поховання 1а; 4 — нижня закладка поховання 3а; 5 — поховання 5а; 6 — поховання 6а.

плитка, на нижній рівній поверхні якої була червона фарба. Немає сумніву в тому, що цією плиткою розтирили фарбу. Камені були перекриті гумусованим піском, який і наповнював похоронну яму до самого верху, після чого яму було перекрито кам'яною закладкою овалоподібної форми з плиток, покладених в один ряд (рис. 4, 3). Закладка нічим не перекривалася і була ознакою поховання на тодішній поверхні землі, що знаходилася на глибині 0,9 м від сучасної поверхні.

Для поховання 2а також була викопана яма, але більш округлої форми, північно-східна її частина була обставлена трьома плитами, що стояли на ребрі у вигляді віяла. Середня плита орієнтована на південний схід — північний захід, а дві інші під тупим кутом прихилені до

ній по обох боках. Плити були частиною гробниці. Дно ями і покійник були посыпані червоною фарбою. В північно-східній частині ями накладено каменів, після чого яму до краю засипали гумусованим піском і перекрили кам'яною закладкою. Закладка збереглася не повністю, очевидно, ще в ті часи вона була зруйнована.

Поховання *За* мало яму і засипку такої ж форми, як поховання *1a* та *2a*.

Вище шару піску з червоною фарбою яма по всій площині ($1 \times 1,5$ м) мала кам'яну закладку опуклої форми (рис. 4, 4), в північно-західній частині якої стояла гранітна антропоморфна стела. Верхній кінець стели підвищувався над тодішньою поверхнею. На одному з каменів закладки лежала невеличка плитка, на нижній рівній поверхні якої була фарба (як і в похованні *1a*). Посередині закладки на одному з каменів лежала частина тазової кістки свійського бика¹. Яма до верху була засипана гумусованим піском і перекрита ще однією кам'яною закладкою. Біля одного каменя цієї закладки знайдено 16 досить великого розміру кременів, які лежали в три ряди правильною чотирикутною купкою, — складалося враження, що їх або поклали так навмисно, або просто забули в сумці. Один з кременів — добре фасетованій конічний нуклеус, два інші мають фасетки від одбитих пластин, а решта є жовнами з частково відбитими від них відщепами.

Для поховання *4a* також була викопана яма майже округлої форми; кам'яних споруд не було.

Поховання *5a* знаходилось в овальній ямі досить великого розміру ($0,7 \times 1,5$ м); кам'яних споруд також не було.

В дитячому похованні *1a* збереглися тільки зуби (в північно-східній частині гробниці) та уламки окремих кісток. Судячи з місцезнаходження зубів та розташування похоронного інвентаря кістяк був орієнтований на північний схід. По аналогії з кістяками поховань *За*, *5a*, а частково і *2a* слід вважати, що кістяк поховання *1a* лежав на спині з підгнутими і звернутими на бік ногами. В похованні знайдено такі речі. На шию було надіто намисто з 13 кованих мідних підвісок, що формую нагадують черепашку (рис. 2, 9). У верхній частині кожної підвіски є дірочка. Намисто спускалося на груди у вигляді вигнутої донизу дуги. З лівого боку кістяка біля черепа лежав уламок рога оленя, відрізаний з одного краю і зламаний з другого, просвердлений в широкій частині. З правого боку черепа лежало ікло дикого кабана; на місці живота був пояс з черепашок *Unio*; яким, крім двох кінцевих, було надано овальну форму. Дві кінцеві черепашки мали круглу форму, менші розміри і були посередині просвердлені. Внизу пояса звисали 4—5 рядів мідних пронизей у вигляді колечок, зроблених з чотиригранного розплесканого дроту, кінці яких не були спаяні. Кожний ряд складався з 8—10 колечок, діаметр їх становить 3 мм, а дірки — 1 мм (рис. 4, 15). На поясі лежали дві кремінні (ніжі) поперек живота; одна з них лежала на спинці, друга — на черевці, гострі кінці їх повернуті в протилежні сторони (рис. 5). В землі коло кістяка знайдено зуб свійської кози-вівці.

В похованні *2a* дитячий кістяк зберігся тільки частково — в північно-східній частині знайдено уламки черепа і зуби, в південно-західній — суглобні частини ніг, що були, очевидно, зігнуті в колінах. На поясі лежала також кремінна пластина (ніж) черевцем уверх, гострим кінцем на схід (рис. 2, 17). В землі коло кістяка також знайдено зуб свійської кози-вівці.

В похованні *За* завдяки наявності багатьох мідних речей дитячий кістяк зберігся краще — виявлено череп, частину кісток рук і суглобні частини ніг. Кістяк лежав на спині з підгнутими в колінах ногами, звер-

¹ Кістки тварин визначені І. Г. Підоплічком.

нутими вбік, орієнтований на північ. Череп був оперезаний трьома рядами мідних пронизей, аналогічних пронизям поховання 1a. Трохи вище від них лежали дві мідні скобки у вигляді дуг (рис. 6). Внутрішня, менша, скобка була зігнута більше (рис. 2, 13). Серединою вона притулялася до більшої і на кінцях мала по одній діроочці. Від верхніх рядів пронизей на лиці спускалися чотири ряди таких самих пронизей. На зап'ясті правої руки був надітій мідний в два завитки браслет (рис. 2, 11), зроблений з круглого дроту, а на зап'ясті лівої руки — мідний браслет в чотири завитки, зроблений з розплесканого дроту (рис. 2, 12).

Біля браслета правої руки лежала пластина з кременю (ніж) чеrev'cem уверх, гострим кінцем на північ (рис. 2, 16). Нижче браслетів, впоперек живота лежали в один ряд мідні пронизі у вигляді колечок трохи більшого розміру, ніж при похованні 1a; посередині живота їх не було. Такі ж пронизі знайдені і між колінами, де вони лежали в три ряди; серед них трапилися і дві мідні пронизі сферичної форми, зроблені з розплесканых пластинок (рис. 2, 14). Немає сумніву в тому, що ці пронизі були прикрашено одягу.

З правого боку черепа стояла похила (під кутом 45°) на північ гранітна

антропоморфна стела. В перекрої стела чотиригранна, нижній кінець стесаний гострувато, одна бічна поверхня природно плоска, а інші оброблені оббивкою. У верхній частині стели зображене лице у вигляді овала. На лицевій поверхні, якою стела була повернута до поховання, є невеликий виступ. Висота стели 82 см, переріз 16×12 см (рис. 4, 4).

В похованні 4a знайдено тільки дитячий зуб та частину пояса з черепашок *Uno*.

В похованні 5a кістяк дорослої людини знаходився в шарі гумусованого ґрунту з червоною фарбою на глибині 1,35 м (рис. 4, 5). Кістяк лежав на спині з підігнутими в колінах і звернутими вбік ногами, орієнтований на північ. На кістках колін знайдено зуб свійської кози-вівці.

Таким чином, поховання 4a та 5a кам'яних похоронних споруд не мали, чим вони відрізняються від поховань 1a, 2a, 3a. Можливо, що поховання 4a і 5a в цій групі були ранішими. Поховання 5a від поховань першої групи відрізняється, власне, тільки положенням, що дає підставу вбачати в ньому перехідну похоронну форму від неолітичних поховань цього могильника, таких, як поховання 14 та 17, до поховань з кам'яними спорудами і специфічним похоронним інвентарем (1a, 2a і 3a).

Остання група представлена похованнями 6, 6a, 7a та 8a і, очевидно, похованням 19 (рис. 3). Всі кістяки цих поховань лежали в скороченому положенні на лівому боці (наприклад, рис. 4, 6) орієнтовані в різні сторони. Біля них не було похоронного інвентаря та фарби. Всі вони

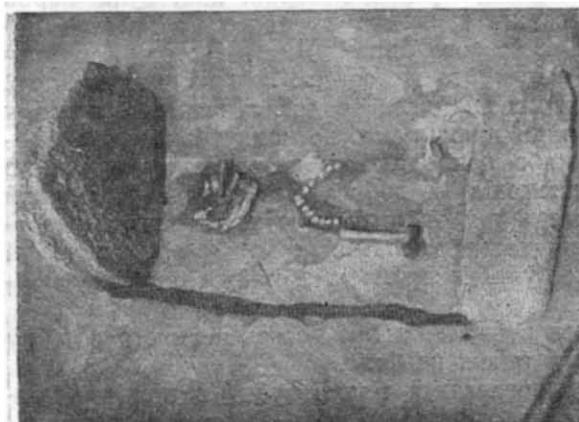

Рис. 5. Поховання 1a.

Рис. 6. Череп з прикрасами з поховання 3a.

були розташовані в північно-східній і в східній частинах могильника, а одне з них (6) було частково зруйноване неолітичним похованням 5. Можливо, що ці поховання є найдавнішими в могильнику, про що свідчить неусталеність орієнтації і дуже погана збереженість кістяків, навіть порівняно з неолітичними, а також відсутність фарби та похоронного інвентаря.

Отже, на Чаплінському могильнику знайдено три групи поховань, різних щодо похоронного обряду та часу.

Подібні могильники, крім Чаплінського, в Надпоріжжі відомі на територіях багатошарових стоянок Виноградного острова та восьмої Ігренської¹. окремі групи поховань цих могильників пов'язуються з відповідними культурними нашаруваннями цих же стоянок.

В Надпоріжжі відомі стоянки різного часу: раннього та пізнього неоліту, а також перехідного часу від неоліту до мідно-бронзової доби. Нашарування стоянок являють собою або залишки тільки якогось одного етапу культурного розвитку, або кількох послідовних етапів.

Стоянки пізнього неоліту Надпоріжжя мають такі послідовні етапи культурного розвитку: Собачки, Середній Стіг 1 та Середній Стіг 2.

Могильники, які можна було б пов'язати з ранньо-неолітичними стоянками, в Надпоріжжі невідомі. Частина могильників відповідає стоянкам типу Собачок (Собачки, Монастирка, Мар'ївка, Вовниги), верхній культурний шар яких містить залишки, характерні і для стоянок етапу Середній Стіг 1, який був безпосереднім продовженням етапу Собачок. Поховання цих могильників однотипові і лише в деякій мірі відрізняються деталями похоронного обряду. Всі поховані лежать простягнуто на спині, руки покладені вздовж тулуба і притиснуті до нього, ноги в колінах і ступнях зведені. При похованні спеціальної похоронної ями не викопували, а просто розгортали ґрунт (пісок), клали в таке заглиблення покійника і засипали його. Похоронного інвентаря не клали, не вживали й фарби. Пізніше ховали таким же способом, але глибше. Крім того, покійників намагалися класти впритул до раніше похованіх, часто поверх них, внаслідок чого утворювалася ніби одна яма, іноді досить великого розміру, заповнена кістяками. Прикладом такого способу поховання є Вовнизький та Маріупольський могильники, а частково — і могильник на Собачках. Тільки наприкінці неолітичного періоду покійників почали ховати поодиноко, в спеціальній човноподібній формі ямі. Поступово змінювалося і положення покійника — одну, а то і обидві руки згинали в лікттях і кисті рук клали на таз. Спочатку в похоронному обряді фарби зовсім не вживали, пізніше посыпали фарбою лише окремі місця померлого — груди, таз, лікті; потім почали засипати фарбою труп повністю і навіть нижню частину похоронної ями. З'явився і похоронний інвентар у вигляді прикрас та дрібних речей персонального виробничого вжитку. Існує думка, що похоронний інвентар свідчить про віру в загробне життя померлого. Це, очевидно, є справедливим для пізнього часу, інакше чим можна було б пояснити наявність поховань без похоронного інвентаря, як наприклад, поховання ба Чаплінського могильника. Багатство чи повну відсутність похоронного інвентаря в цей час не можна також пояснювати і різним суспільним станом померлого.

Для розв'язання цього питання важливою є вказівка Й. В. Сталіна про те, що деякі знаряддя виробництва за первісно-общинного ладу були особистою власністю окремих осіб². Це дає можливість припустити, що живі не могли користуватися речами померлих, отже, ці речі

¹ А. В. Добровольський, Восьма Ігренська неолітична стоянка, АП, т. II, К., 1949.

² Історія ВКП(б). Короткий курс, Держполітвидав, 1949, стор. 117.

клали разом з покійником в могилу. Тоді різноманітність похоронного інвентаря, а також його відсутність в цей час можна пояснити: щодо прикрас — персональним смаком, а щодо інших речей — вживанням їх за життя особами тієї чи іншої статі та віку. Стає ясним, чому в цей час не можна помітити однотипності обряду щодо складу похоронного інвентаря та його розташування в похованні. В ту добу значення мали тільки положення покійника та його орієнтація.

Положення померлого в могилі в неолітичний час в основному на всій території СРСР однакове — покійники лежать простягнуто на спині. Також твердо витримується і орієнтація — неолітичні поховання Надпіріжжя, поховання Маріупольського могильника¹ і навіть Прибайкалья², лежать перпендикулярно до води, внаслідок чого, в зв'язку з різним напрямом течії річок, орієнтація поховань щодо сторін світу не витримується. Цей факт свідчить про те, що похоронний культ не пов'язувався з сонцем, не був солярним, як це вважають деякі дослідники, а пов'язувався з водою — рікою. Та це й зрозуміло, бо основою економічного життя населення цього часу було рибальство, отже, і культові уявлення пов'язувались з річкою, як основним джерелом існування. Про це також свідчать і похоронні ями човноподібної форми і прикрашення одягу зубами риб, що мало, безсумнівно, і магічне значення.

Поховання більшості неолітичних могильників бувають орієнтовані в протилежні сторони. Цьому фактам надають певного значення. Так, наприклад, ще М. І. Вітковський, описуючи Китайський могильник, висловив думку, що в протилежній орієнтації, можливо, слід вбачати різностатеві поховання³. Такої ж думки дотримуються і деякі інші дослідники. Тимчасом, чітких доказів такого припущення археологічні, а також антропологічні матеріали не дають. Навпаки, є дані, які заперечують його. Так, на Вовнизькому та Мар'ївському могильниках, які, безумовно, належать до одного часу з іншими відомими в Надпіріжжі могильниками, всі поховання були орієнтовані головами в одну сторону. Не можна, звичайно, припустити, щоб серед 32 поховань Вовнизького могильника та 15 Мар'ївського не було жодного чоловічого або жодного жіночого поховання. Очевидно, для розуміння цих фактів треба шукати інших пояснень.

Порівнюючи поховання Чаплінського могильника під кам'яними закладками з неолітичними похованнями попереднього часу, можна помітити дещо нове, досить характерне, насамперед у положенні кістяків. Вони лежать також на спині, але з зігнутими в колінах і звернутими вбік ногами. З'являється новий тип похоронного спорудження з каменю, змінюється асортимент похоронного інвентаря, серед якого трапляються і мідні речі. Похоронний обряд є виразом певних ідеологічних уявлень, отже, зміна похоронного обряду могла статися внаслідок зміни ідеологічних уявлень населення Надпіріжжя, викликаних зміною виробничої діяльності. Наприкінці неоліту у деякої частині населення Надпіріжжя скотарство значно розвивається і, очевидно, відокремлюється в особливу галузь господарської діяльності. Отже, можливо, що саме з віділенням скотарства в окрему галузь виробництва можна пов'язувати і зміну в похоронному обряді. Доказом цього є і той факт, що в похоронному інвентарі поховань Чаплінського могильника під кам'яними закладками знайдено і кістки свійських тварин — кози-вівці та бика, чого жодного разу не спостерігалось у похоронному інвентарі неолітичних поховань. Одночасно, незважаючи на досить значну відмінність

¹ М. О. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

² А. П. Окладников, Неоліт и бронзовий век Прибайкалья, МИА, № 18, М.—Л., 1950.

³ Н. И. Витковский, Краткий отчет о раскопках могильника в Иркутской губернии, произведенных в 1880 г., Труды V АС, М., 1887, стор. 274.

у похоронному обряді між неолітичними похованнями і чаплінськими, простежується внутрішній зв'язок, особливо між похованнями в човно-подібних ямах (14 і 17) і похованням 5а, яке, безумовно, належало до групи поховань під кам'яними закладками, але само такої закладки не мало. Цей зв'язок виявляється у відсутності похоронного інвентаря, в орієнтації і, особливо, в застосуванні фарби.

Рис. 7. Поховання з могильника на Виноградному острові.

В цьому відношенні цікаво пригадати окрему групу поховань з могильника на Виноградному острові, де померлі лежали також на спині, але з зігнутими в колінах або піднятими догори (рис. 7), або розведе-

Рис. 8. Поховання з могильника на Виноградному острові.

ними в різні сторони (рис. 8, 9), або ж зведеними в один бік ногами. Таке різне положення кістяків свідчить про неусталеність цього похоронного обряду. Нормальним положенням спочатку, очевидно, було таке, при якому ноги в колінах були підняті догори, але під час засипання могили вони падали або в різні сторони, або ж в один бік — це останнє положення пізніше стає усталеним і характерним.

Біля деяких з цих поховань похоронного інвентаря не було. Загалом же похоронний інвентар складався з прикрас одягу у вигляді

кістяних пронизей та зубів тварин, прикрас у вигляді намист з таких же зубів тварин. Як приклад, можна згадати інвентар поховання 15 з Виноградного острова (рис. 10).

Рис. 9. Поховання з могильника на Виноградному острові.

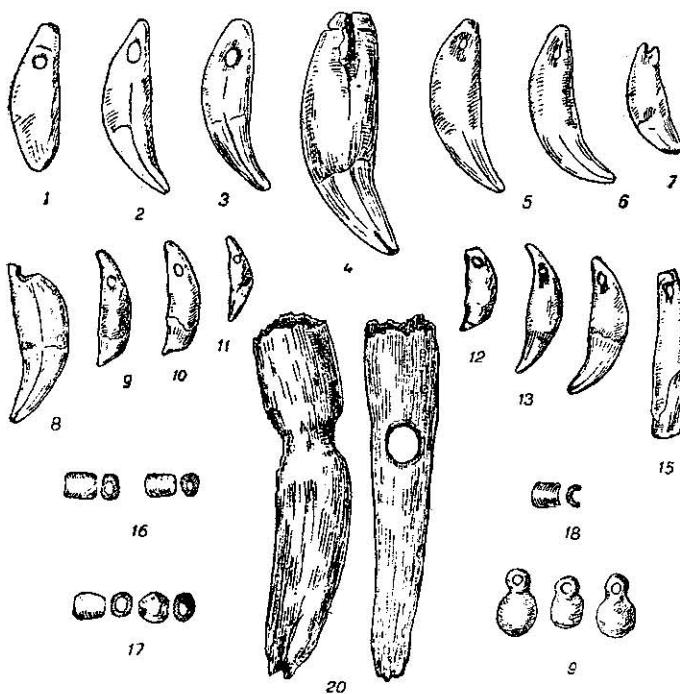

Рис. 10. Інвентар поховання 15 на Виноградному острові.
1—20 — $\frac{2}{3}$ п. в.

В деяких похованнях знайдені і дрібні знаряддя праці, виготовлені з кременю та кісток тварин. Всі поховання були присипані фарбою. Могильники на Собачках, біля скелі Монастирка, а також Мар'ївський та Вовнизький таких поховань не мали, — цей тип поховань у Надпоріжжі пізніший за поховання неолітичні, які пов'язуються з стоянками типу Собачки — Середній Стіг 1.

В зв'язку з тим, що на стоянці на Виноградному острові один культурний шар містив матеріали, характерні для стоянок типу Середнього Стіг 2, є підстави пов'язувати ці поховання саме з цим культурним шаром.

Поховання під кам'яними закладками з Чаплінського могильника надзвичайно близькі до поховань з Виноградного острова. В зв'язку з наявністю в Чаплінському могильнику примітивних кам'яних похоронних споруд, які в Надпоріжжі за мідно-бронзової доби стають характерними, а також наявністю серед похоронного інвентаря мідних речей є можливість вважати поховання Чаплінського могильника пізнішими за поховання з Виноградного острова, а отже, пізнішими і за етап Середній Стіг 2.

Слід згадати ще поховання 11 з могильника восьмої Ігренської стоянки¹. Кістяк поховання 11 лежав на спині з підігнутими в колінах та звернутими вбік ногами. Збоку голови і ніг стояли на ребрі вполерек (як і в похованні 1a Чаплінського могильника) дві плити. Кістяк був засипаний червоною фарбою; коло нього знайдено пластину з кременю (ніж) таку ж, як і коло поховань Чаплінського могильника, та виріб у вигляді вістря, також з кременю.

Це поховання надзвичайно близьке до поховань Чаплінського могильника під кам'яними закладками. Особливо зближує їх наявність ножа з кремінної пластини. Тимчасом чаплінські поховання перекриті вже кам'яними закладками, чого не було в ігренському похованні. Цей факт дає можливість вважати чаплінські поховання дещо пізнішими за ігренські.

Відомі на цей час могильники Надпоріжжя, Маріупольський, могильники лісової смуги СРСР і Сибіру дають можливість встановити для неолітичного часу одноманітний на всій цій території похоронний обряд з положенням померлого простягнуто на спині. Так само і відносно похоронного інвентаря можна помітити досить усталену одноманітність. Поховання супроводяться прикрасами та деякими дрібними речами персонального виробничого вжитку. Така одноманітність похоронного обряду на великій території пояснюється тільки одноманітністю ідеологічних уявлень населення, що свідчить про одноманітність господарської діяльності, основу якої в цей час скрізь на цій території становило рибальство.

Наявність мідних речей серед похоронного інвентаря чаплінських поховань, Маріупольського могильника, деяких поховань на Виноградному острові свідчить про далеко більші економічні можливості населення цього часу порівняно з можливостями населення неолітичного часу. Ці можливості, на нашу думку, виникли внаслідок переходу до скотарського побуту населення Причорномор'я та Приазов'я.

Неоліт Надпоріжжя вивчено добре; тут вдалося не тільки встановити послідовність певних етапів його розвитку, але і їх час та культурний зміст. Неолітичні поховання з простягнутими кістяками, які відповідають стоянкам розвиненого неоліту етапів Собачки та Середній Стіг 1, в Надпоріжжі можна датувати кінцем, IV та першою половиною III тисячоліття до н. е.; поховання з скороченими кістяками з могильника на Виноградному острові, які відповідають стоянкам типу Середній Стіг 2, — приблизно другою половиною III тисячоліття до н. е., а поховання під кам'яними закладками Чаплінського могильника — кінцем III тисячоліття до н. е.

¹ А. В. Добровольський, Восьма Ігренська неолітична стоянка, АП, т. II, К., 1949.

А. В. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

МОГИЛЬНИК В с. ЧАПЛИ

Резюме

В 1950 г. автором исследовался могильник возле с. Чапли, Днепропетровского района, на южной окраине Игренского полуострова.

Несколько южнее этого могильника, на берегу Днепра были обнаружены следы уничтоженной водами озера Ленина неолитической стоянки, с которой можно связывать и неолитические погребения могильника.

На могильнике были обнаружены три типа разновременных погребений: неолитические, энеолитические и какие-то, предшествовавшие неолитическим погребениям этого могильника.

Неолитические погребения протянуты на спине, залегают вдоль берега в один ряд, по длине расположены перпендикулярно к реке. Как правило, кости ориентированы на север и только некоторые — на юг.

Среди этих погребений можно выделить относительно более ранние и более поздние благодаря тому, что некоторые последующие погребения разрушили предыдущие.

Наиболее ранние залегали в песке на глубине 1,5 м. Они были перекрыты твердым гумусированным грунтом в виде удлиненных горбиков. Некоторые из них были частично окрашены. Погребальный инвентарь отсутствовал. Несколько более поздние погребения также залегали в песке, но уже на глубине 1,7 м. Они также частично окрашены. Возле одного костяка найдена подвеска из зуба оленя и зубы рыб карловых пород.

Самые поздние находились в ладьевидных ямах, полностью были засыпаны красной краской, залегали на глубине до 2 м, погребального инвентаря не имели.

Второй тип (энеолитический) представлен погребениями под каменными закладками. Это скорченные, лежащие на спине кости, находившиеся изредка в каменных гробницах. Из пяти погребений этого типа четыре были детские и одно взрослого человека. При них найдены: кремневые длинные пластины (ножи), пояса из ракушек *Unio*, медные браслеты, ожерелье из медных подвесок, большое количество медных кольцевидных пронизей, которые служили для украшения головного убора и одежды; просверленный рог оленя, кости домашнего быка и козы.

Третий тип представлен пятью сильно скорченными, лежащими на левом боку костями, без всякого погребального инвентаря. Эту группу погребений в Чаплинском могильнике можно считать самой ранней.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА і Г. Т. ТІТЕНКО

НОВІ РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ

Серед пам'яток предскіфського часу на території Правобережної України особливе місце займає група пам'яток, зв'язаних з Уманню і найближчими її околицями. Це так звані білогрудівські зольники. Вони дістали свою назву за місцем розкопок у Білогрудівському лісі біля с. Пиківці, Уманського району, де в 1918 р. співробітниками місцевого краєзнавчого музею вперше були знайдені незвичайні курганоподібні насипи.

Історія вивчення пам'яток білогрудівського типу дуже невелика. В цілому її можна поділити на два періоди. Перший період охоплює 1918—1926 рр., коли розкопки провадилися силами Уманського музею. Результати цих досліджень були опубліковані, правда, дуже коротко і в загальній формі¹. Але незважаючи на не зовсім вдалу публікацію, видані матеріали викликали великий інтерес і привернули до себе увагу дослідників². Насамперед це пояснювалось тим, що в керамічному комплексі білогрудівських пам'яток було виявлено багато майже типового посуду так званої скіфської культури.

В зв'язку з очевидною важливістю пам'яток білогрудівського типу в питанні формування культури раннього залізного віку в лісостеповій частині Правобережної України, в 1949 р. з ініціативи директора Інституту археології АН УРСР П. П. Єфіменка були відновлені розкопки цих пам'яток. О. І. Тереножкіним була обстежена місцевість, де знаходились пам'ятки білогрудівського типу, і в двох місцях проведені невеликі розкопки³.

В 1951 і 1952 рр. дослідження білогрудівських пам'яток продовжувалось авторами цієї статті.

Внаслідок розвідувальних робіт, проведених в 1951—1952 рр. в Уманському і сусідніх з ним районах, виявилось, що білогрудівські пам'ятки, в основному розташовані навколо Умані і найближчих до неї сіл. На сьогодні можна назвати близько 20 пунктів, де є білогрудівські пам'ятки або де вони, за свідченням працівників Уманського музею, були, але зараз знищені. Найкраще вони збереглися біля сс. Собківка, Кочергинці, Попудня, Заячківка; крім того, вони відомі, але в меншій кількості, біля сс. Войтківка, Дмитрушки, Ятранівка та ін.

Обслідування всіх тих місць, де збереглися пам'ятки білогрудів-

¹ Коротке повідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925, К., 1926, стор. 72—74; Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1926, К., 1927, стор. 79—83, 173.

² Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 227—229.

³ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182—191.

ського типу, дало можливість встановити їх кількість, з'ясувати, що є випадковим, а що типовим для топографії і форми цих пам'яток.

Взагалі можна сказати, що білогрудівські пам'ятки збереглися головним чином у невеликих лісових масивах, які займають площу 3—4 га і розміщені найчастіше на горбах, оточених балками та ярами.

Як правило, насипи розташовані невеликими групами, в які входять по два, три, рідше по чотири-п'ять подібних горбів. Відмітною рисою цих насипів є те, що вони переважно розміщені на височинах і лише іноді — на схилах.

В зв'язку з цим слід відмітити й другу особливість топографії пам'яток білогрудівського типу — їх віддаленість від води. В усіх відомих випадках джерела води від цих насипів знаходяться не біжче ніж на 500—600 м.

Всередині таких груп насипи звичайно розміщуються трикутником, якщо група складається з трьох насипів, і колом, якщо вона складається з більшої кількості їх.

В кожній такій групі є один насип, що виділяється своїми величими розмірами. Взагалі ж щодо розмірів і форми насипів ніякої різниці для окремих місць помітити не вдалося. Навпаки, характерною є схожість насипів, всюди вони мають курганоподібну форму з правильною, круглою основою. Висота їх коливається між 50 і 80 см, іноді вона досягає 2 м. Відповідно до висоти варіює і діаметр насипів, який в більшості випадків не перевищує 20—24 м, але деякі горби мають діаметр і до 45—50 м.

Розкопки білогрудівських пам'яток провадились в с. Собківка в 1951—1952 рр. Село знаходитьться за 7 км на південний від Умані і простягається вздовж обох берегів безіменної притоки р. Ятрані більш ніж на 2,5 км. З трьох сторін воно оточене старими, в основному грабовими, лісами, де і були виявлені пам'ятки білогрудівського типу.

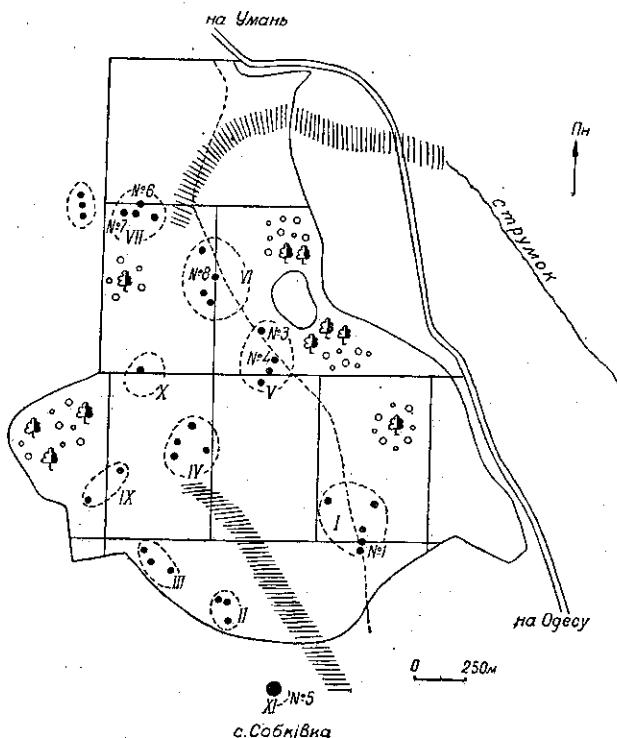
Була досліджена група насипів, розташованих у лісовому масиві, який прилягає до села з північно-західної сторони і простягається на 2 км із сходу на захід та приблизно на 4 км з півночі на південний. Насипи розміщені на водорозділі двох річок — притоки Ятрані і другої річки, яка тепер висохла.

Всього на зазначеній площі виявлено 34 насипи, які утворюють одинадцять груп, в кожній з яких нараховується від одного до п'яти горбів. Окремі групи знаходяться на відстані від 200 до 800 м одна від одної. Відстань між горбами в середньому 50 м. 28 горбів мають висоту не більше 0,7 м, а діаметр 20 м, висота 6 інших досягає 1,7—1,8 м з діаметром до 0,5 м (рис. 1).

Для дослідження були вибрані 9 горбів, що входять в різні групи і розміщені досить далеко один від одного. Нижче наводиться опис деяких з них, досліджених найповніше.

Nасип № 1, група I. Розміщений в східному кінці лісового масиву і знаходитьться за 0,7 км від дороги Умань—Одеса. Він плоский, трохи витягнутий в північно-східному напрямі. Висота його 0,55 м, діаметр 17—18 м. Насип розкопувався метровими квадратами, пошарово, секторами, між якими залишались перехресні бровки. Загальна площа розкопу 161 м². Сам насип складається з темного гумусного ґрунту майже однакової товщини, до 0,25—0,3 м як у центрі, так і по краях. Після зняття верхнього гумусного шару з'ясувалось, що в основі насипу знаходитьться площадка з суглинку каштанового кольору, яка підвищується до центра. Такий самий суглинок утворює ґрутовий шар (під-ґрунтя) і за межами насипу. В самому насипу на глибині перших 10—15 см майже відсутні культурні залишки; в значній кількості вони виявлені нижче, на глибині 0,2—0,4 м, де зустрічаються або окремими знахідками, або цілими скupченнями, що складаються з уламків кера-

міки, розщепленого кременю, кісток тварин, каменів. Найбільш насичений шар знаходився в основі насыпи. В північно-східному секторі, майже в центрі, на глибині 0,4 м виявлено невелике вогнище розміром $1,3 \times 1,4$ м, товщиною в центрі до 6 см, яке являло купу світлого попелу. У вогнищі містилася невелика кількість дрібного вугілля. Знахідок тут не було, але за 4 м на схід від нього знаходились дві роздавлені посудини, трохи заглиблені в землю. В південно-східному секторі, на одному рівні з вогнищем, була виявлена площа дкови-

I — зольники. Римськими цифрами позначено групи зольників; арабськими — окремі розкопані зольники.

нюю 2,2 і ширину 0,6 м, обмазана білою глиною. Ніяких інших споруд на всій площі насипу не було.

В цьому насипу було знайдено бронзове височне кільце — перша металева річ, виявлена в пам'ятках білогрудівського типу (рис. 3, 4).

Hacup № 4, група V. Висота насипу 0,7 м, діаметр 23 м. Насип плоский, основа утворює коло. Розкопки провадились по секторах пошарово, метровими квадратами. Будова насипу аналогічна першому. Материкова бурожовта глина з'явилася на глибині 0,45 м в центрі і 0,5 м на схилах. Отже, висота давнього горба, на якому був споруджений насип, дорівнює 18—20 см.

На рівні давнього горизонту виявлено опукла площадка, на якій у великій кількості були розкидані черепки, камені, куски обпаленої глини і кремінь. Великих вогнищ тут не знайдено. Зате в різних місцях, більше до центра, виявлені залишки п'яти маленьких вогнищ. Розміри їх приблизно однакові: діаметр 40—50 см, товщина зольного шару 2—3 см. Крім золи, у вогнищах виявлено велику кількість бурочорного вугілля і перепалених до червоного кусочків глини. На відстані

2—3 м від центра виявлено шість ямок. Форма їх неправильна, наближена або до кола, або до овалу, верхній діаметр 60—80 см, нижній — 40—50 см; донизу вони трохи звужувались. Ями були заповнені дуже гумусованим ґрунтом з невеликою кількістю різних знахідок. В полі південно-західного сектора були ще дві ями, аналогічні за розміром і з таким самим заповненням.

Насип № 5, група XI. Цей насип розміщений в селі, в садибі колгоспника Г. Короля. Незважаючи на щорічні розорювання, насип відзначається своїми великими розмірами. Висота 1,8 м, діаметр 40 м. Вершина пласка. Східна частина насипу, яка знаходиться на території сусідньої садиби, зруйнована.

Поверхня насипу і площа навколо неї густо вкриті черепками. Внаслідок того, що насип був засаджений фруктовими деревами, розкопки провадились не секторами, а двома перехресними траншеями. Ширина траншеї, що проходить з півночі на південь, — 3 м, довжина 12 м. Ширина траншеї, що проходить з заходу на схід, — 6 м, довжина 10 м. Крім того, північно-західний сектор був знятий цілком.

Структура цього насипу значно відрізняється від описаних вище. В його прошарках можна простежити такі горизонти:

- 1) верхній шар товщиною 30 см — дуже гумусований підзол;
- 2) шар гумусованої золи товщиною 20 см, в центрі яснішого, на схилах — темного кольору;
- 3) суцільній шар ясносірої золи більш-менш однакової структури, яка легко розтирається між пальцями, не залишаючи грудочок, товщиною 40 см;
- 4) шар золи, в якому зустрічаються скupчення більш компактної маси, що складається з золи, каменю, кусочків обпаленої глини, черепків. Розмір і форма скupчень різноманітні; довжина 2—3 м, ширина 0,4—0,5 м.

На глибині 0,9 м була глина ясножовтого кольору. В центрі знаходився глинистий шар, вищий, ніж на схилах, на 0,5 м. По всій площині розкопу поверхня порита норами, які на перший погляд створюють враження свідомо зроблених обрисів. Після розчистки основи насипу, в центрі його, трохи ближче до північного схилу, виявлено невелика площаць круглої форми, обмазана глиною і обпалена, діаметром 0,8—0,75 м. Її центральна частина на 3 см вища від схилів. Під глиняною обмазкою знайдено велику кількість дуже перепалених черепків.

В північно-східній частині насипу під шаром гумусованої золи, в якому знаходилась велика кількість (понад 100 шт.) каменів різного розміру, була виявлена своєрідна споруда. Простір 2 м ширини і 6 м довжини, який має форму неправильної вісімки, був обмазаний темною глиною і обпалений. Утворена площаць по краю була так сильно обпалена, що спроявляла враження яскравочервоного канту. По всій площаці, групуючись ближче до країв, розміщались 14 ямок (6 у північному крилі й 8 — у південному). Розміри ямок в середньому одинакові: для південного крила діаметр 0,35—0,45 м, для північного — 0,5—0,6 м, глибина в обох випадках — 0,6—0,65 м. Донизу всі ямки трохи звужувались. В північному крилі, крім круглих, були дві видовжені заглибини; довжина першої — 0,75, другої — 0,82, ширина обох — 0,45 м. Отвори ямок зберегли сліди глиняної обмазки. Всі ямки до країв були заповнені чорною золою і дрібно потовченім вугіллям. Ніяких культурних залишків ні в ямках, ні на всій обпаленій поверхні не виявлено.

Призначення описаної вище споруди поки ще залишається неясним. Про те, що споруда не мала виробничого характеру, в деякій мірі свідчить відсутність будь-яких шлаків або відходів виробництва. Крім того, структура споруди немовбіто не відповідає потребам жодного з відомих виробничих процесів. Припущення, що ямки є слідами згорілих стовпів,

спростовується тією обставиною, що стінки ямок зберегли на собі сліди обмазки. Найбільш прийнятним є припущення, що ця споруда використовувалась в яких-небудь культових цілях, де основну роль відігравав вогонь. Деякою аналогією можуть бути ями, відкриті в с. Підгірці, Київської області, розміри яких приблизно аналогічні описаним. На дні підгірцівських ям зустрічаються прошарки попелу, а зрідка і перепалені кістки тварин. В. М. Даниленко, який досліджував Підгірцівське поселення, висловив припущення, що ями мали культове призначення¹. В цьому насипу було знайдено бронзове кільце з кінцями, що заходили один за один (рис. 3, 1), та ливарна формочка кельта (рис. 4).

Насип № 6, група VII. Розміщений на північний захід від с. Собківка на лісовій ділянці № 10, на просіці, за 150 м від краю лісу. Насип трохи витягнутий з заходу на схід, західний схил дещо стрімкіший. Висота насипу 1 м, діаметр 22 м. Основа утворює коло. Внаслідок того, що північна і південна поли були зайняті великою кількістю дерев, насип розкопувався траншеєю довжиною 24 м і ширину 4 м в напрямі із сходу на захід. Розкопки провадились пошарово, двометровими квадратами.

Верхній шар насипу на глибині 0,3 м в центрі і 0,2—0,22 м по краях складався з чорнозему. Під ним у центральній частині насипу знаходилося вогнище розмірами 1,5 × 1,3 м і товщиною 0,25—0,28 м. Попіл темносірого кольору, без вугілля. Під вогнищем на площині 2 × 1,8 м знаходився шар ясносірої глини товщиною 0,3—0,35 м. В цьому шарі вже ніяких знахідок не було. Під шаром глини була виявлена яма конусовидної форми. Діаметр dna 22 см. Стінки і дно ями дуже старанно зачищені. Яма була заповнена чорноземом і не мала в собі ніяких культурних залишків, за винятком трьох маленьких черепків, очевидно, занесених сюди пізніше гризунами.

Насип № 7, група VII. Знаходиться за 60 м на південний схід від насипу № 6 і серед насипів цієї групи виділяється великими розмірами. Діаметр його 33 м, висота — 1,2 м. Східний схил насипу трохи стрімкіший, ніж інші, а вершина, зруйнована ямками, зовсім плоска.

Зі сходу на захід через весь насип була проведена траншея, від неї в північній половині зроблена прирізка довжиною 8 м, ширину 6 м. Розкопки провадились пошарово, метровими квадратами. Загальна площа розкопу 31 м². Верхній шар, як і в інших насипах, складався із чорноземного ґрунту, товщина чорнозему досягала 0,35—0,4 м. Під шаром чорнозему, на всій розкопаній площині, виключаючи самі краї насипу, залягав товстий шар золи; в центрі горба він досягав 0,45—0,5 м, на схилах 0,3—0,35 м. В двох місцях поверх зольного шару знаходились плями глини діаметром 1,5—2 м, товщиною 10—12 м. Глина мала ясножовтий колір з ознаками сильного випалу. Зольний шар був різного кольору: в північній полі він був темнішим і більш перемішаним з землею, в центрі складався із золи яскравосірого кольору і містив в собі багато дрібних вугликів (рис. 2).

Щодо структури зольного шару треба відзначити, що його верхні горизонти були пухкішими, легшими, ніж нижні. Внизу зола була твердішою і щільнішою, в ній у великій кількості зустрічались куски шлакованої глини і золи. Під зольним шаром, в центрі насипу, на глибині 0,95 м від поверхні залягала материкова глина. Розчищена ділянка мала нерівну поверхню, пориту глибокими кротовинами. В центрі під насипом лінія материка проходила вище, ніж на схилах, на 20—25 см.

Тут було знайдено бронзове дротяне кільце та бронзову булавку (рис. 3, 2) з відламаною голівкою.

¹ В. Н. Даниленко, Памятники раннєї поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 199.

Насип № 8, група VI. Знаходиться частково на просіці, частково в лісі. Трохи витягнутий з півночі на південь, має стрімкіший східний схил і плоску вершину. Висота насипу 1,15 м, діаметр 28 м. Завдяки тому, що більша частина насипу знаходитьться на просіці, виявилось можливим розкопати центр і всю західну половину горба.

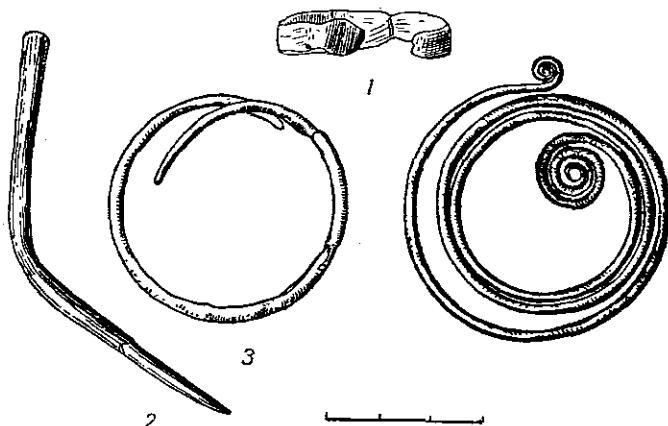
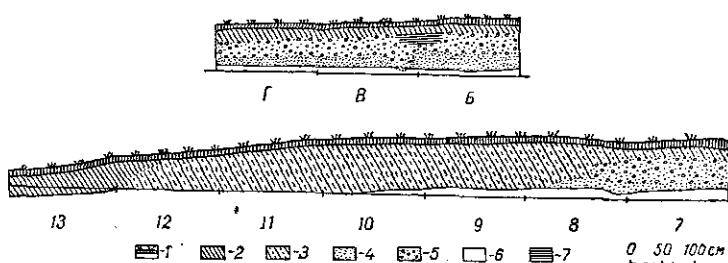

Рис. 3. Вироби з металу.
 1, 4 — насип № 1; 2, 3 — насип № 7.

За своєю структурою насип дуже близький до насипів № 5 і 7. Тут, так само як і в останніх випадках, чорноземний шар товщиною 0,5—0,55 м перекривав товстий прошарок золи. Зольна пляма довжиною приблизно 14 м і ширину 10—12 м, товщина зольного шару в центрі до 0,4—0,45, на схилах 0,2—0,25 м.

В центрі золи яснішого кольору, більш чиста і містить в собі менше домішок; по краях і в основі вона має темніший колір, бо перемішана з землею. Під цим шаром землі знаходитьться материк.

Приблизно в центрі горба, трохи ближче до південного краю, в основі насипу була відкрита цікава споруда. Площадка розміром близько 2 м² була викладена в два ряди каменями різних розмірів і в цілому мала більш-менш рівну поверхню. На ній лежала роздавлена так звана тюльпаноподібна посудина. В посудині та поруч неї знаходилась велика кількість кісток бика. Все це зверху було засипано золою.

Результати розкопок і вивчення матеріалу, одержаного від понеділіх досліджень, показали, що пам'ятки білогрудівського типу на

території їх поширення мають між собою подібні риси не тільки щодо їх зовнішнього вигляду і топографічних особливостей, а й щодо структури, складу і характеру речового матеріалу, отже, відносяться до одного часу.

Для структури пам'яток білогрудівського типу характерними можна вважати такі ознаки:

1) материкове підвищення висотою 0,15—0,20 *м*, що знаходиться в основі насипу;

2) шар золи товщиною від 0,3 до 1 *м* в одних насипах і групи зольних плям в кількості двох—п'яти в інших, які лежать поверх материкової площинки;

3) наявність у ряді випадків під шаром золи глинобитних площинок. Разом з тим відсутність горизонту випаленої землі під зольними шарами і плямами;

4) чорноземний шар товщиною від 0,2 до 0,5 *м*, який перекривав культурні залишки і зольні скучення.

Склад знахідок в цілому був аналогічний одержаному при розкопках минулих років.

Металевих виробів знайдено дуже мало. Знайдена бронзова спіраль являє собою височну прикрасу. Вона виготовлена з тонкого дроту, скрученого в два кільця — великого, що складається з п'яти витків, і малого — з трьох. Спіралі в кільцах спрямовані в протилежні сторони. Подібні спіралі відомі з висоцького могильника в Гончарівці¹ (кол. Белзі), Підгірського скарбу², а також з могильника біля с. Білий Камінь, Чечельницького району, Вінницької області³.

Знайдені ще два бронзових кільця, одно плоске, маленьке, діаметром 1,5 *см*, друге зроблене з круглого дроту і має діаметр 4 *см*. В обох кільцах кінці не замкнені, а частково заходять один на один.

Нарешті, остання металева річ, знайдена при розкопках 1951—1952 рр., являє собою бронзову булавку довжиною 12 *см*. Головка в ній відламана і це позбавляє можливості окреслити її тип.

Крім того, знайдено два уламки формочок для ліття, що свідчить про місцеве виробництво металевих речей. Перша формочка є негативом кельта, який має ребристу, очевидно, шестигранну втулку і одно маленьке бокове вушко (рис. 4). За формую він близький до кельтів, відомих із Красноокнинського, Ново-Григор'ївського та інших причорноморських скарбів⁴.

Проте віддаленість від металургійних центрів привела до того, що в районі поширення пам'яток білогрудівського типу метал не зміг цілком витіснити камінь. В культурному шарі зустрілась досить велика кількість різних кам'яних знарядь: серпів, бойових молотів, наконечників списів, скребків та інших предметів.

Найбільш поширеним кремінним знаряддям є вкладиші для серпів (рис. 5, 1, 2). Вони зустрічаються двох типів: досить великі серповидні пластинки довжиною 10—12 *см*, в яких центральна частина злегка

¹ T. Sylimirska, Kultura Wysocka, тт. XXV, 21.

² Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, К., 1915, в. IV, V, табл. II.

³ М. Л. Макаревич, Археологічні досліди в с. Білий Камінь, зб. «Григорівська культура», К., 1941, стор. 466, рис. 25.

⁴ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, К., 1951, табл. XIX, 7, 9.

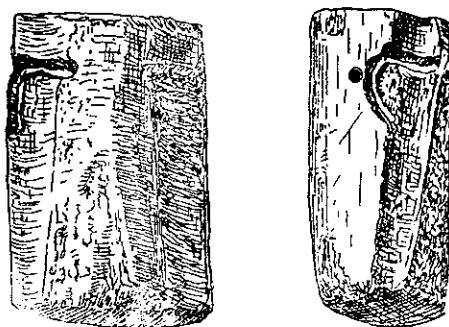

Рис. 4. Ливарна форма. Насип № 5.

вигнута та звужена, і маленькі кремінні вставки, які являють собою пластини різних форм: трикутні (кінцеві) з одним загостреним кінцем і другим — вертикально зрізаним, чотирикутні (серединні) і хвостові, в яких один край зрізаний рівно, а другий — грубо оббитий. Довжина таких пластинок не перевищує 4—5 см. При складанні їх в одне ціле одержуємо серп значних розмірів добре вигнутої форми.

Кам'яні знаряддя представлені головним чином провушними бойовими молотками клиноподібної форми і кількома уламками молотків

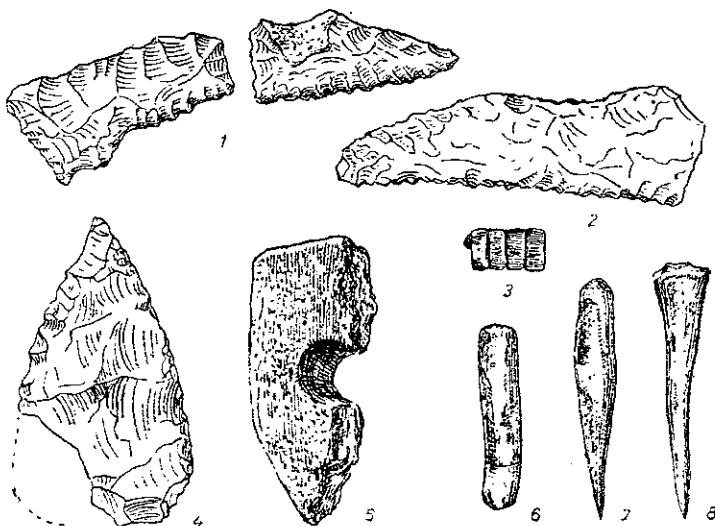

Рис. 5. Вироби з каменю, кременю та кості.

1, 2 — насип № 1; 3 — насип № 7;
4 — насип № 2; 5 — насип № 5; 6 — насип № 11; 7 — насип № 5; 8 — насип № 4.

лопатевого типу (рис. 5, 5). Слід відзначити, що тут цілком певно відчувається занепад техніки обробки каменю. Молотки зашліфовані досить неохайно, ретуш кремінних знарядь значно поступається перед тією, що характерна для більш раннього часу.

Треба також відмітити досить значну кількість знахідок уламків зернотерток, розтиральників і точильних каменів. Особливо слід вказати на той факт, що культурний шар білогрудівських пам'яток насичений величезною кількістю каменів, звичайно круглої форми, невеликих розмірів, часто з слідами обпаленості.

У всіх насипах знайдено велику кількість кістяних виробів. Вони представлені головним чином різними за розмірами шилами, голками і проколками (рис. 5, 6, 7, 8).

В деяких насипах знайдено багато кісток тварин, особливо биків, овець, свиней і коней. Часто кістки розколоті, іноді сильно обпалені.

Найчисленнішими знахідками є керамічні вироби. В цілому їх можна поділити на дві великі групи. До першої входить господарський посуд, до другої — мініатюрний посуд, «хлібці», «коржики», фігурки тварин та інші вироби з глини.

В господарському посуді можна виділити кухонний і столовий. Кухонний посуд представлений найбільше баночною керамікою так званої тюльпаноподібної форми (рис. 6, 3). Білогрудівські тюльпаноподібні горщики відмінні від типового посуду цього виду. Вони менш стрункі і мають більш опуклий тулуб, але їм властиві всі найхарактерніші для

тюльпаноподібних посудин риси — широко розкриті, злегка вигнуті назовні вінця, тулуб, який поступово розширяється догори, маленьке, нестійкедно. Стінки товсті, дно всередині опукле. Як правило, такий посуд при-

Рис. 6. Зразки кераміки.

1 — насип № 8; 2 — насип № 1; 3 — насип № 8; 4 — насип № 4; 5 — насип № 5; 6 — насип № 4; 7 — насип № 6; 8 — насип № 1.

кращений наліпним валиком, майже завжди гладким, зрідка розчленованим вдавленнями пальців. Іноді кінці валика не зімкнуті, а під прямим кутом опущені вниз або далеко заходять один на одного. Для

кухонного посуду, до якого, крім тюльпаноподібних, треба, очевидно, віднести ще і невелику кількість низьких горщиків, що мають ширше дно і вигнуті стінки, характерна наявність великої кількості домішок товченого граніту, а також недбало загладжена зовнішня поверхня.

Найближчою аналогією описаному вище посуду є тюльпаноподібний посуд із Чорноліського городища¹, городища в Сандраках² і Ви-соцького могильника³.

До столового посуду, що відрізняється від кухонного як своїми формами, так і більш старанним виготовленням, треба віднести миски, черпаки, а також невеликих розмірів горщики. Найчастіше зустрічаються миски, які створюють найхарактернішу форму керамічного комплексу білогрудівських пам'яток (рис. 6, 6). Вони в основному великих розмірів, діаметр деяких з них досягає 50 см, висота 15—20 см. Стінки таких посудин, спочатку поступово розширяючись, піднімаються вгору, потім трохи звужуються, а далі знову широко вигинаються назовні. Звичайні миски з краями, загнутими всередину, тут зовсім невідомі. Аналогії для білогрудівських мисок знаходимо на Немирівському городищі і в кургані ранньоскіфського часу біля с. Глеваха.

Черпаки в кераміці білогрудівських пам'яток складають невелику, але зовсім окрему групу. Щодо форми їх можна поділити на два типи. До першого відносяться черпаки досить великих розмірів з високим тулубом, який злегка розширяється донизу. Вінце трохи вигнуто назовні, а в тому місці, де до нього прикріпляється ручка, підняте. Ручки в таких черпаків петельчасті, округлі або плоскі в розрізі (рис. 6, 8). Найближчу аналогію описаним черпакам становлять деякі черпаки комарівської культури⁴. Досить близькі до описаної групи черпаки ви-соцької та кизил-кобінської культур. До другої групи відносяться низькі черпаки із стінками, які плавно переходять в округле дно, в якому із зовнішнього боку звичайно буває невелика ямка (рис. 6, 7). Ручки петельчасті, іноді з невеликим ціліндричним виступом зверху. Найбільш близькою аналогією є черпаки із Собатинівського поселення⁵ та інших подібних пам'яток.

Велике місце серед столового посуду займає так званий біконічний посуд (рис. 6, 4, 5). Ця назва в достатній мірі умовна і до деякого посуду, який об'єднано в цю групу, може бути застосована з певною натяжкою. В більшості випадків такий посуд зберігся тільки в уламках, і ця обставина дуже утруднює його визначення.

Вдалося виділити три групи. До першої, найчисленнішої, належить посуд середніх розмірів з біконічним тулубом, нижня частина якого має злегка округлу форму, а верхня — форму конуса. Дно в такому посуді велике і стійке. Форму вінець установити не вдалось.

До другої групи відноситься посуд великих розмірів, з конічною нижньою частиною, малим нестійким дном і високим ціліндричним горлом із дуже відігнутими вінцями. До третьої групи слід віднести посуд маленьких розмірів з округлим тулубом і невисокою шийкою. Вінця короткі, різко відігнуті назовні. Денце дуже маленьке, майже не

¹ О. І. Тереноцькін, Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952.

² Е. Ф. Лагодовська я, Археологические исследования в 1949—1950 гг. в Хмельницком районе, Винницкой области, Науковий архів Інституту археології.

³ T. Sylimirska, Kultura Wysocka, табл. IX, XI.

⁴ І. К. Свєшніков, Пам'ятки бронзової доби з західних областей УРСР, табл. IV, 24; табл. III, 12, 13; Науковий архів Інституту археології.

⁵ А. В. Добровольський, Перше Собатинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, табл. I, 10.

оформлене. Аналогію описаній групі становить посуд із городища в Чорному лісі і Суботові¹.

Нарешті, в керамічному комплексі білогрудівських пам'яток є багато посуду так званого вілановського типу, широко розповсюдженого на території Угорщини і Румунії², а також в пам'ятках Північного Кавказу.

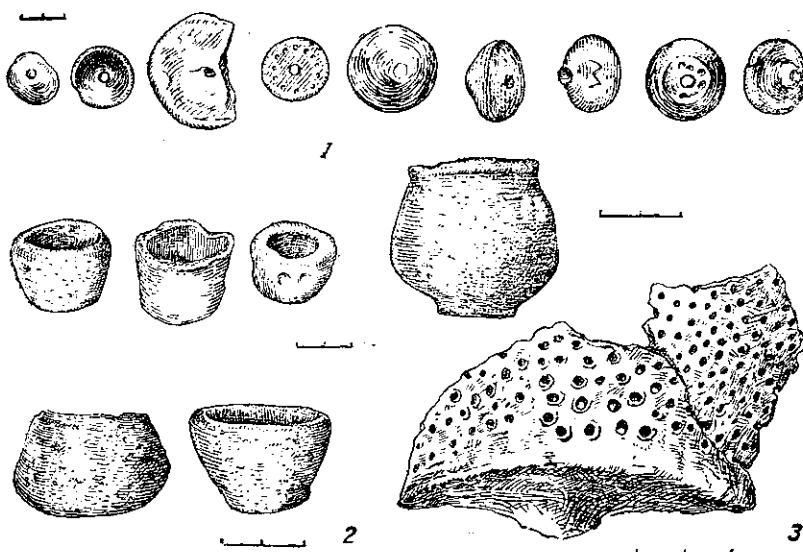

Рис. 7. Гляняні вироби; прясла (два верхніх ряди), мініатюрні посудини; фрагмент посудини із дірочками.

Перелічені форми кераміки, які відносяться до столового посуду, лощені, чорного кольору, зрідка коричневого і зовсім рідко — червоного. В багатьох випадках лощіння поганої якості. Посуд має нерівну поверхню з плямами. Крім того, деякий посуд лощений тільки ззовні, а всередині стінки просто пригладжені. Лощений посуд або не орнаментований зовсім, або прикрашений зубчастим штампом. Орнаментований тільки біконічний посуд, який взагалі відрізняється більш старанною обробкою. Орнамент звичайно складається з двох паралельних ліній, всередині якого або під ним знаходитьться ряд трикутників.

Як зазначалось, цілком окрему групу в білогрудівській кераміці складає мініатюрний посуд (рис. 7, 2) — «пряслиця», «хлібці» (рис. 7, 1) та фігурки тварин. Глина, з якої зроблені всі ці вироби, зовсім не має домішок, добре вимішана і майже не випалена. Мініатюрний посуд, якого на кожний насип зустрічається близько 40 штук, в основному повторює всі відомі форми господарського посуду. Найчастіше зустрічаються баночний посуд і маленькі мисочки. Розміри їх не перевищують 3—4 см. Питання про призначення мініатюрного посуду розглядалось багатьма дослідниками; деякі з них, зокрема Городцов, схильні були думати, що цей посуд призначався головним чином для ритуальних цілей³.

¹ О. І. Терено жкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 134, табл. V, 7.

² N. Åberg, Bronzezeitliche und fruehisenzeitliche Chronologie, II, Hallstattzeit, Stockholm, 1931, № 30, 31, 35, 36, 37, 47, 48, 51, 55.

³ В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, в. 85, 1934, М.—Л., стор. 12.

Крім того, в пам'ятках білогрудівського типу найдена велика кількість глиняних виробів, які прийнято називати пряслицями. Але, очевидно, тільки деякі з них можна віднести до знарядь ткацтва. В цьому переконує їх кількість у поєднанні з різноманітністю форм. Крім того, в більшості цих виробів величина отворів явно не відповідає вимогам ткацтва. Призначення цих предметів, так само як і мініатюрного посуду і глиняних хлібців, не з'ясоване. Найімовірніше, що всі ці численні предмети, які не мають господарського вжитку, використовувались в якихось культових цілях.

Підсумовуючи, треба сказати, що характерними ознаками культурного шару пам'яток білогрудівського типу є:

1. Сильна насиченість культурними західками шару, який лежить в основі насипу.

2. Стійкий характер інвентаря, що складається в основному з кераміки описаних вище форм, кістяних і кремінних виробів, великої кількості мініатюрного посуду та інших глиняних виробів, очевидно, культового призначення.

3. Майже повна відсутність металевих виробів.

Нові розкопки зольників дали новий матеріал (формочки для літва, бронзова спіраль, керамічний комплекс), який дає можливість віднести білогрудівські пам'ятки до IX—VIII ст. до н. е.

Щодо розуміння пам'яток білогрудівського типу розкопки останніх років ще не дали змоги остаточно розв'язати цю проблему. Як і раніше, залишається не з'ясованим деяло в їх структурі і в своєрідному речовому інвентарі. Складною є та обставина, що ці пам'ятки об'єднують в собі такі здавалось би зовсім несумісні ознаки, як штучний насип із чорнозему, подібний могильним насипам, та інвентар, який не має нічого спільногого із звичайним інвентарем могильника. Насип, звичайно, складається з чорнозему, в той час як ґрунт навколо є слабогумусованим лісовим суглинком. Таким чином, матеріал для їх спорудження доводилось добувати шляхом знімання верхніх земляних шарів з навколоїншого значного простору. Такий спосіб, як відомо, широко застосовувався для насипу курганів різного часу. У всякому разі, очевидно, не залишається сумніву в навмисному спорудженні насипу. Ця обставина в поєднанні з слідами вогнищ дала змогу деяким дослідникам пояснити численні групи горбів у районі Умані як поховання, зв'язані з обрядом спалення¹.

Але багато уламків ліпного грубого посуду, каменів (нерідко з слідами обпалення), які зустрічаються в насипах, нарешті, велика кількість віщепів і виробів із кременю мало підтверджує цю гіпотезу, оскільки все це носить характер сутто побутових відходів.

Найбільш правдоподібним на перший погляд є трактування уманських горбів як залишків давніх поселень. Таке пояснення пам'яткам, схожим з уманськими, дає М. Я. Рудинський².

Близького погляду дотримується О. І. Тереножкін³. Але і ця гіпотеза, при всій своїй правдоподібності, не розв'язує ряду особливостей цих зовсім своєрідних пам'яток. Зокрема, звертає на себе увагу постійна віддаленість горбів від води, материкове підвищення, яке лежить в основі насипу, концентрація культурних залишків в межах насипу і, нарешті, такі факти, як, наприклад, велика кількість західок мініатюрного посуду.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, М.—Л., 1949, стор. 227—229.

² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології 1946 р., АП, т. II, К., 1949, стор. 78—79.

³ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 182.

Всі ці обставини не знаходять скільки-небудь переконливого пояснення при трактуванні уманських пам'яток як залишків поселень. З другого боку, своєю структурою, кількістю золи і зовсім своєрідним підбором речового матеріалу уманські насипи мають багато спільногого з зольниками, які широко відомі в ранньоскіфський і скіфський період в лісостеповій частині України (Немирівське, Більське, Пастирське городища, Мачухське поселення та ін.).

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ и Г. Т. ТИТЕНКО

НОВЫЕ РАСКОПКИ ПАМЯТНИКОВ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА

Резюме

В связи с очевидной важностью белогрудовских памятников в вопросе сложения культуры раннего железного века в лесостепной части Правобережной Украины в 1950 и 1951 гг. были продолжены исследования этих памятников.

В настоящее время можно назвать около 20 пунктов, где имеются подобного типа зольники; лучше всего они сохранились вблизи самой Умани, возле сс. Собковка, Кочергинцы, Войтовка и некоторых других. Как правило, белогрудовские зольники располагаются на возвышеностях, далеко от воды, небольшими группами, в которые входят две, три, реже — четыре насыпи. Всюду зольники представляют собой сооружения курганообразной формы с правильным основанием, высота которых колеблется между 0,5 и 0,8 м, диаметр — между 20 и 25 м.

Для структуры белогрудовских зольников можно считать характерными следующие признаки:

- 1) материковое всхолмление высотой 0,15—0,20 м, лежащее в основании насыпей;
- 2) наличие на этом всхолмлении ям и площадок, часто обожженных;
- 3) слой золы мощностью от 0,30 до 1 м в одних насыпях и просто зольных пятен в количестве двух—пяти в других;
- 4) насыпной черноземный слой мощностью от 0,3 до 0,5 м, покрывающий сверху зольные скопления и культурные остатки.

Характерным для белогрудовских памятников можно считать также следующее:

- 1) отсутствие находок в верхних слоях насыпи;
- 2) особо сильная насыщенность слоя, лежащего в нижней и центральной частях насыпи;
- 3) устойчивый характер инвентаря, состоящего из большого количества обломков сосудов, некоторого количества изделий из кости, камня и единичных предметов из бронзы;
- 4) большое количество миниатюрных сосудов, пряслицевидных предметов, глиняных «хлебцев», а также фигурок животных и антропоморфных статуэток, предназначенных, очевидно, для каких-то культовых целей.

Раскопки 1950—1951 гг. дали новые факты для датировки белогрудовских памятников, которые теперь более уверенно можно относить к IX—VIII вв. до н. э.

Как выяснилось из анализа керамического инвентаря отдельных насыпей, белогрудовские зольники очень близки между собой, хотя и не вполне одновременны.

По структуре и своеобразному подбору вещевого материала белогрудовские памятники имеют много общего с раннескифскими зольниками (зольники Бельского и Мачухского городищ). Это обстоятельство указывает на то, что вопрос о значении белогрудовских зольников не должен рассматриваться изолированно от вопроса о сущности зольников вообще.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ ЧАСУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ В с. САНДРАКИ

В 1949—1950 рр. Верхньобузька археологічна експедиція провадила розкопки пізньотрипільського поселення в с. Сандраки, Хмільницького району, Вінницької області¹.

Поселення знаходиться на мису височини, розташованої над долиною невеликого безіменного струмка, що впадає в р. Південний Буг біля східної околиці села (рис. 1). Мис відомий у місцевого населення під назвою Пагурок. Розгалужена система давніх ярів робить цю місцевість досить мальовничу, чому в значній мірі сприяють розташовані на плато і його схилах ліси, які складаються із граба, берези і дуба.

З боку долини струмка схили Пагурка круті. Із сходу та півночі розташовані невеликі ярки. Північно-східний бік Пагурка є напільним і сполучає його з похилими схилами плато, яке плавно спускається до долини Південного Бугу. З напільного боку є рів і вал, які добре помітні. Поруч розташовані іншій рів і вал, які майже розорані.

Доба пізнього трипілля, епоха пізньої бронзи, а також XVII—XVIII ст. представлені культурними шарами, що свідчать про довгочасність цих поселень. Періоди ж ранньої бронзи, скіфський час та інші представлені невеликою кількістю знахідок, що свідчить про короткочасність проживання тут в різні часи.

При дослідженні Пагурка була закладена траншея, яка розрізала весь мис. Потім в північній частині траншеї, де були виявлені найпотужніші залягання культурного шару, закладено розкоп загальною площею до 120 м².

Культурна стратиграфія на цьому розкопі така: в шарі чорнозему, особливо в південно-західній частині розкопу до глибини 0,3 м були виявлені кафлі та кераміка XVII—XVIII ст.; на тій же глибині і нижче, до 0,4—0,5 м, проходив культурний шар часу пізньої бронзи; в нижній частині чорнозему та у верхній частині суглинку залягав пізньотрипільський шар.

На площі основного розкопу культурний шар часу бронзи представлений господарськими ямами і визначався горизонтом залягання речових знахідок на глибині 0,2—0,5 м. З цього ж горизонту і були опущені господарські ями, які проходили через пізньотрипільський шар і в ряді випадків пробивали підлогу пізньотрипільського житла, що залягало тут. Крім того, в прокладеній траншеї південніше розкопу на 25 м була виявлена яма цього ж часу. Вона відрізнялася від інших ям своєю незначною глибиною, а також тим, що була заповнена знахідками і закладена невеликими каменями, через що одночасність всіх матеріалів, які залягали в ній, не викликала ніяких сумнівів.

¹ Про цю пам'ятку повідомив Інститут археології АН УРСР лікар П. Н. Добрянський. В 1949 р. до складу експедиції входили О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук та С. Я. Папер; в 1950 р. — О. Ф. Лагодовська, Н. П. Амбургер, П. Н. Добрянський, С. Я. Папер.

Яма A (на квадратах 37—38 по траншеї) невеликого розміру, округла в плані, діаметром 0,8, глибиною 0,45 м від сучасної поверхні. Товщина чорноземного шару в цій частині Пагурка досягала 0,2 м, тому яма при її незначній глибині все ж була опущена в шар лесу на глибину 0,25 м. Як уже вказувалось, яму перекривала кладка з невеликих каменів, що залягали на глибині 0,23—0,27 м.

В ямі у великій кількості були виявлені фрагменти кераміки, уламки рога та кісток, рогова муфта, кремінні знаряддя. Створювалося враження, що уламки кількох розбитих посудин разом з вказаними знахідками з якоюсь метою були складені в невелику спеціально викопану яму і зверху закладені каменями.

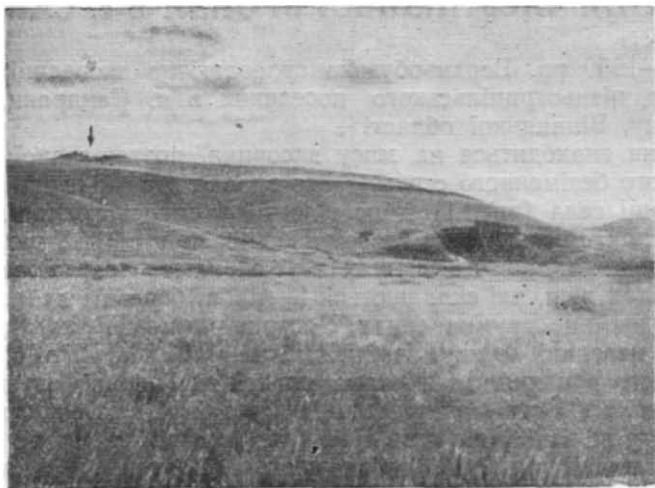

Рис. 1. Село Сандраки, урочище Пагурок. Стрілкою показане місце розкопок.

Деякі посудини вдалося частково реставрувати. Вони представлені високими баночними тюльпаноподібними формами з валиковим орнаментом, а саме: 1. Великою посудиною з високою шийкою і трохи відігнутими назовні вінцями. Біля основи шийки проходить гладкий неширокий двосхилий валик, що двічі спірально охоплює тіло посудини. Біля краю вінець рідко розташовані нескрізні проколи, які дають на внутрішньому боці сплющені «горошини». Посудина сірого кольору з червоними і чорними плямами від випалу. Висота посудини 44,5, висота шийки 11, максимальний діаметр 31,5, діаметр вінець 25,7 см (табл. III, 8). 2. Фрагменти двох посудин середніх розмірів, сірого кольору з добре згладженою, місцями заlossenou поверхнею. Біля основи високої шийки, трохи відігнутої назовні, проходить тонкий валик (табл. I, 1, 5). Керамічна маса з домішкою піску та слюди. 3. Нижня частина посудини з грубо обробленою поверхнею. Випал нерівномірний, з червоними та чорними плямами. В керамічному тісті є домішка піску. 4. Два фрагменти вінець із сплющеними «горошинами» по зовнішній поверхні та один фрагмент з двосхилим розсіченим валиком (табл. I, 2, 3).

Крім посудин баночної форми, були виявлені також миски, а саме, нижня частина миски з профільованим дном, сірочорного кольору з добре згладженою поверхнею, місцями підlossenou, а також фрагмент миски з прямо зрізаним краєм, темнокоричневого кольору (табл. I, 14).

Куски рога благородного оленя мають сліди розпилювання та по-здовжніх розколів, деякі уламки рога перегорили. Рогова муфта була зроблена з основи рога. Бокові гілки, які йшли від нього, зрізані. В стовбури рога зроблено наскрізний отвір, розташований в найтовстішій, отже

і найміцнішій, частині рога. В робочому кінці муфти видовбане невелике заглиблення, в яке, очевидно, вставлялося знаряддя. Загальна довжина муфти 18,2 см (табл. III, 1).

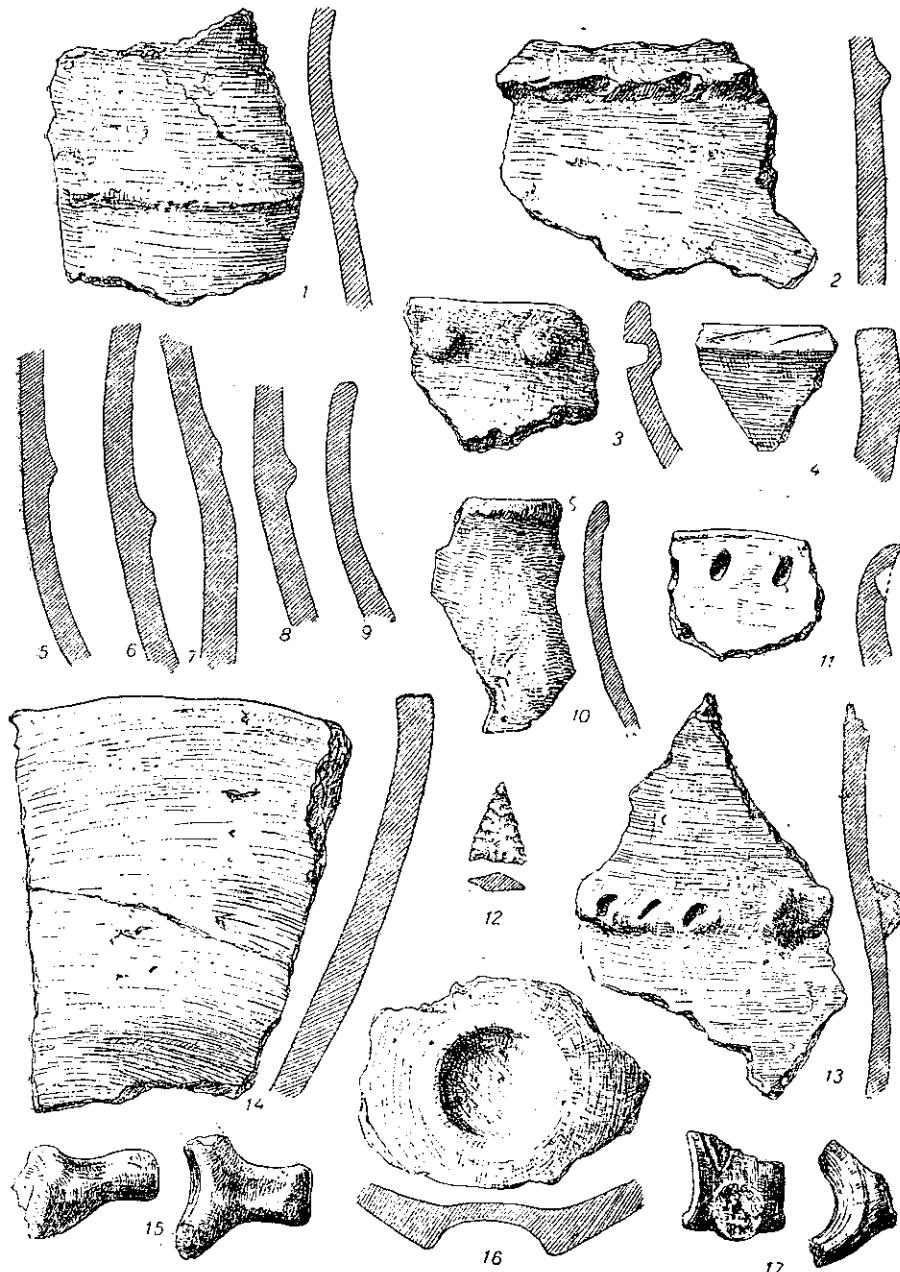

Табл. I. Сандраки. Знахідки з ям господарського призначення.

Яма A — 1, 2, 3, 5, 12, 14; Яма № 2 — 6, 9; яма № 5 — 7, 10, 13; яма № 7 — 4, 8, 11.
Фрагменти кераміки з культурного шару — 15, 16, 17.

В цій самій ямі були виявлені кремінна пластинка неправильних обрисів ($6,5 \times 2,5$ см) і невеликий кремінний наконечник стріли у формі рівнобедреного трикутника, який, можливо, потрапив сюди з трипільського культурного шару. З боку спинки стрілка відретушована суцільно, з боку відбивної поверхні — тільки вздовж краю. Кремінь темносірий, розміри стрілки $1,5 \times 2$ см (табл. I, 12).

Одночасність всіх цих знахідок, як вказувалось, не викликає сумнівів, оскільки яма була закладена каменями. В інших ямах, розташованих на площі основного розкопу, траплялися подібні знахідки, які також свідчать про їх одночасність.

Яма № 2¹. Діаметр 0,65, глибина 0,75 м. Дно ями знаходилося на 0,5 м нижче підлоги пізньотрипільського житла. В ямі виявлені фрагменти верхніх частин двох посудин баночної форми з тонким двосхилим валиком біля основи високої шийки; нерівно випалений, з червоними та чорними плямами уламок тонкостінної миски із загнутий всередину краєм; уламки невеликої тонкостінної посудини баночної форми, яку вдалося в значній мірі реставрувати. Висота її 7,6, діаметр 5,3, діаметр вінець 8 см (табл. I, 6, 9; табл. III, 2).

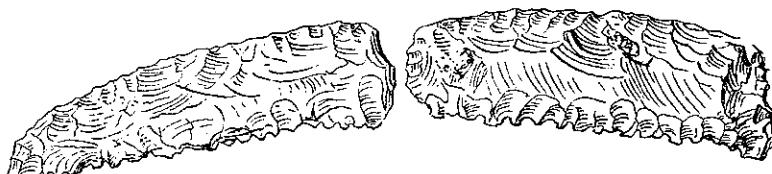

Рис. 2. Сандраки. Кінцевий та серединний вкладиші кремінного серпа.

Крім знахідок часу пізньої бронзи, тут були виявлені фрагменти пізньотрипільської кераміки та уламок кістяного лощила, належність якого до одного з цих культурних шарів встановити не вдалося.

Яма № 5. Розташована за 1,75 м на південний захід від ями № 2. Мала неправильну округлу форму ($1,05 \times 0,6$ м), глибину 0,7 м і була на 0,4 м нижче рівня підлоги трипільського житла. На дні ями виявлена миска, що розпалася на стрічки, з яких вона була виліплена. Колір миски жовтувато-сірий зовні та сірий з середини. Край загнутий всередину і закінчується гострим ребром, дно профільоване. Висота миски 7,5, діаметр верхнього краю 24,5, діаметр dna 10 см (табл. III, 3). Крім миски, тут виявлені фрагменти посудин баночної форми, в тому числі з валиком, один фрагмент з валиком, розсіченими косими нарізками, а інші з невеликими заглиблennями по валику (табл. I, 7, 10, 13).

Яма № 6. Розташована за 0,25 м на північний схід від ями № 5, округла в плані (0,8—0,9 м), глибиною 0,7 м. Вона на 0,4 м нижче підлоги трипільського житла. Яма відрізнялася від інших ям тим, що тут були помітні сліди дії вогню. Західний край ями був обпалений до червонуватого кольору, а на дні спостерігалася бурувата перегоріла земля і невеликі грудки якогось перегару, що розлався. Заповнення ями мало випадковий характер: кілька фрагментів кераміки часу пізньої бронзи, кілька пізньотрипільських, незначна кількість обпалених кісток та кремінний серединний вкладиш серпа (довжина 7,4, ширина 2,5 см). Ця знахідка становить великий інтерес, оскільки тут же, поблизу краю ями, було виявлено кінцевий вкладиш від того ж серпа (довжина 8,2, ширина 2 см). Обидва ці вкладиши були зроблені з волинського кременю сірого кольору, мали зубчастий край і заполіровку вздовж нього, яка утворилася в процесі роботи (рис. 2).

Яма № 7, розташована за 2 м на північний захід від ями № 6, округла в плані, діаметром 1—1,15 м, глибиною 0,6 м, з вертикальними стінками та плоским дном. Вона також пробивала підлогу трипільського житла і на 0,4 м спускалася нижче нього. В заповненні ями були виявлені фрагменти великої посудини баночної форми з валиком біля

¹ На площі розкопу були виявлені також господарські ями пізньотрипільського поселення. В процесі розкопок всі ями одержали загальну нумерацію.

основи високої шийки, з рідкими плоскими «горошинами», розташованими вздовж краю вінець; фрагменти верхнього краю миски темносірого кольору з прямо зрізаним краєм та косими насічками по ньому; численні дрібні фрагменти від добре лощеної миски сіруваточорного кольору (табл. I, 4, 8, 11).

На підставі особливостей будови і заповнення можна вважати, що на поселенні були виявлені ями трьох типів: 1) господарського призначення — погрібки для зберігання іжі (№ 4, 5, 7); 2) вогнищева яма (№ 6); 3) яма, мабуть, культового призначення (A).

В культурному шарі фрагменти кераміки часу пізньої бронзи знаходилися разом з пізньотрипільськими і були представленими двома групами. Перша група, як і знахідки в ямах, характеризувалася посудинами тюльпаноподібної форми, без орнаменту та з реберчастим валиком біля основи високої шийки; широкогорлими мисками з прямо зрізаним краєм або ж загнутим всередину та ін. На деяких зразках вдалося простежити стрічкову техніку виготовлення (миска з ями № 5 та денцем посудини з ями № 2).

Керамічна маса цієї групи має домішку піску, іноді зерен кварцу та слюди. Колір кераміки сірий, коричнюватий. Вона нерівномірно випалена, через що на поверхні спостерігаються червоні та чорні плями. Обробка поверхні в одних випадках була недбалою, в інших ретельнішою, переходячи в лощіння (табл. II, 1—7).

Кераміка другої групи знаходилась разом з керамікою першої групи. Проте зразки її не були виявлені в ямах.

Керамічна маса цієї групи мала таку ж домішку піску та великих зерен кварцу, проте в ній не спостерігалося бліскіток слюди, характерний для кераміки першої групи. Колір її сіруватий та ясножовтий. Стінки посудин порівняно товстіші. Про форми їх судити важко через значну фрагментарність знахідок. Орнамент складався з широких, округлих в перерізі валиків, що проходили біля основи шийки та по самій шийці, та проколів і «горошин» вздовж краю вінець (табл. II, 8—13).

В тому ж шарі були виявлені дві посудини баночної форми, які краще збереглися (табл. III, 6, 7).

При датуванні цих знахідок слід враховувати також інші знахідки, а саме: 1) денце круглотілої посудини з заглибленням посередині, темно-коричневого кольору (табл. I, 16); 2) серед знахідок, зроблених Д. Т. Березовцем під час розвідки Пагурка в 1947 р., були виявлені фрагменти ручок від двох черпаків. На одному з них видно різний орнамент у вигляді ромбів (табл. I, 15, 17).

Кераміка, представлена знахідками в ямах, найтісніше пов'язується з керамікою Білогрудівки¹ та з пам'ятками черноліського типу. З першою її пов'язує баночна форма посудин з валиками біля основи шийки, часто викладеними спірально. З другими — ті ж форми з характерними повними або неповними проколами вздовж краю вінець². Характерні і форми мисок з лощеною поверхнею, що дає можливість датувати комплекс ям IX — початком VII ст. до н. е. Очевидно, цим же часом визначається вік і другого комплексу кераміки.

Вказані знахідки пов'язують поселення в Сандраках з рядом поселень часу пізньої бронзи не тільки Лісостепу, але і Степу, наприклад,

¹ О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 173—182; С. С. Березанская, Г. Т. Титенко, Поселение передскифского времени в с. Собковка, КС ИА, в. I, К., 1952, стор. 78—84.

² А. І. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне р. Тясмин, КС ИИМК, в. XLIII, М., 1952, стор. 80 і далі.

з Саботинівським, де разом з керамікою баночних форм були виявлені уламки черпаків та круглотілої посудини¹, з могильником в Печорах та нижнім шаром Немирівського городища².

Табл. II. Сандраки. Фрагменти кераміки з культурного шару.
1—7 — перша група кераміки, 8—13 — друга група кераміки.

Цій даті не суперечить і знахідка рогової муфти, яка має свої найближчі аналогії серед інвентаря землянки VII ст. до н. е., розкопаної в

¹ А. В. Добровольський, Перше Саботинівське поселення, АП, т. IV, К., 1952, стор. 88 і далі.

² М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии, Вестник Ленинградского университета, 1948, № 11, стор. 177, 178.

1950 р. І. Г. Шовкоплясом в урочищі Підмет біля с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області.

Тут необхідно зупинитися на випадкових знахідках трьох бронзових предметів в урочищі Пагурок. Це, насамперед, бронзовий наконечник списа, переданий лікарем П. Н. Добрянським в 1948 р. в Інститут археології. Слід вважати, що він являє собою переробку з якогось іншого предмета, можливо наконечника списа більшого розміру або ж кинджала. Перо списа листоподібної форми, з масивною нервюрою, яка передходить в плоский черенок, чотиригранний в перерізі. Кінець списа зламаний (рис. 4, 4). Довжина 16,1, довжина черенка 5, ширина пера біля основи 4,5 см.

Друга знахідка — бронзова сокира — була передана місцевим жителем Л. І. Шафранським в 1950 р. під час робіт Верхньобузької експедиції. Сокира невеликих розмірів, подовжньої форми, з закраїнами по обох боках, які доходять до її лезової частини. Лезо трохи опукле, обушок — прямий. Довжина 8, ширина обушка 1,5, ширина леза 2,5 см (табл. III, 5).

Третя знахідка — бронзова булавка (рис. 3) — виявлена при огляді Пагурка в 1948 р. Трипільською експедицією Т. С. Пассек. Булавка (довжиною близько 11,5 см) вигнута, один кінець її згинутий і утворює кільцеподібну голівку¹.

Наконечники списів, близькі формою, відомі із скарбу в с. Дерев'яному, Київської області², із скарбу, що походить з Кобакових хуторів, Полтавської області, та з Шаховки³, Харківської області, тощо.

Плоска сокира із закраїнами має свою аналогію в другому могильнику у с. Народичі, Коростенського району, Житомирської області, розкопаному І. Ф. Левицким у 1929 р. Тут було виявлено сокиру такого самого типу разом з бронзовою булавкою з петльоподібною голівкою та фрагментами круглотілих посудин⁴.

Булавки вказаної форми широко відомі в період пізньої бронзи і раннього заліза. В придніпровських пам'ятках вони відомі з розкопок курганів передскіфського часу по р. Тясмин та з розкопок Жаботинського поселення⁵.

Жителі Сандракського поселення вели осілий образ життя, займаючись землеробством і скотарством, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин. Вони використовували кістяні, рогові, кремінні та бронзові знаряддя праці.

Кремінні серпи⁶, подібні знайденим на поселенні в Сандраках, добре відомі серед знахідок на інших, близьких часом пам'ятках лісостепової смуги, насамперед серед пам'яток білогрудівського типу. Наявність їх на поселеннях цього часу ні в якій мірі не може свідчити про якесь культурне відставання населення лісостепової смуги. Сумісне

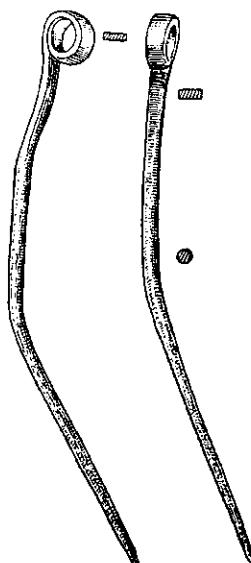

Рис. 3. Сандраки.
Бронзова булавка.

¹ Висловлюємо подяку Т. С. Пассек за це повідомлення та рисунок.

² А. Tallgren, ESA, II, стор. 148—149.

³ М. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського музею, Збірник Полтавського музею, т. I, 1928, стор. 41—42.

⁴ І. Левицкий, Стаття в урочищі Піщаному біля Народич, Антропологія, т. IV, К., 1930, стор. 231, 232.

⁵ М. И. Вязьмилина, Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин, Киевской области, КС ИА, в. I, К., 1952, стор. 59—67.

⁶ Серед зборів з поверхні є ще два аналогічних кремінних вкладиші.

знаходження кремінних та бронзових серпів відомо, наприклад, з могильника часу пізньої бронзи в Бешташені (Грузія)¹.

Поселення в Сандраках, розташоване у верхній течії Південного Бугу, є першою відомою нам пам'яткою часу пізньої бронзи для цієї території. Воно найтісніше пов'язується з історією населення лісостепової смуги Правобережжя, яке залишило на різних етапах свого розвитку пам'ятки типу Войцехівського могильника, комарівського і білогру-

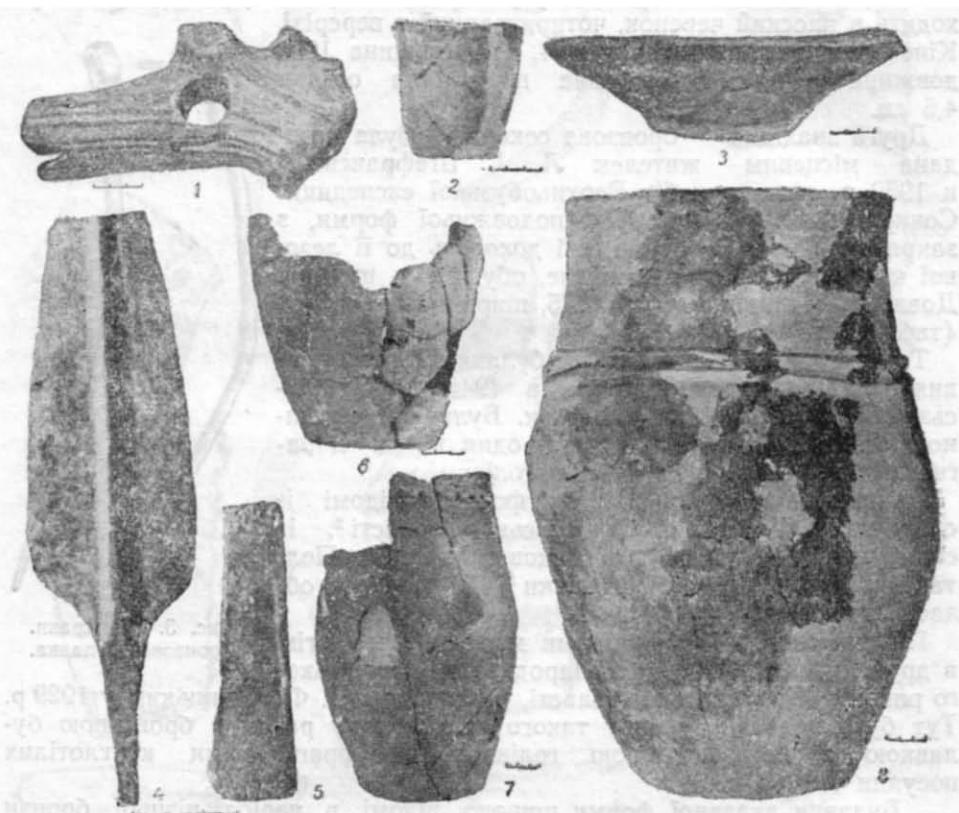

Табл. III. Сандраки. 1 — рогова муфта з ями А; 2 — посудина з ями № 2; 3 — миска з ями № 5; 4 — бронзовий наконечник списа; 5 — бронзова сокирка; 6, 7 — посудини з культурного шару; 8 — посудина з ями А.

дівського типів. Населення це з півдня мало своїми сусідами степові племена, близькі їм культурою, з півночі ж їх сусідами по південній околиці Києво-Волинського полісся були племена тієї культури, яку В. М. Даниленко виділив під назвою підгорської².

Знахідка плоскої сокири з закраїною в Народичському могильнику дає можливість синхронізувати його з Сандракським поселенням. Можливість встановлення взаємоз'язків між цими двома культурними групами має великий інтерес для вивчення генетичних шляхів розвитку поселення Правобережної України в період пізньої бронзи — раннього заліза.

¹ Б. Куттін, Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тбіліси, 1941, стор. 69.

² В. Н. Даниленко, Памятники ранній поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953.

Е. Ф. ЛАГОДОВСКАЯ

**ПОСЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ
В с. САНДРАКИ**

Резюме

В 1949—1950 гг. Верхнебужская археологическая экспедиция производила раскопки позднетрипольского поселения в с. Сандраки, Хмельницкого района, Винницкой области.

Поселение было расположено на высоком мысу, известном у местного населения как урочище Пагурок, расположенному над долиной безымянного ручья. Здесь был обнаружен культурный слой времени поздней бронзы, залегавший выше позднетрипольского слоя.

Вещественные находки были представлены обломками керамики, изделиями из рога оленя, кремневыми вкладышами от серпов. Керамика представлена двумя основными группами. Формы сосудов баночные, орнамент валиковый, «горошинами» и др. Поселение это может быть сопоставлено с памятниками Белогрудовки и Черного Леса и датировано IX — началом VII вв. до н. э.

Бронзовые наконечники, копья, плоский топорик с закраинками и булавка с головкой, загнутой колечком, обнаруженные в разное время на Пагурке, очевидно, должны быть увязаны с этим культурным слоем.

Ф. М. ПОТУШНЯК
(Ужгород)

БРОНЗОВИЙ СКАРБ З с. БІЛКИ

Археологічно-етнографічною експедицією Ужгородського державного університету в с. Білки, Іршавського району, Закарпатської області, в 1951 р. було знайдено скарб бронзових предметів. Скарб був виявлений під час оранки в північно-східній частині села. Плуг зачепив горщик, який був вийнятий із землі і розбитий; речі, що були в ньому, потрапили до різних осіб. Вдалося зібрати всі речі скарбу і більшу частину фрагментів посудини.

Скарб було закопано на похилому боці горба. Знаходився він не глибоко, в жовтій глині. Розкопки в цьому місці не дали ніяких результатів.

У горщику було 13 бронзових браслетів, наконечник для списа, 2 кельти і кусок бляхи.

Всі браслети належать до одного типу: округлі, майже однакового розміру, круглі в перерізі, з потоншеними і зімкнутими кінцями. Чотири браслети мають кінці, що заходять один за один. Щодо орнаменту браслети можна поділити на три групи. До першої групи належать 10 браслетів, вкритих поперечними рівчаками і реберцями, розташованими лише на зовнішньому боці. Кінці браслетів (довжиною 1—2 см) не орнаментовані. На браслетах з трохи потовщеними кінцями знаходитьться по 146 реберець, на браслетах з потоншеними кінцями 161 і більше.

Два браслети другої групи мають орнамент, смуга якого ділиться на дев'ять полів (табл. I, 5, 5а). Перше поле (справа наліво) вкрите поперечними рівчаками і рубцями, друге поле має вигляд прямокутника з вписаним у нього трикутником, які заповнені скісними паралельними лініями. Потім знову іде площа з поперечними рівчаками, далі прямокутник з вписаним трикутником і так аж до кінця браслета.

Орнаментація на другому браслеті цієї групи майже до деталей подібна. Видно, що браслети відливались в одній формі, бо кінці у них однакової товщини, однакова їх вага і т. д. Орнамент, мабуть, наносився долотцем і підпиливався. Грубіші частини орнаменту відливалися в формі; слід відзначити, що рубці браслетів першого типу були відлиті.

Третя група браслетів представлена одним екземпляром. Браслет вкритий поперечними рівчаками, між якими є чотири невеликі розміром поля, вкриті скісними паралельними лініями (табл. I, 4). Вага браслетів від 48 до 78 г.

Разом з браслетами було знайдено наконечник для списа рідкісної форми (табл. I, 3). Довжина наконечника 15, втулки 6, вістря 9 см. Товщина ребра біля втулки 1,1, діаметр втулки 2 см. На втулці є три дірочки (діаметром 0,3 см), розташовані на віддалі 2, 3 і 4 см від кінця втулки, які прикріплювали наконечник до ратища списа. Вага наконечника 62 г.

Тут же знайдені і два кельти з подовженим одним кінцем втулки (табл. I, 1, 2). Поверхні кельтів гладкі, без орнаменту.

Кельти мають вушка. Втулка облямована широким валиком. Кельти дуже вдало відлиті. Слідів ковання на них не помітно, так само як і слідів підточування або використання. На всій поверхні вони вкриті патиною, як і всі інші предмети цього скарбу. Вага кельтів: 102 і 130 г.

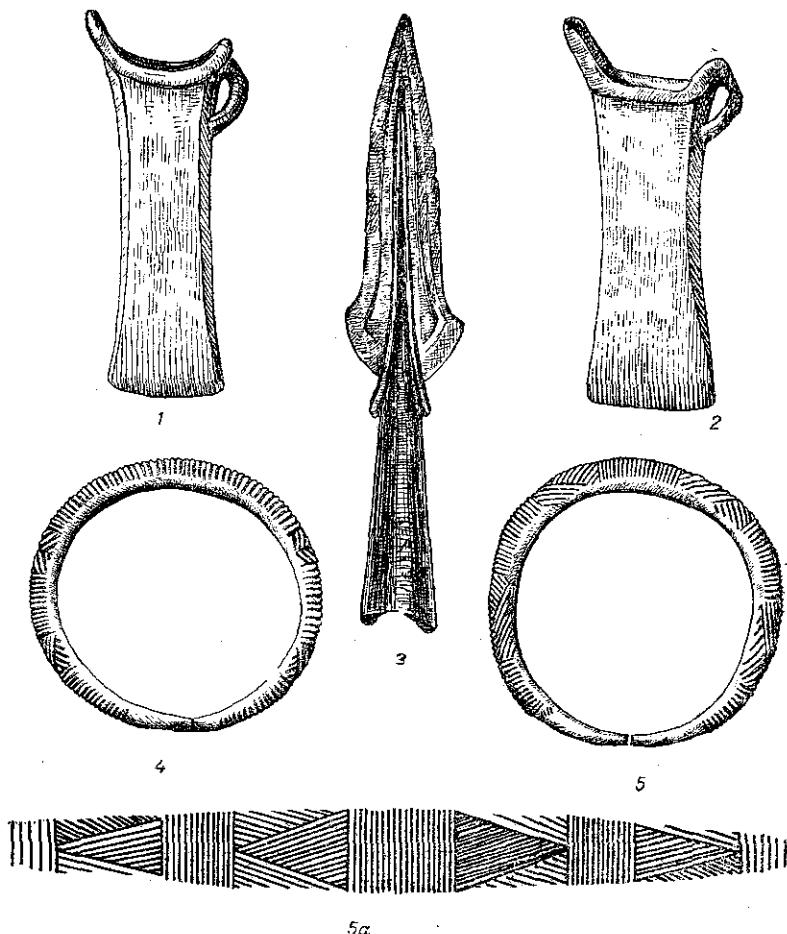

Табл. I. 1—5 предмети скарбу; 5а — рисунок орнаменту браслета.

Знайдено також невеликий кусок сильно оксидованої тонкої (1 мм)* бронзової бляхи. Практичне її призначення не відоме.

Посудина, в якій було знайдено скарб, заслуговує на особливу увагу. Вона зроблена від руки, добре випалена. Глина без домішок. Колір черепка від чорносірого до червоного. Посудина дуже оригінальної форми (рис. 1). Трохи хвилястий валик переходить у виступ, нахищений до дна — таких виступів було, видимо, два. Висота посудини 13 см, діаметр денця 6 см, діаметр вінець 18 см, товщина стінок 0,9 см, товщина валика 1 см. Трикутний виступ має основу довжиною 3 см.

Подібні скарби в досить великій кількості відомі на території верхнього Дністра, Угорщини і Трансільванії. За аналогією з такими добре-

датованими скарбами, як скарб з Грушок, Тлумачського району, Станіславської області, Кам'янки Великої, Коломийського району, Станіслав-

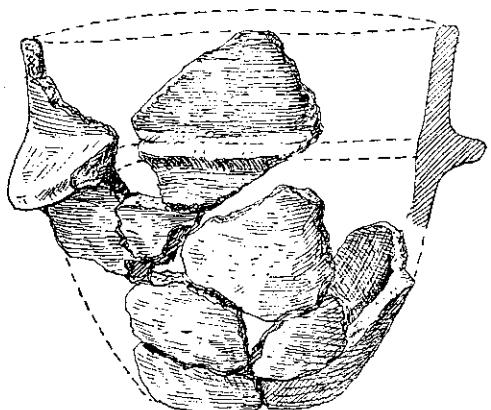

Рис. 1. Залишки посудини, де зберігався скарб.

ської області, та інших, зібраних і датованих у праці К. Журовського¹, скарб з с. Білки може бути датований кінцем бронзової доби.

Ф. М. ПОТУШНЯК

БРОНЗОВЫЙ КЛАД ИЗ с. БИЛКИ

Резюме

В 1951 г. в с. Билки, Иршавского района, Закарпатской области, был обнаружен клад, состоявший из 13 бронзовых браслетов, двух кельтов, наконечника копья и небольшого кусочка жести. Браслеты по форме одного типа, по орнаменту разделяются на три группы.

Клад был найден в горшке интересной формы, важной для датировки и интерпретации других находок бронзового века.

Клад может быть датирован концом эпохи бронзы.

¹ Див. Przegląd archeologiczny, т. VIII, ч. 2.

Р. І. ВИЄЗЖЕВ

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ У КОРОСТЕНІ ТА ПОБЛИЗУ ОВРУЧА В 1911 р.

В 1911 р. В. В. Хвойко розкопав 23 кургани в м. Коростень та 2 кургани за 7 км від м. Овруч. Дослідження цих маловивчених могильників¹ двох відомих літописних деревлянських міст — Іскоростеня та Вручія — становить значний науковий інтерес, оскільки вони дали додаткові відомості про інвентар та похоронний ритуал деревлян.

Результати розкопок у Коростені були опубліковані В. В. Хвойком². Проте поховання окремо не були описані, характеристика обряду та інвентаря була лише сумарна. Така публікація не дає можливості скласти уявлення про відкриті інвентарні комплекси. Крім того, характеристика похоронного ритуалу та інвентаря виявилася неповною, а іноді навіть і перекручену. Так, не вказана знахідка перепалених людських кісток та кераміки в кургані з трупоспаленням, надзвичайно важливим уже хоча б тому, що такий обряд рідко зустрічається на Правобережжі УРСР, помилково відмічено знахідку намиста і бусин в похованні із золотими жіночими прикрасами, а також — в ряді поховань — дерев'яних трун, збитих заліznими цвяхами, та ін.

Результати розкопок двох курганів біля Овруча зовсім не були опубліковані.

Всі ці неповні та неточні відомості роблять необхідною публікацію щоденників розкопок³, доповнених даними, які одержано внаслідок вивчення листування В. В. Хвойка з Археологічною комісією та рисунків речей, що зберігаються в справі, а також у фондах Київського історичного музею.

ЩОДЕННИКИ РОЗКОПОК

I. Розкопки могильника, розміщеного при виїзді з м. Коростеня біля лівого боку дороги, що веде до м. Овруч

Досліджено 19 курганів, з яких 4 виявилися раніше розкопаними, про що свідчили частини кістяків, які зустрічалися на різних горизонтах насипів.

Курган № 1. Насип висотою 4,2, діаметром 13,3 м оточений біля основи невеликою канавою. На глибині 4 м від вершини виявлена довгаста пляма чотирикутної форми, з боків якої на деякій відстані один від одного були ввіткнуті в землю 7 залізних цвяхів⁴. Нижче, на рівні

¹ Могильник у Коростені досліджувався в 1887 р., а також в 1899—1900 рр. (Ф. Р. Штейнгелем). Було розкопано 10 курганів:

² ОАК за 1911 р., стор. 64, 65.

³ Справа Археологічної комісії № 149 за 1911 р. «О раскопках В. В. Хвойка в Овруцком уезде, Волинской губ.», архів Ленінградського відділення ІМК АН СРСР.

⁴ На запитання Археологічної комісії В. В. Хвойко відповів, що подібний могильник, в якому поховані лежали не в трунах, а просто на землі, і над якими місцями збереглися частини рогож, прикріплених по кінцях кількома цвяхами, був відкритий ним у 1894—1895 рр. в самому Києві на Кирилівській вул.

давнього горизонту, лежав кістяк, орієнтований головою на захід, з простиagnутими руками. Інвентар складався із залізного ножа біля правої руки та кільця з срібного дроту з трохи розімкненими кінцями — на пальці лівої руки.

Курган № 2. Висота насипу 1,4, діаметр 7 м. На рівні давнього горизонту виявлено дитячий кістяк, орієнтований головою на захід. Інвентар складався з двох морських черепашок, височного кільця з бронзового дроту із зімкненими кінцями та частини такого самого кільця, які знаходилися біля західного боку черепа.

Курган № 3. Насип висотою 1,1, діаметром 6 м. На рівні давнього горизонту знайдено дитячий кістяк, який був оточений 5 ввіткнутими в землю залізними цвяхами. Біля черепа виявлено 2 височних дротяних срібних кільця із зімкненими кінцями.

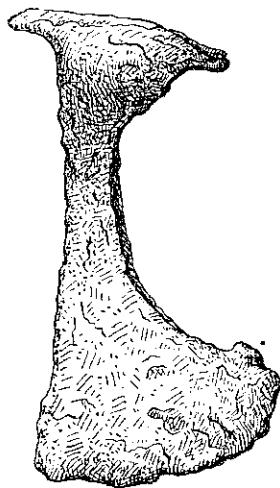

Рис. 1. Бойова сокира з поховання.

Курган № 4. Висота насипу 3,8, діаметр 11,6 м. На рівні давнього горизонту виявлено чоловічий кістяк, який був оточений ввіткнутими в землю 8 залізними цвяхами. Кістяк орієнтований головою на захід, права рука лежала між тазовими кістками, а ліва була витягнута вздовж тулуба. Біля стегна лежав залізний ніж і трохи вище — бронзова пряжка ліropодібної форми.

Курган № 5. Насип висотою 4,9, діаметром 18,2 м був оточений широкою канавою. З глибини 3,25 до 3,85 м у трьох місцях насипу виявлені камені вагою від 16 до 96 кг, складені один на одного в кількості від 3 до 8 каменів у кожному скученні. На глибині 4,65 м в районі розташування каменів виявлена пляма довжиною 3,5 та ширину 2,4 м, по контуру якої були помітні сліди зотлого дерева та знайдено 11 залізних цвяхів, ввіткнутих у землю.

На давньому горизонті були виявлені кістяки чоловіка та жінки, що лежали поруч, орієнтовані головами на захід. Положення їх рук було різним (більш докладних відомостей в щоденнику немає. — Р. В.).

При чоловічому кістяку, який лежав у південному боці могили, були знайдені: справа біля голови — обручі та ручка від дерев'яного відерця, біля правого плеча — бойова залізна сокира (рис. 1), біля правого стегна — залізний ніж та бруск, біля шиї — шиферна застібка, на пальці лівої руки — срібне вите кільце, на грудях — бронзова пряжка, яка розпалася на частини, в ногах — черепки роздавленої глиняної посудини.

При жіночому кістяку знаходилися: з лівого боку — частини глиняної посудини, біля черепа та щік — 5 срібних височних кілець S-подібної форми, 4 бочонкоподібні срібні бусини, по кінцях та посередині прикрашені зернью, 14 сердолікових бусин, в тому числі одна призматична та дві плиткоподібної форми, дві підвіски із сердоліка та кольоворового каменю, три бусини з кольоворової смальти, на пальці срібне пластинчасте кільце, розширене посередині, із зав'язаними кінцями, біля пояса — срібний бубонець.

Курган № 6. Висота насипу 1,4, діаметр 7 м. На рівні давнього горизонту виявлено кістяк жінки, орієнтований головою на захід. Біля правої руки знайдені ножиці, на пальці — кільце з срібного дроту із зімкненими кінцями, які трохи заходять один за одного.

Курган № 7. Насип висотою 4,1, діаметром 16,2 м, оточений канавою. На рівні давнього горизонту виявлено чоловічий кістяк, орієнто-

ний головою на захід, ліва рука підведена до підборіддя, права — на тазових кістках. Навколо кістяка виявлено 8 залізних цвяхів, ввіткнутих у землю, біля правого плеча — бронзова підковоподібна пряжка, в якої зближені кінці загнуті, біля пояса — бронзова ліроподібна пряжка та бронзове кільце, що розпалося.

Курган № 8. Висота насипу 1,65, діаметр 7 м. Поховання не мало інвентаря.

Курган № 9. Висота насипу 1,6, діаметр 6,4 м. Кістяк орієнтований головою на захід. Біля черепа знайдено два височних срібних дротяних кільця із зімкненими кінцями.

Курган № 10. Висота насипу 1,7, діаметр 7,2 м. На рівні давнього горизонту лежав кістяк головою на захід. Руки знаходилися між тазовими кістками. З обох боків кістяка було ввіткнуто в землю по 3 залізних цвяхи, на правій руці знаходилося кільце з срібного дроту, з кінцями, що заходять один за одного.

Курган № 11. Висота насипу 1,75, діаметр 7,2 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту, орієнтований головою на захід, з витягнутими руками. Біля правого плеча знайдено шиферну застібку, а на пальці правої руки — бронзове кільце. Навколо кістяка в різних місцях виявлено 5 ввіткнутих у землю цвяхів.

Курган № 12. Висота насипу 1,5, діаметр 6,5 м. На рівні давнього горизонту виявлено два кістяки, які лежали на віддалі 1 м один від одного, орієнтовані головами на захід. При одному з них, який знаходився в північній стороні кургана, виявлено: бусину з кольорового скла, два височних кільця з срібного дроту (одне з кінцями, що сходяться, а друге — з трохи розімкненими) та перстень із срібної пластинки.

Курган № 13. Висота насипу 1,9, діаметр 9,2 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту, головою на захід. Навколо кістяка виявлено 7 ввіткнутих у землю залізних цвяхів. Інвентаря не було.

Курган № 14. Висота насипу 1,45, діаметр 7,8 м. На рівні давнього горизонту виявлений кістяк, орієнтований головою на захід, навколо якого було ввіткнуто в землю 7 цвяхів. Череп знаходився в 0,75 м на захід від тулуба. Біля черепа знайдено: кільце з бронзового дроту, морська черепашка, скляна та з кольорової пасті бусина, яка була надіта на тонкий бронзовий дріт.

Курган № 15. Насип висотою 1,7, діаметром 7,3 м. Кістяк лежав на рівні давнього горизонту і був орієнтований головою на захід. Біля стегна знайдено залізний ніж, на пальці лівої руки — кільце з бронзового дроту.

II. Розкопки групи курганів, розташованих при виїзді з м. Коростень з правого боку дороги, яка веде до м. Овруч

Група складається з трьох курганів. В. В. Хвойко розкопав два з них, які знаходилися на відстані 60 м один від одного.

Курган № 16¹. Висота насипу 3,4, діаметр 15 м. На висоті 0,2 м від рівня землі була виявлено пляма чотирикутної форми, площею $2,6 \times 1,1$ м, з боків якої були ввіткнуті у землю 8 залізних цвяхів. Трохи нижче, в межах цієї плями, було виявлено кістяк жінки, орієнтований головою на захід. Кисті рук складені в місці тазових кісток. Інвентар: біля черепа — дві великі золоті трибузинні сережки київського типу; 6 золотих височних кілець², з яких 4 були зігнуті з тонкого, а 2 — з

¹ За щоденником В. В. Хвойка, цей курган позначається як курган A.

² Чотири височних кільця мали кінці, що трохи заходять один за одного, а два — що сходяться.

товстого дроту; біля стегна, з правого боку — 2 гостроконечних знаряддя, дуже зіпсовані іржею, що нагадують ножі; в ногах — залізні обручи від дерев'яного відерця.

Курган № 17. Висота насипу 5,6, діаметр 21 м. Поховання не виявлено. Знайдено кусок кременю та кілька черепків слов'янських посудин.

III. Розкопки двох курганів, розташованих в м. Коростень, проти місця, що зветься «Ольжини купальні»

Курган № 18. Насип висотою 4,4, діаметром близько 20 м. В насипу на глибині від 1,5 до 2,7 м від вершини виявлено 7 кістяків, з яких 5 були в трунах. Кістяки орієнтовані головами на захід, крім одного, який лежав головою на південь. Інвентаря не виявлено, за винятком срібної монети короля Сігізмунда, знайденої в одному з поховань.

На висоті 0,5 м від давнього горизонту помічено тонкий шар вугілля та попелу. Під час розкопок насипу де-не-де зустрічалися черепки слов'янських посудин та кремінні осколки, з яких деякі мали сліди обробки.

На рівні давнього горизонту виявлена чотирикутна пляма розміром 2,3 × 1,15 м. Пляма була оконтурена прошарком зотлого дерева. В західному боці плями знайдено нижню частину глиняної слов'янської посудини. На глибині 0,6 м від горизонту виявлено кістяк, орієнтований головою на захід, оточений 7 цвяхами, ввіткнутими в землю. Поховання не мало інвентаря.

Курган № 19¹. Знаходився на кілька метрів на північний схід від кургана № 18. Висота насипу 4,8, діаметр 21 м. Розміри розкопу 11,5 × 8 м. В насипу траплялися перебиті людські кістки, частини черепів; а глибше, починаючи з 1,5 і до 3 м, виявлено 13 цілих кістяків. Всі вони орієнтовані головами на захід, деякі — в дерев'яних трунах, два — у видовбаних колодах, а інші, при яких ніяких ознак дерева не виявлено, були поховані, мабуть, просто в землі. З інвентаря знайдена лише нижня частина глиняної посудини слов'янської епохи (з правого боку черепа одного кістяка). На глибині 4 м від поверхні насипу, на давньому рівні ґрунту (цей рівень знаходиться на глибині 4,8, а не 4 м, як вказував В. В. Хвойко) з'явився суцільний шар вугілля, попелу та кусків обпаленої глини, товщиною 0,15—0,25 м, який вкривав майже всю площину, відведену під розкоп. В цьому шарі де-не-де зустрічалися частини перепалених людських кісток (незначна частина лобної — надорбітальної кістки, частина суглоба від ліктьової кістки, кілька інших, дрібних кісток²) та черепки глиняних слов'янських посудин, прикрашених кількома видами орнаменту.

Шар вугілля, попелу та кусків обпаленої глини з перепаленими людськими кістками свідчить про виявлення поховання з трупоспаленням; подібні поховання рідко зустрічаються на цій території.

В справі є фотографії 24 фрагментів кераміки та лист В. В. Хвойка до Археологічної комісії, в якому повідомляється про надіслання знімка деяких черепків, знайдених в зольному шарі кургана, в похованні з трупоспаленням.

У фондах Київського історичного музею зберігаються тільки 23 фрагменти кераміки³, з яких була зроблена згадана фотографія; ці фрагменти прийняті, згідно з запису інвентарної книги за 1911 р., до Київського музею старожитностей.

¹ Курган № 17 був позначений в щоденнику В. В. Хвойка як курган B, курган № 18 — як I та курган № 19 — як II.

² Опис кісток взято з листа В. В. Хвойка до Археологічної комісії.

в — 4583

³ Інвентарні номери фрагментів кераміки 54—58, 60, 67—75.

В зв'язку з цим встановити кількість знайдених дослідником уламків та розв'язати питання, чи були покладені в зольний шар роздавлені посудини, чи тільки їх частини, неможливо.

Фрагменти посуду із зольного шару, які зберігаються в фондах Київського історичного музею, належать 9 горщикам та одній великій посудині баночкої форми.

Від горщиків є 6 уламків вінець, 3 уламки плічків, 11 уламків стінок та 2 уламки денець. Горщики всі широкогорлі, зроблені на крузі; випал у більшості фрагментів добрий, в тісті є домішка піску. Вінця різко відігнуті назовні та сформовані в один прийом. По зовнішньому краю вони сплощені й обрамлені двома слабо виявленими рубчиками (рис. 2).

Рис. 2. Профілі вінців горщиків. Н. в.

Шийка коротка, по плічках та стінках розміщено орнамент, тільки уламок плічка і фрагмент вінець не орнаментовані. Є 7 різновидностей рисунка орнаменту на плічках та вінцях у вигляді: хвилюподібної лінії (табл. I, 1), зигзага, проглиблених нігтем з одного боку, та нижче розташованих кількох рядків вузьких смуг (табл. I, 2), хвилюподібної лінії, під якою розташовані на значній віддалі широкі смуги (табл. I, 4), довгастих, трохи косих поглиблень, під якими є ряд смуг (табл. I, 6), двох вузьких смуг, під якими розташовані в ряд нігтеподібні, великі і малі заглиблення, що утворюють рисунок (табл. I, 7), косих поглиблень в один ряд, під якими розташовані широкі смуги (табл. I, 3), великих поглиблень, зроблених нігтем, розташованих в ряд, під якими йшли широкі смуги (табл. I, 5).

Всі 11 уламків стінок орнаментовані паралельними рядами широких смуг, розташованих то рідко, то густо (табл. I, 8, 9, 10). Два фрагменти денець з частиною стінок належать різним горщикам. Денця плоскі і без виступів по борту; на стінках, що прилягають до них, орнаменту немає. Невелика площа денець, що збереглися, не дозволяє нічого сказати про наявність клейм.

Від посудини баночкої форми зберігся один великий фрагмент вінця з частиною плічка. Виробка посудини грубокружальна, випал слабий, тісто містить велику кількість шамоту. Вінця відігнуті назовні, сформовані в один прийом, по зовнішньому краю сплощені та обрамлені двома слабо виявленими рубчиками. На плічках розташовано орнамент у вигляді кількох рядів широких смуг (табл. I, 11).

Про час цього поховання з трупоспаленням свідчать горщики, вкриті по всій поверхні орнаментом, що є характерною ознакою для посуду раннього періоду Київської Русі (IX—X ст.). Деякі вінця горщиків цілком подібні до вінців горщика із дружинного поховання Шестовицького

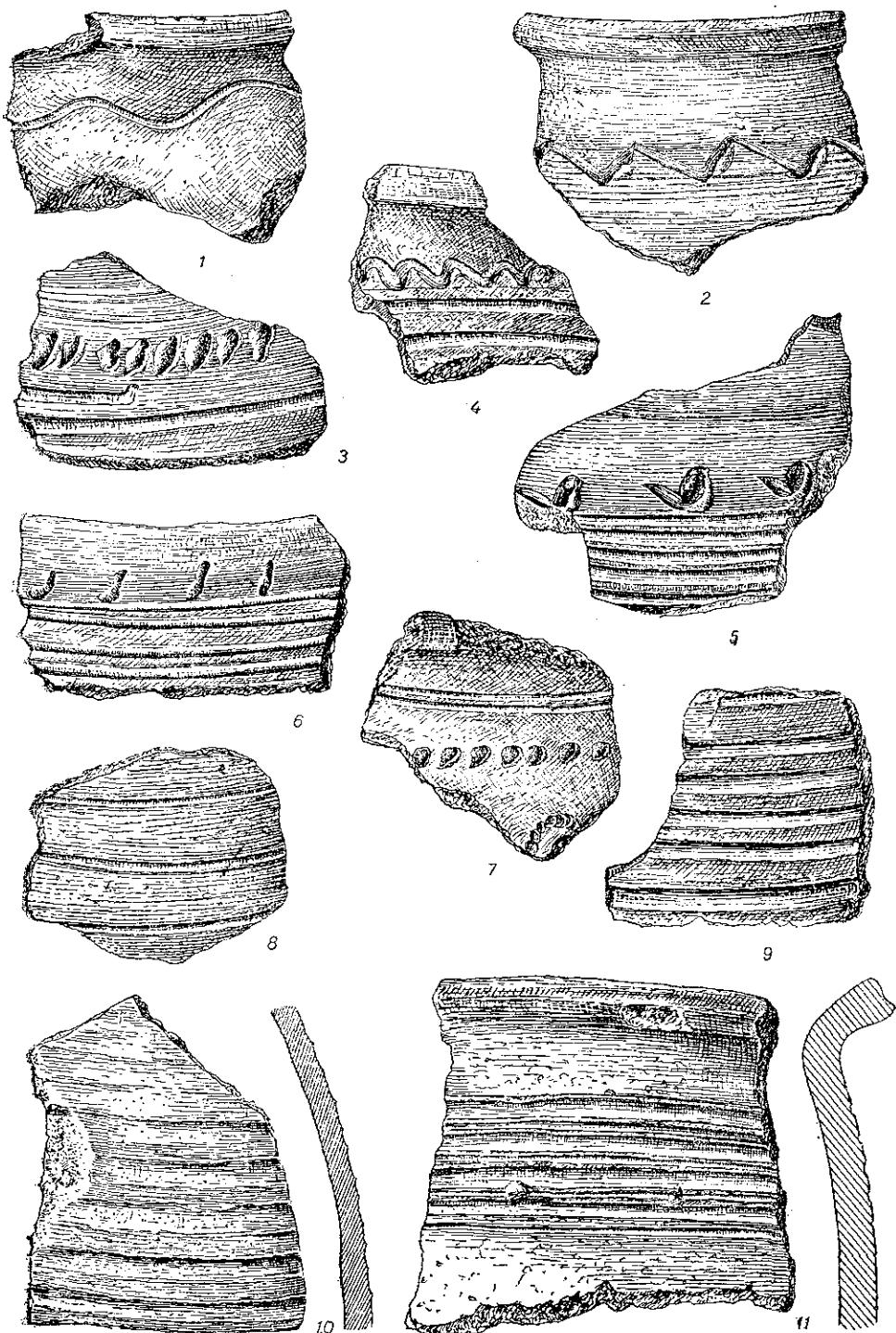

Табл. I. Фрагменти кераміки, знайденої в похованні з трупоспаленням, $\frac{1}{2}$ н. в.

могильника, яке містило мідну візантійську монету Льва VI (початок Х ст.)¹.

Курганне поховання з слов'янським трупоспаленням в с. Сажки, Немирівського району, Вінницької області², єдине на Правобережжі УРСР, містило монети — два саманідських диргеми першої половини Х ст. (Ахмед ібн Нафа II).

Всі наведені дані дозволяють датувати поховання з трупоспаленням в Коростені не пізніше Х ст.

* * *

*

Нижче основи насипу кургана В. В. Хвойко відкрив стоянку, яка відноситься до часу, перехідного від пізнього палеоліту до неоліту³.

IV. Розкопки курганів поблизу м. Овруч

На сьомому кілометрі від м. Овруч, з правого боку дороги, яка веде до Коростеня, є група з 7 курганів висотою в 3—4 м. Були розкопані 2 найбільших кургани.

Курган № 1. Насип кургана оточений канавою. На рівні давнього горизонту виявлено жіночий кістяк, оточений 7 залізними цвяхами без ознак дерева. Біля черепа знайдено 2 невеликих височних кільця та срібна сережка у вигляді дротяного кільця з надітими на нього бусинами — кам'яною та срібною, довгастої форми. Біля шиї — дві сердолікові бусини, в тому числі одна призматична. На пальці правої руки знаходилося кільце з срібної пластинки.

Курган № 2. Насип оточений канавою. На рівні давнього горизонту лежав чоловічий кістяк, навколо якого було 8 цвяхів без ознак дерева. Біля шиї виявлено кістяний гудзик, на пальці правої руки — кільце з мідного дроту.

* * *

*

Таким чином, у всіх розкопаних курганах були виявлені трупопокладення, і лише одне поховання було з трупоспаленням.

Померлі, як правило, покладені на давній горизонт без трун, і лише для одного була викопана яма глинистим 0,6 м від поверхні.

Майже всі поховання одиничні, в тому числі два дитячих.

Часом померлі були накриті якимсь покривалом, яке прикріплювалося до землі цвяхами. Звичаю класти похованого на підсипку чи зверху обсипати вугіллям та попелом, який зустрічається на Житомирщині, тут не спостерігалося.

Кістяки лежали витягнуто на спині, орієнтовані головою на захід, з різним положенням рук та простягнутими ногами. В більшості поховань знайдено інвентар.

Зроблені В. В. Хвойком визначення статі та віку похованих дозволяють виділити інвентар чоловічих, жіночих та дитячих поховань.

До складу інвентаря чоловічих поховань входили залізні ножі, брусков, дерев'яне відерце, глиняний горщик, бронзові пряжки ліроподібної

¹ Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, К., 1952, стор. 128, табл. II.

² Д. Т. Березовець, Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу, АП, т. III, К., 1952, стор. 207, 214.

³ І. Ф. Левицький, Про вік стоянки, відкритої В. В. Хвойком в Іскорості, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 161.

або підковоподібної форми, шиферна і кістяна застібки, срібний та мідний дротяній (простий і плетений) перстні, залізна бойова сокирка.

В жіночих похованнях були знайдені залізні ножі (?), дерев'яне відерце, залізні ножиці, срібні та золоті дротяні височні кільця з кінцями, які заходять один за одного та сходяться, срібні височні кільця S-подібної форми, золоті трибусинні сережки київського типу, сережка, що складається з дротяного кільця та кам'яної і срібної бусин, срібні бочонкоподібної форми та сердолікові призматичної і плиткоподібної форми бусини, срібний бубонець, срібні перстні — пластинчастий, посередині розширеній, із зав'язаними кінцями, дротяний з зімкненими кінцями.

Дитячі поховання супроводжували бронзові дротяні височні кільця із зімкненими кінцями та морські черепашки.

Серед речей привертають увагу золоті жіночі прикраси (6 височних дротяних кілець і пара трибусинних серег), які, безсумнівно, належать представниці деревлянської знаті.

На Правобережжі УРСР слов'янські поховання із золотими прикрасами відомі в обмеженні кількості тільки в Києві та одне поховання в кургані біля с. Ягнятин, Житомирської області¹.

Слід також відзначити чоловіче поховання з бойовою сокирою, в зв'язку з тим, що знахідки зброї в похованнях Правобережжя УРСР досить рідкі².

В одному жіночому похованні серед інших речей виявлені також і ножиці, які на території Правобережжя ніде більше не зустрічались.

Курган з трупоспаленням досить інтересний тому, що поховання в ньому зроблено за обрядом, характерним для північних слов'янських племен, і належить одному з їх представників. Місцеве населення Правобережжя УРСР цей ритуал майже не вживало, що підтверджується незначною кількістю курганів з трупоспаленням на вказаній території. Фрагменти посудин, що супроводжують це трупоспалення, є майже єдиними, які збереглися до наших днів з правобережніх слов'янських курганів з обрядом трупоспалення.

Р. И. ВЫЕЗЖЕВ

РАСКОПКИ КУРГАНОВ В КОРОСТЕНЕ И ВБЛИЗИ ОВРУЧА В 1911 г.

Р е з ю м е

В. В. Хвойко в 1911 г. провел раскопки 23 славянских курганов в г. Коростене и вблизи г. Овруч.

Публикуемые дневники позволяют дополнить и уточнить имеющиеся сведения об этих могильниках, а также данные о ритуале и инвентаре погребений летописных древлян.

Во всех раскопанных курганах обнаружен обряд трупоположения, и лишь одно погребение оказалось трупосожжением на месте захоронения. В каждом кургане имелось по одному погребению. Покойники были положены на древний горизонт без гробов, и только для одного из них была выкопана яма глубиной 0,6 м от поверхности. Часто умершие были прикрыты каким-то покрывалом, которое прикреплялось к земле гвоздями. Обычная класть покойника на подсыпку или сверху обсыпать углем и пеплом, который встречается на Житомирщине, здесь не вы-

¹ Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, стор. 30—34.

² На территории Правобережья УРСР зброя найдена в таких курганных похованнях: с. Андріївичі, Житомирської області (бойова сокира), див. АЛЮР за 1903 р., № 5, стор. 330, 331; м. Коростишів, Житомирської області (наконечник списа), див. Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, стор. 56—58.

явлено. Костяки находились в вытянутом положении, на спине, головой на запад, с различным расположением рук и протянутыми ногами. Среди погребального инвентаря были найдены крайне редко встречающиеся в курганах Правобережья УССР золотые женские украшения (6 височных проволочных колец и пара трехбусинных серег), боевой железный топор, железные ножницы и сопровождавшие трупосожжение фрагменты от 9 горшков и большого сосуда баночного типа.

I. M. САМОЙЛОВСЬКИЙ

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК НА р. ПРОНІВЩИНІ ПІД КІЄВОМ

В статті подаються деякі матеріали про маловідомий слов'янський могильник на південній околиці Києва. Ці матеріали, правда, дуже незначні, але з огляду на те, що могильник цей тепер вже не існує, вважаємо за доцільне їх опублікувати.

Могильник знаходився біля с. Совки, на деякій віддалі на захід від древнього шляху на Васильків, на х. Пронівщина, у верхів'ях р. Пронівщина, притоці р. Либеді. Могильник був розташований у високій місцевості, в лісі і складався з двох груп¹. Після вирубки лісу на Пронівщині земляні насипи могил було розорено. До знищення могильника, в той час, коли він зберігався під захистом лісу, було розкопано кілька курганів². В 1913 р. А. Ертель розкопав п'ять курганів, а в 1915 р. — ще чотири. Зберігся щоденник А. Ертеля про розкопки 1915 р.³.

По чотирьох розкопаних у 1915 р. курганах, про які є відомості, ми можемо скласти уявлення про весь цей могильник, оскільки, за словами А. Ертеля, п'ять курганів, розкопаних у 1913 р., тотожні йм.

Подаємо відомості про розкопки А. Ертеля в 1915 р. за його щоденником.

Курган № 6. Форма його — правильна півкуля, висота до 1 м, окружність 22 м. У насипу кургана на глибині 60 см трапився черепок з лінійним орнаментом. На глибині 90 см помічена пляма могильної ями, викопаної у лесі і орієнтованої по лінії південний схід—північний захід, як і в могилах перших п'яти курганів. На глибині 1,4 м у південно-східному куті ями знайдено уламок залізного цвяха, а на глибині 1,5 м стали помітні сліди трухлявого дерева. На глибині 1,8 м у ґрунтovій ямі розміром 3,5 × 2,25 м було виявлено поховання. Кістяк, орієнтований голововою точно на захід, лежав на товстій дубовій дощі від труни, череп лежав обличчям догори, тулуబ витягнутий, права рука зігнута в лікті і лежала на крижах, ліва — витягнута. Збереженість кістяка досить добра, довжина його 1,55 м. Речей при похованні не було, тільки з лівого боку кістяка помітні сліди від матерії.

Курган № 7. Висота його близько 0,75 м. На глибині 0,7 м знайдено зуб свині. Могильна яма подібна ямі кургана № 6. На глибині 1,5 м виявлено дно ями, викладеної трухлявими дерев'яними дошками і орієнтованої точно по лінії схід—захід, розміром 2,05 × 0,42 м.

В цьому кругані було три поховання. Про перше поховання в щоденнику нічого не сказано. Поруч з першим похованням, за 25 см від нього,

¹ Отчет Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1912 год. Военно-исторический вестник, 1913, кн. 3, стор. 6.

² Центральний державний історичний архів УРСР у Києві. Дела Київського общества охраны памятников старины и искусства, № 17, 34, 52.

³ Щоденник знаходиться в науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

виявлено друге поховання. Воно було обкладено дошками і знаходилося на 15 см нижче першого.

Дерев'яне могильне спорудження, очевидно, труна, мало довжину 2,15 м., ширина 0,65 м. Кістяк орієнтований головою на захід, довжина його — 1,65 м. Від третього поховання в кургані знайдено тільки дуже пошкоджений череп, який лежав вище першого поховання на 5—8 см. Біля черепа виявлено невеликий чорний грубий черепок; ліворуч черепа, на віддалі близько 50 см, знайдено частину оленячого рога.

Курган № 8. Висота близько 0,75, окружність 18 м. На глибині 1 м виявлено могильну яму розміром 1,95 × 0,5 м. Соснові і дубові дошки труни були почасти скріплені залізними цвяхами з великими шляпками. Кістяк лежав головою на захід, у витягнутому положенні, на спині, голова повернута на лівий бік, руки, загнуті в ліктях, покладені на крижі. Довжина кістяка 1,7 м. Речей при похованні не було.

Курган № 9. Висота 1,3 м., окружність близько 20 м. На глибині 0,7 м знайдено вуглик та нижню частину горщика з дном. На глибині 1,65 м виявлено контури могильної ями, обкладеної трухлявим деревом. На тій же глибині знайдено черепок і цвяхи, якими, очевидно, скріплювалися дошки труни. Кістяк лежав в такому ж положенні, як і в кургані № 8. Біля кістяка знайдено залізну кільцеподібну пряжку. Довжина кістяка 1,67 м.

У фондах Київського державного історичного музею з розкопок Пронівського могильника знаходяться фрагменти (36) типового слов'янського глиняного посуду, зробленого на гончарському кругі¹.

Подаємо опис зразків фрагментованого слов'янського посуду з Пронівського могильника. Фрагмент вінець (інв. № 33 608), відігнутих назовні і заокруглених на краю, трохи потоншених у середній частині; шийка увігнута, плічка похилі, прикрашенні хвилястим орнаментом (табл. I, 1). Колір ясний, у розломі блідорожевий. Товщина стінки 5 мм. Фрагмент вінець (інв. № 33 609), відігнутих назовні, із жолобком на краю; шийка увігнута, плічка похилі з нігтевим орнаментом та лінійним орнаментом під ним. Колір темносірий. Товщина стінки 6 мм (табл. I, 2). Фрагмент вінець (інв. № 33 606), відігнутих назовні, верхній край потоншений, на нижньому краї є невеликий пружок; шийка увігнута, плічка короткі, бочок заокруглений. Колір темнорожевий. Товщина стінки 4 мм (табл. I, 3). Фрагмент вінець (інв. № 33 607), відігнутих назовні, верхній край заокруглений, нижній край з невеличким пружком; шийка увігнута, плічка похилі. Колір сіруватий. Товщина стінки 5 мм (табл. I, 4). Фрагмент вінець (інв. № 33 596), відігнутих назовні, зверху зрівняних, посередині рівчик; шийка увігнута, плічка короткі. Колір темнорожевий. Товщина стінки — 6 мм (табл. I, 5). Фрагмент вінець (інв. № 33 591), відігнутих назовні, загнутих, потовщених, зверху зрівняних, внизу — з невеликим пружком, що обривається на шийці; шийка коротка, плічка похилі. Колір сіруватокоричневий, товщина стінки 6 мм (табл. I, 6).

Описаний керамічний матеріал датується X—XI ст. Цим же часом можна датувати Пронівський могильник. За всіма своїми ознаками він цілком подібний до інших слов'янських могильників Київської землі. Такі поховання відомі в Києві, Вишгороді, Віті-Поштовій, Китаєві та ін.

Пронівський могильник не поодинокий. Таких могильників на південній околиці Києва було, видимо, чимало. Великий могильник був, наприклад, в урочищі Батиєва могила (гора), на правому березі р. Ли-

¹ Фонди, № 5 (5/18), в — 1154. Инвентарная книга археологического отдела, т. II, стор. 328.

беді, недалеко від сучасного вокзалу. Тут у 1862 р. Я. Волошинський нараховував 214 курганів, частину з яких він розкопав¹. 12 курганів з 60, які ще збереглися тут, розкопав у 1873 р. Д. Я. Самоквасов². Є деякі відомості і про інші могильники в цьому районі. Так, один курган X ст. з трупоспаленням був розкопаний в с. Совки³. У 1913 р. А. Ертель розкопав три поодинокі кургани біля Пронівського могильника⁴ та один курган біля с. Жуляни.

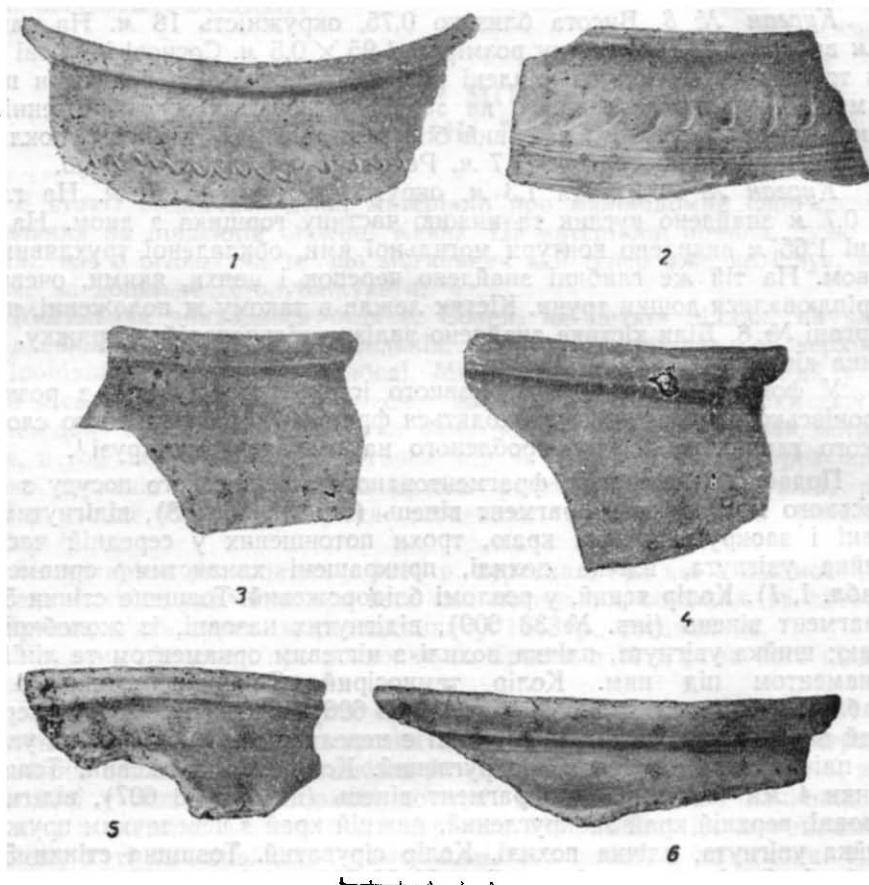

Табл. I. Зразки кераміки.

Пронівський могильник, як і інші згадані тут могильники в околицях Києва, належить, видимо, тим численним селам, що оточували древній Київ і були з ним нерозривно зв'язані.

¹ Центральный киевский архив давних актів. Фонд археографічної комісії № 520, Дневник раскопок Я. Я. Волошинского, произведенных в 1862 году в ближайшей окрестности Киева, за р. Лыбедью, Археологическая карта Киевской губернии, 1895, стор. 19; Каталог выставки XI АС, К., 1899, стор. 89—90.

² Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 221—222.

³ ЗРАО, т. XI, в. I и II, Н. серия, СПБ, 1899, стор. 268.

⁴ Центральный державный исторический архив УРСР у Киеві. Дела Київского общества охраны памятников старины и искусства, № 34, 35.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

**СЛАВЯНСКИЙ МОГИЛЬНИК
НА р. ПРОНЕВЩИНЕ ПОД КИЕВОМ**

Резюме

Окрестности Киева богаты археологическими памятниками. На юг от р. Лыбедь были две группы курганов, теперь уже не существующих. Раскопки, хотя и незначительные, произведенные в 1913 и в 1915 гг., дают представление о Проневском могильнике как памятнике славянском, датируемом X—XI вв. Могильник принадлежал сельскому населению, погребения в нем имеют бедный инвентарь. Вместе с другими славянскими памятниками, находящимися в немалом количестве на юге от Киева, он указывает на большую заселенность этой местности.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

НЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА В УРОЧИЩІ БОНДАРИХА

Стоянка в урочищі Бондариха розташована на південь від Ізюма, Харківської області, на відстані 4—5 км від міста. Урочище знаходиться на краю борової тераси лівого берега Дінця, яка, утворюючи в цьому місці мис, безпосередньо підходить до річки та її стариці — затоки Вербової ями (рис. 1). По північній околиці урочища протікає безіменний струмок, з півдня і сходу прилягають невеликі заболочені озера-стариці, а з північного заходу на відстані 1 км розміщено невелике, але глибоке, добре відоме рибалкам Судейське озеро.

Стоянка в урочищі Бондариха була виявлена в 1920 р. місцевим лісничим В. Ю. Богдановичем. Різноманітність і багатство знахідок на ній привертали увагу М. В. Сібільова, який неодноразово відвідував її. В 1924—1925 рр. П. П. Єфіменко провів на стоянці невеликі шурфувальні роботи¹.

П. П. Єфіменко та М. В. Сібільов відзначали наявність в урочищі двох стоянок: макролітичної (Бондариха 1) і мікролітичної (Бондариха 2).

В 1950 р. урочище обслідувала Донецька археологічна експедиція. Виявилося, що стоянка Бондариха 1 розміщена на схилі борової тераси і зовсім розмита. На стоянці Бондариха 2, розташованій топографічно значно вище (7 м над заплавою), шурфуванням було виявлено неолітичний культурний шар.

В 1951 р. на стоянці Бондариха 2 розкопки проводились автором.

Розкоп закладено вздовж уступу борової тераси. Розкрита площа становила 170 м². Дослідження стоянки не закінчено. Культурний шар, як про це свідчили шурфи, продовжується в усі сторони від розкопу.

Для з'ясування характеру геологічних нашарувань дюни нами була зроблена зачистка вздовж відслонення тераси (27 м), а також прокладена траншея перпендикулярно до цієї зачистки і берега річки (10 м). Ця траншея уступами доведена до заплавних відкладів.

В тих місцях, де дюни не зазнали руйнувань, простежується одна-кова послідовність шарів піску (рис. 2), а саме: під гумусованим лесовим ґрунтом залягає сіробурувате підґрунтя, ще нижче — світлий пісок — основа дюни, очевидно, еолового походження. Зверху всі ці нашарування перекриті пізнім сіруватим еоловим піском, в якому немає археологічних знахідок. В багатьох місцях поверхня дюни була дуже пошкоджена при побудові вогнищевих ям та житлових споруд в епоху бронзи і в пізніший час.

Неолітичний горизонт залягав *in situ* лише на тих ділянках розкопу, які не зазнали руйнувань, зокрема поблизу неолітичного вогнища (рис. 2).

¹ Результати не опубліковані.

В тих місцях розкопу, де неолітичний горизонт не був зруйнований, кремінні знахідки завжди лежали більш патинізованим боком догори. Це особливо помітно на великих виробах.

Цікаво, що під кожною великою кремінною річчю, знятою з місця її залягання в шарі, зразу починається світлий пісок — основа дюни, тоді як навколо знахідок такого різкого переходу не помітно: тут сіробурій пісок переходить у світлий поступово. Останній починається на 5—7 см нижче, ніж під крупними знахідками. Цей факт свідчить про давність неолітичного горизонту, який може відноситися до часу формування ґрунтового шару дюни.

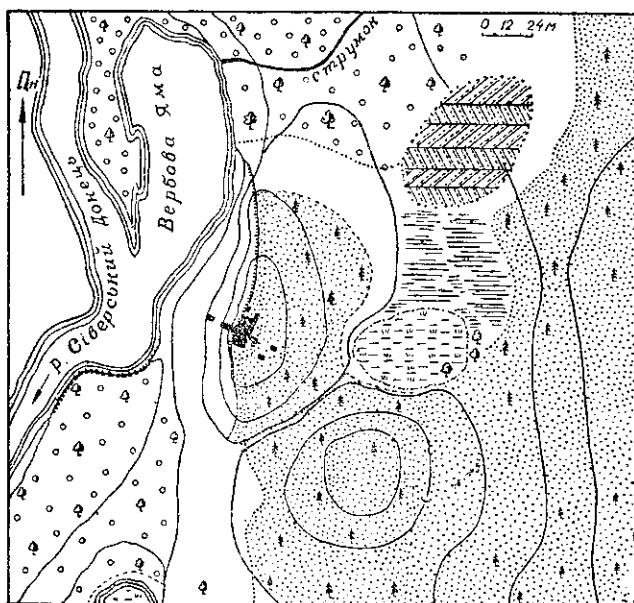

Рис. 1. Урочище Бондариха. Місця шурфів та розкопу (показані чорною фарбою).

Кремінь тих ділянок розкопу, де неолітичний горизонт зруйновано, завжди був забруднений вугіллям. Різниці в ступені патинізації верхніх і нижніх площин кремінних знахідок тут не спостерігaloся.

Глибина залягання неолітичного горизонту дорівнює 55—65 см від сучасної поверхні. Помітно деяке зниження рівня залягання культурного горизонту в північно-східному напрямку (1 см на 1 м), що в загальних рисах відповідає схилу сучасної поверхні. Товщина неолітичного горизонту — близько 10 см. Своїм кольором він не відрізняється від ґрунту, що оточує цей горизонт. Лише на місці неолітичного вогнища і навколо нього помітне деяке потемніння сіробурого піску.

Залишки цього вогнища розчищені в центральній частині розкопу (кв. 46). Вогнище мало неправильну овальну форму, розміри його 90 × 60 см. Найбільша глибина вогнища становила 12 см. Пісок, що заповнював вогнище, містив перепалений кремінь і дрібні вуглинки.

В культурному шарі виявлена велика кількість кремінних виробів, відщепів і уламків кременю. По площі розкопу кремінні знахідки розміщені більш-менш рівномірно. В місцях їх скупчення (кв. 22, 44) нараховується до 40—50 екземплярів на 1 м².

В шарі знайдено близько 50 фрагментів неолітичної кераміки, а також кусочки вохри.

На стоянці виявлено «скарб» неолітичного часу, який складався з кремінних виробів і вогни.

Всі кремінні вироби з одного боку вкриті молочнобілою, а з другого— голубуватою патиною. Вироби не мають жодних слідів обкочування.

Кремінний інвентар складається з нуклеусів (20), ножевидних пластин (106), сокир-різаків (4), поперечних сколів з них (43), свердел (7), скребків (96), різців (53), трапецій (6), пластинок із скощеним кінцем (3), пластинок із затупленою спинкою (6) і відщепів (3000).

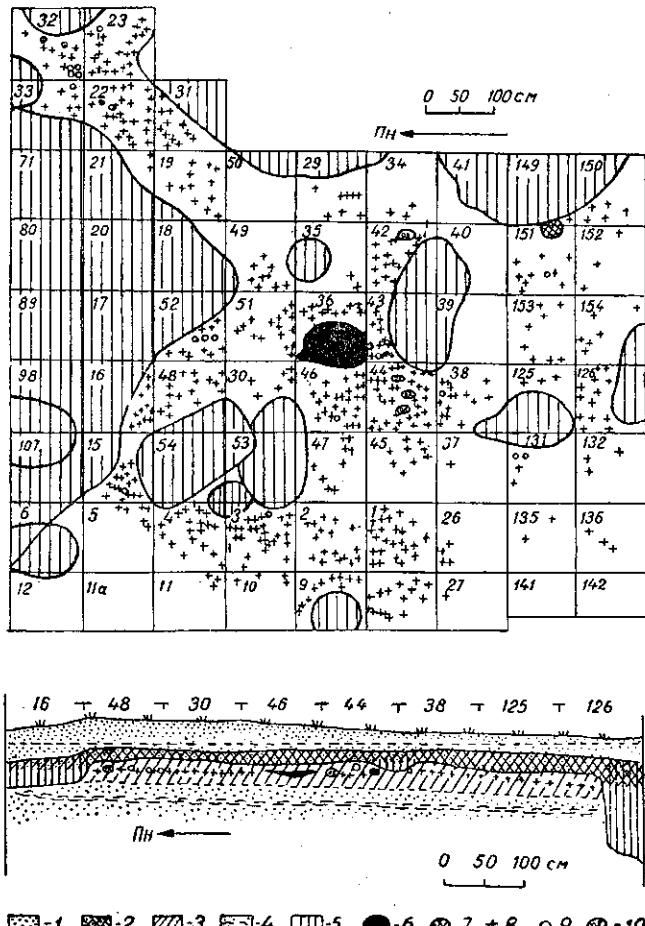

Рис. 2. Бондариха. План та розріз центральної частини розкопу.

1 — сірий еоловий пісок; 2 — гумусований пісок (лісовий ґрунт); 3 — сіробуруватий пісок (підгрунтя); 4 — ясножовтий пісок з прошарками орштейну; 5 — руйнування в нашаруваннях; 6 — вогнище; 7 — «скарб»; 8 — клемінь; 9 — кераміка; 10 — вохра.

Нуклеуси за характером знятих з них пластин можна поділити на три групи.

Перша група. З маленькі, конусовидні, багатогранні, тобто типово мікролітичні нуклеуси. Середній з них має довжину 47, діаметр верхньої площини 17 *мм* (табл. I, 1). На ньому є до 15 негативів від знятих пластин, ширина яких не перевищує 5–6 *мм*. Верхня площадка має численні сліди підправки. Нуклеус був викинутий, очевидно, після того, як з нього було невдало сколено 2 пластини, що виклинились.

Друга група. 6 невеликих, майже рівних екземплярам першої групи, але цілком відмінних за характером знятих пластин нуклеусів.. Тут негативи ударних бугорків глибокі, фасетки не мають тієї правильності обрисів і одноманітності розмірів, які властиві мікролітичним нуклеусам. Один із них має розміри 50×20 мм та форму, близьку до коносовидної; верхня площаадка округлена.

Третя група. 8 нуклеусів, що за технікою зняття пластин на-гадують екземпляри другої групи. Ознакою для визначення третьої групи, є, крім дещо більшого розміру нуклеусів, також наявність на них бокової рівної площини, з якої сколювання пластин не провадилось. Іноді ця площаадка формувалася поперечними сколами. Фасеткам знятих пластин властивий ще більш «відбивний» характер. Негативи ударних бугорків дуже глибокі, що надає верхній площині нуклеусу значну зубчастість. Типовий екземпляр цієї групи нуклеусів зображеній на табл. I, 2. Його розміри 50×35 мм, форма близька до піраміди, розсіченої по вертикалі «боковою площеадкою».

Окремо стоїть один нуклеус (табл. I, 3), який за розмірами перевищує всі розглянуті вище зразки. Формою він близький до нуклеусів третьої групи: бокова площаадка на ньому сформована багатьма дрібними сколами. Розміри цього екземпляра 78×53 мм. Верхня площаадка має численні сліди підправки. Ознакою, що дозволяє виділити цей нуклеус окремо, є мікролітичний характер знятих з нього пластин. Виділений нуклеус, очевидно, є прикладом того, яку форму і розміри мають мікролітичні нуклеуси в початковій своїй фазі.

До числа нуклеусів можна віднести уламки жовен великих розмірів, з яких знято відщепи. Характерно, що ці уламки також мають «бокову площаадку».

На стоянці виявлено 4 відбійники і 2 відтискувачі. Останні мають характерну для цих знарядь згладженість робочого краю.

Зібрано близько 50 маленьких, типово мікролітичних, цілих і в уламках пластинок (табл. I, 4, 5). Всі вони мають мініатюрну ударну площаадку і ударний бугорок. Середня довжина цих пластин $50-60$ мм, ширина $5-6$ мм. В перерізі вони здебільшого трапецієвидні.

Така ж кількість і пластин, які за формою, пропорціями та технікою виготовлення аналогічні мікропластинам, але мають більші розміри (табл. I, 10). Їх ширина в середньому дорівнює $9-12$ мм, довжина $80-100$ мм. Слід зауважити, що різкого переходу від мініатюрних мікропластин до цих пластин немає. Навпаки, їх зв'язує ціла серія пластинок середніх розмірів.

В горизонті виявлено не більше двох десятків грубих, неправильно огранених пластин, часто з коркою живна.

Більшість пластин використовувалася як ріжучі знаряддя (ножі). Про це свідчить наявність підретушовки ріжучих країв пластин, а також пощербленість — сліди використання. Деякі пластини мають заполіровку. Ножі іноді закінчуються заокругленим скребком (табл. I, 12). Частина пластин має пощербленість однобічну, інші — двобічну (табл. I, 11), на деяких вона розміщена близче до ударного бугорка, на інших — до кінця пластини. Одна велика неправильно огранена пластина використовувалася як дворучне скребло. На ній помітні сліди спрацьованості лише на середині (табл. I, 16).

Як дрібні мікролітичні, так і більші пластини вживались для виготовлення різноманітних вкладишевих виробів: пластинок із затупленою спинкою, пластинок із скосеним кінцем, трапецій і перетинів пластин.

Пластинки з затупленою спинкою (табл. I, 9) виготовлялися з мікропластин, найчастіше таких, які мають трапецієвидний перетин. Спинка цих виробів затуплена крутою ретушшю, протилежний гострий бік —

без обробки. Ретушшю іноді оббито майже половину ширини мікрапластини, від чого пластинка з затупленою спинкою стала дуже вузькою (4—5 мм). Довжина цілих зразків — до 30 мм. Кінці пластинок також затуплені ретушшю.

Пластини із скощеним кінцем (табл. I, 14, 15), на жаль, не складають серії. Одна з них виготовлена з пластини, трапецієвидної в перерізі,

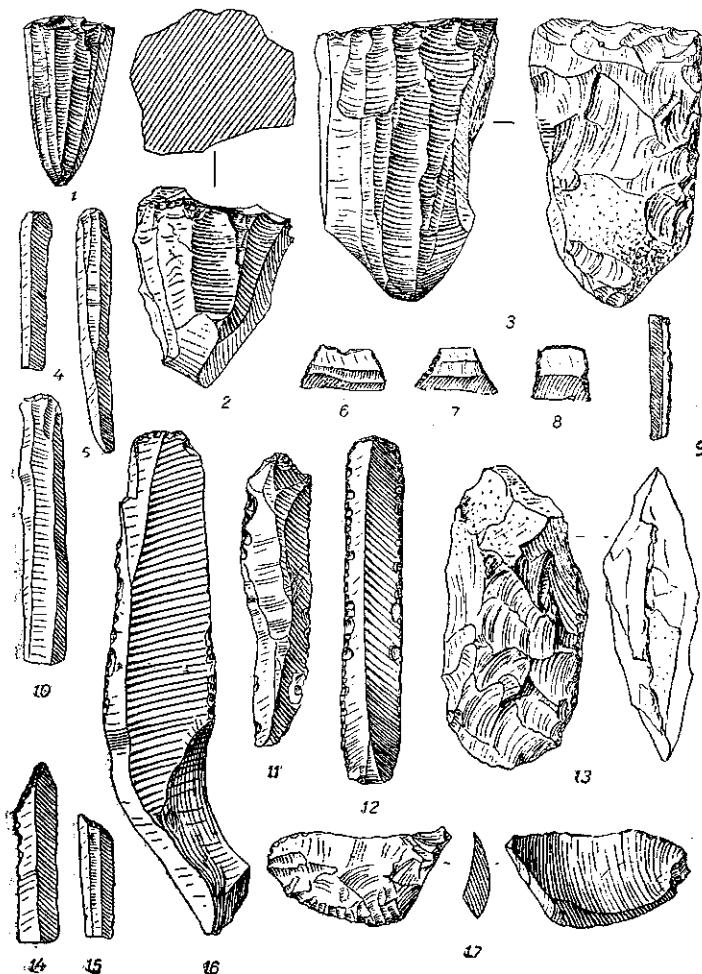

Табл. I. Бондариха 2. 1—3 — нуклеуси; 4, 5, 10 — пластини;
6—8 — трапеции; 9 — пластина із затупленою спинкою; 11,
12, 16 — пластини з ретушшю; 13 — сокира-різак, 14, 15 —
трапеція із скощеним кінцем; 17 — скол із сокира-різака.
 $\frac{1}{2}$ н. в.

дві — з трикутних. Різні вони і за розмірами (від 28 до 48 мм). Дві з них мають скіс з лівого боку, одна — з правого (якщо дивитися з боку спинки). Скіс формувався за допомогою крутого крайової ретуші. Дві пластини на своєму гострому кінці мають маленький скол, що нагадує різцевий.

Трапеції виготовлені з пластинок середніх розмірів. Три з них мають видовжені пропорції (табл. I, 6, 7); дві — ширші пропорції (табл. I, 8). Бокові сторони цих виробів підправлені крутого ретушшю, лише в одному випадку формування трапеції досягнуто з допомогою «різцевих» ско-

лів. Три трапеції по верхній основі мають пощербленість, можливо, сліди використання.

На стоянці виявлена значна кількість перерізів великих, середніх і дрібних пластин. Вони мають різноманітну форму (прямокутну, трапецієвидну) і неоднакові розміри. Деякі мають пощербленість — сліди використання.

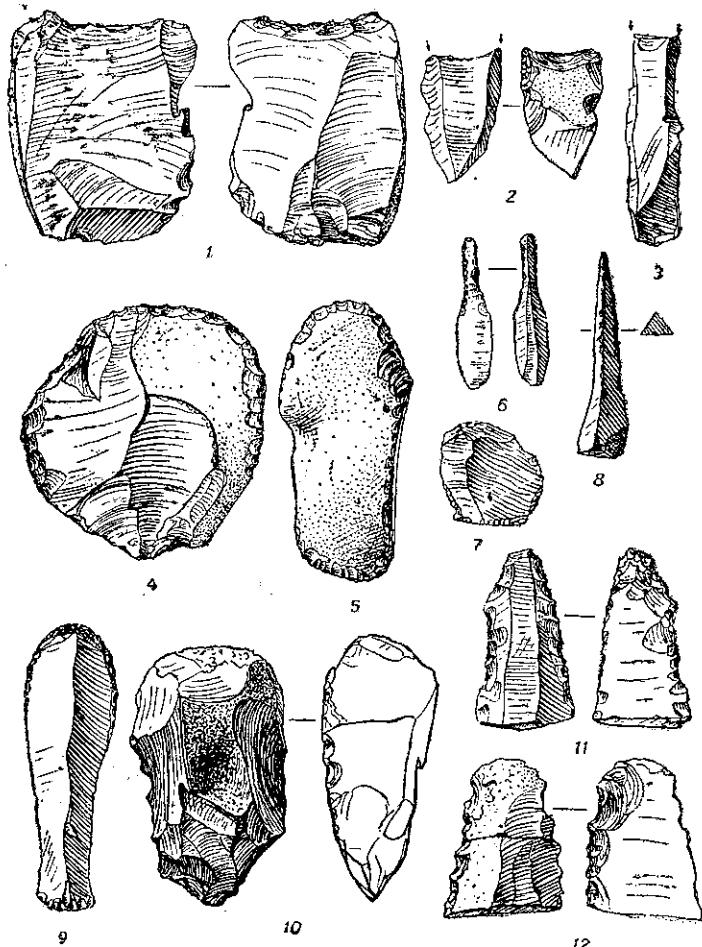

Табл. II. Бондариха 2. 1—3 — різці, 4, 5, 7, 9 — скребки, 6, 8 — проколки, 10 — клин, 11, 12 — свердла. $1/2$ н. в.

Серед кремінного інвентаря стоянки є чотири сокири-різаки (табл. I, 13). Це овальні в поперечному перерізі, витягнуті по довгій осі знаряддя розміром близько $900 \times 50 \times 20$ мм. Виготовлені вони з невеликих жовен (в трьох випадках із залишками кори жовна) шляхом нанесення систематичних бокових сколів. Робочий край сформований поперечними сколами. Довжина ріжучої грані 15—20 мм, на ній є залишки давньої пощербленості.

Серед знарядь, виготовлених в макролітичній техніці, досить цікавим є клин. Ознакою, що дозволяє твердити про використання цього знаряддя саме для розколювання дерева, є навмисне модельована боковими сколами клиноподібна форма, а також сліди значної збитості на обушковій частині, яка зазнала численних ударів (табл. II, 10).

Значне поширення на стоянці мали свердла (табл. II, 11, 12). Вони виготовлялися з великих і грубих, трикутних в перерізі пластин. Про використання цих виробів як свердел свідчить характер спрацьованості робочого краю. Кінець знаряддя дуже згладжений і зім'ятий, на бокових сторонах помітні зашербліни, які направлені в один бік і відповідають обертовому руху знаряддя навколо своєї осі під час роботи. Всі виявлені свердла зламані в давнині.

Трикутні в перерізі пластинки невеликих розмірів, що мають аналогічні сліди спрацьованості, використовувались напевно як проколки (табл. II, 8). Деякі проколки були виготовлені з мікролітичних пластин (табл. II, 6).

Говорячи про знаряддя для обробки дерева, не можна не сказати про так звані «сколи з сокир-різаків» (табл. I, 17).

Основними ознаками цих сколів, які з першого погляду нагадують звичайні відщепи, є те, що вони обмежені не двома площинами, як відщеп («спинкою» і «черевцем»), а трьома: «спинкою», «черевцем» і «проміжною гранню» між ними. Остання розміщена, звичайно, під гострим кутом до «спинки» і тупим до «черевця». На «черевці» чітко виділяється ударний бугорок, відбивна хвиля, є ударна площаадка. Все це не викликає сумніву, що саме «черевце» сколів є їх відбивною поверхнею. Така форма сколів дала підставу трактувати їх як сколи з сокирою, «спинкою» і «проміжна грань» яких є частинами граней, що обмежують лезо сокири. Знімаючи спрітним боковим ударом такий скол, первісний майстер формував чи підправляв робочий край сокири-різака.

Розміри цих виробів більш-менш однакові: довжина 40—50 мм, ширина 3—4 мм, товщина майже ніколи не перевищує 10 мм.

Різці виявлені в значній кількості. Майже всі вони виготовлені із масивних відщепів або товстих і грубих пластин. Переважну більшість з них (25) слід віднести до групи подвійних. Для них характерна наявність угнутого підретушованого чи дуже спрацьованого скobelевидного кінця, по обох краях якого нанесені різцеві сколи (табл. II, 1, 2, 3). Площаадна таких сколів звичайно стоїть під прямим кутом до площини «черевця» пластини чи відщепу, з якого виготовлено різець. Різцеві сколи здебільшого не мають підправки. Частина подвійних різців із скobelевидним кінцем, однак, має плоскі, що заходять далеко на «черевце», пластини (відщепу), сколи. В цьому випадку створювалась міцна ріжуча грань. Крім подвійних різців із скobelевидним кінцем, в культурному шарі виявлено два серединні різці, п'ять різців на куті зламаної пластини (два з них на мікропластині).

Поряд з різцями в культурному шарі стоянки виявлено близько 50 різцевих сколів. Деякі з них вдалося підібрати до різців, що дає цікавий матеріал для спостережень над технікою виготовлення цих знарядь. Для виготовлення різця насамперед відретушовувався кінець пластини (уламка кременю), а потім наносились різцеві сколи.

Скребки складають найпоширенішу категорію знарядь. Вихідним матеріалом для їх виготовлення були великі відщепи і пластини (табл. I, 4, 5, 7, 9). Кілька екземплярів виготовлені на уламках кременю. За розмірами скребки досить великі. Округлі екземпляри мають діаметр до 60—70 мм. Малих скребків, розміром менше 30—40 мм в діаметрі, виявлено небагато (табл. II, 7). Мініатюрних скребків зовсім немає.

На особливу увагу заслуговує наявність неолітичної кераміки, що значно підвищує наукове значення цієї стоянки. Всього в культурному шарі вдалося зібрати близько 50 великих і дрібних уламків глиняного посуду. На деяких фрагментах можна помітити цілі пучки жолобків від вигорілих під час випалу горщика травинок. окремі стеблини залягають тут не безладно, а завжди в горизонтальному положенні (рис. 3, 4). Глинняна маса вимішана погано і досить грудкувата. Крім рослинної

домішки, в тісті є також дрібний пісок. Можливо, частина його була штучною домішкою. Про характер і ступінь випалу можна судити з кольору зламу черепка, три чверті якого мають сіро-зеленуватий колір; лише четверта частина зламу, що відповідає зовнішній поверхні черепка, має червонувате забарвлення. Такий характер зламу свідчить про процес випалу, при якому не досягалося врівноваження температури випалу з внутрішньої і зовнішньої поверхні посуду. Такі умови, очевидно, складались при випалі посуду у вогнищі на вільному повітрі. Погана вимішаність і недостатній випал є причинами значної крихкості кераміки. Саме тому, мабуть, нами не виявлено жодного фрагмента кераміки на ділянках розкопу, які зазнали руйнування.

Поверхня посуду старанно згладжена, іноді помітні сліди лощіння. На внутрішньому боці помітне смугасте гребінцеве згладження.

Виявлені черепки належали двом або, принаймні, трьом посудинам. Обмежена кількість черепків, відсутність денець і вінець позбавляє можливості встановити форму посуду. Можна припустити, що посуд був гостродонний. Про це свідчить різке зменшення донизу діаметру згину деяких черепків, що розміщувались біля денець посуду. Серед черепків немає жодного, який би вказував на наявність у посуду плічок. Фрагменти завжди мають зігнутість лише по одній осі (вертикальній). Напевне, вони належали конічним горщикам, верхній діаметр яких дорівнював 20—25 см. Товщина стінок — 0,8 см.

Рис. 3. Бондариха 2. 1—4 фрагменти кераміки.

Кераміка мала орнаментацію. В числі орнаментальних елементів — відтиски гребінця і тупого кінця палички. Відтиски розміщені у вигляді горизонтальних рядів (рис. 3, 1—4).

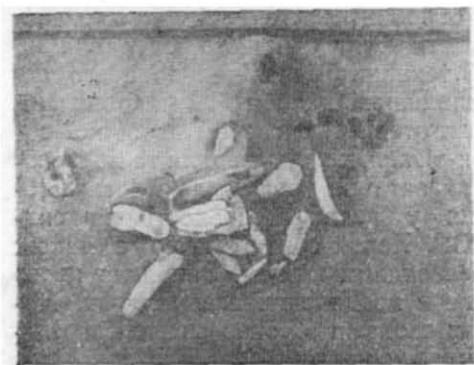
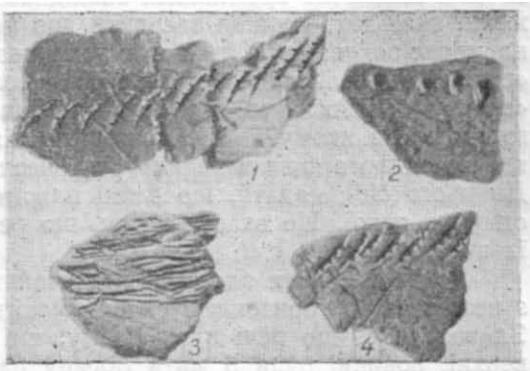

Рис. 4. Бондариха 2. «Скарб» in situ.

Окремо слід зупинитись на розгляді своєрідної знахідки, що складалася з 9 скребків, однієї сокири-різака, ножеподібних пластинок з слідами утилізації і 275 г червоної вохри. Обставиною, що дозволяє виділяти названі матеріали окремо, є особливі умови їх виявлення (рис. 4). Всі ці речі і вохра були знайдені в давній ямці, верхній зріз якої був поміщений на 5 см нижче культурного шару стоянки. Ямка глибиною 15—18 см мала округлу форму і діаметр у верхній частині близько 30 см. Її заповнення відрізнялося темнішим і трохи червонуватим кольором. В заляганні кремінних знарядь помітна деяка своєрідність. Скребки лежали один на одному робочими кінцями здебільшого в один бік; пластинки, які щільно прилягали одна до одної, часто лежали руба. В культурному ж шарі стоянки кремінні речі завжди лежали плиском і ніколи не перекривали одна одну. Шматочки вохри (в кількості 35) густо наповнювали ямку. Деякі з них вдалося склеїти. Очевидно, в дав-

нину було заховано один чи кілька великих кусків, які потім розкришились. На поверхні шматків вохри помітні сліди скребіння і різання їх, напевне, скребками і кремінними пластинами.

Зіставляючи всі ці факти, а саме: наявність штучної заглибини, насиченої виключно кремінними знахідками і вохрою, своєрідність в положенні знахідок,—можна твердити, що цей інвентар в давнину і був кимсь навмисне захований. Отже, в даному разі ми маємо справу з своєрідним «скарбом» неолітичної доби. Про неолітичний вік бондарихінського «скарбу» свідчить те, що він, по-перше, залягав нижче неолітичного горизонту, в якому не було помічено ніяких порушень, по-друге, характер кремінного інвентаря скарбу і неолітичного горизонту аналогічний. До цього слід додати, що деякі пластини із скарбу вдалося підібрати одну до одної. Це вказує на те, що речі були заховані зразу ж після їх виготовлення.

До деякої міри здається незвичайним, однак, те, що кремінні речі з неолітичного горизонту і скарбу мають одинаковий ступінь патинізації. Здавалося б, що речі з горизонту, які деякий час залишались на поверхні, повинні були б мати більшу патинізацію, ніж кремінь із захованого в пісок скарбу. Напевне, швидкість патинізації кременю на даній поверхні стоянки і у виявленій ямці була приблизно однакова. Проте, що кремінні речі скарбу патинізувалися вже будучи складеними в ямку, свідчить деяка своєрідність їх патинізації. На скребках і пластинах помітні широкі смуги з меншою патинізацією, які відповідають, як це вдалося прослідкувати при розборці речей скарбу, місцям перекривання (підстилання) одних пластин іншими.

Підсумовуючи наслідки дослідження стоянки в урочищі Бондариха, слід відзначити насамперед той важливий факт, що тут кераміка і кремінний інвентар міцно пов'язуються в один комплекс умовами залягання. Торкаючись питання техніки обробки кременю і виготовлення з нього знарядь, доводиться констатувати факт сумісного існування на стоянці мікролітичної і макролітичної техніки. Відповідно до цього тут використовувались одночасно мікровкладишеві вироби і макролітичні знаряддя, під якими розуміють грубі, виготовлені способом двобічної оббивки знаряддя деревообробки—сокири-різаки, клини, свердла та ін. З особливостей кремінного інвентаря слід вказати на повну відсутність дрібних круглих скребків, представлених у великій кількості на синхронних стоянках степової смуги УРСР. Характерною рисою є також домінування подвійного різця із скobelевидним кінцем. Знаряддя цього типу на стоянках України відомі лише в поодиноких екземплярах. Названий тип різця разом з характерними сколами із сокир взагалі виділяють донецькі стоянки серед інших пам'яток неоліту України.

Отже, основним вихідним матеріалом для виготовлення кремінних знарядь були, з одного боку, пластини і, з другого — відщепові форми. Високоякісні вироби, виготовлені з пластин, використовувались в оснащенні вкладишевих металевих мисливських знарядь, тобто для потреб полювання на дичину і рибу. Двобічно оброблені знаряддя з відщепів і уламків кременю вживались при обробці дерева, ними ж виконувались різноманітні побутові роботи.

Таким чином, в техніці жителів стоянки поряд з епіпалеолітичними традиціями мікролітичної техніки вже широко були розвинуті також макролітичні прийоми виготовлення знарядь.

Значною примітивністю відзначався глиняний посуд, який використовувався жителями цієї стоянки. Поки що кераміка з Бондарихи 2 є найранішою з Дінця взагалі. Вона, напевно, передує ямковій кераміці, яка відома для місцевих пізньонеолітичних стоянок.

Все сказане дає підставу твердити про належність родової групи, яка залишила матеріали дослідженій стоянки, до раннього етапу розви-

нутого неоліту. Серед численних неолітических стоянок Дінця Бондариха 2 знаходить аналогію в матеріалах стоянки Устя Осколу 2 (нижчий горизонт), Студенок 4, 5, а також може бути зіставлена з пізніми, за визначенням М. В. Сібільєва, так званими «мікролітичними» стоянками (Грушеваха 1, Букіно 5).

Матеріальна культура населення розглянутої стоянки більш близька до культури лісостепових племен, ніж до степових. Виходячи з характеру кремінного інвентаря, можна говорити про хронологічну близькість стоянок типу Бондарихи 2 і третього горизонту стоянки в урочищі Піщаному з Волині¹. Кераміку Бондарихи 2 можна зіставити з ранньою групою кераміки з Микільської слобідки (околиці Києва)².

Стоянки в урочищі Бондариха, а разом і вся відповідна група донецьких стоянок, напевне, синхронні стоянкам типу Сурського 2 з Надпоріжжя, оскільки кераміка з Устя Осколу 2 (нижній горизонт) і Сурського аналогічна.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

НЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА В УРОЧИЩЕ БОНДАРИХА

Резюме

Стоянка Бондариха 2 расположена на краю боровой террасы левого берега Северного Донца, южнее г. Изюм. Раскопана автором в 1951 г. Раскрыто 170 м². Обнаружен культурный слой неолитического времени. Костище и значительная часть инвентаря залегали *in situ*. Инвентарь включает нуклеусы, ножевые пластинки, топоры-резаки, сколы с них, сверла, скребки, резцы, трапеции, пластинки со скосенным концом, пластинки с затупленной спанкой, отщепы, керамику, украшенную гребенчатым орнаментом, и кусочки охры.

Всего находок свыше 3000, среди которых около 200 орудий труда и 50 фрагментов керамики.

На стоянке, в ямке, обнаружен «клад» неолитического времени, состоящий из кремневых орудий и 275 г красной охры.

Стоянка датируется ранней порой развитого неолита лесостепной части Украины.

¹ І. Ф. Левицький, Стация в ур. Піщаному біля Народич, Антропологія, IV, К., 1931.

² Розкопки В. М. Даниленко, див. О. Г. Шапошнікова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, VIII, К., 1953.

П. П. ЄФІМЕНКО

ПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР І СУЧАСНИЙ СТАН ЇХ ВИВЧЕННЯ

Поява великої узагальнюючої праці з одного із значних розділів стародавньої історії СРСР, навіть якщо ця праця обмежує своє завдання територією лише однієї з радянських республік, є чималою подією в нашій науці. Тим більше, якщо йдеться про таку велику і важливу в історичному плані територію, якою є територія Радянської України.

Праця П. Й. Борисковського «Палеоліт України»¹ має на меті підсумувати досягнення радянської археології в галузі вивчення палеолітичного періоду на території УРСР.

П. Й. Борисковський добре відомий як видатний спеціаліст, автор ряду значних досліджень у галузі палеоліту СРСР. З ім'ям П. Й. Борисковського в радянській археологічній науці зв'язаний ряд не тільки важливих наукових заходів у плані польових досліджень, а й значних теоретичних праць. Серед праць П. Й. Борисковського є такі, як публікація матеріалів Кирилівської стоянки в Києві, дослідження стоянки Пушкарі I на Десні, дослідження в Амвросіївці, в Донбасі, в Луць-Врублівецькій на Дністрі та ін. — і цього досить, щоб оцінити його вклад у вивчення палеоліту України. За всією своєю попередньою діяльністю П. Й. Борисковський може вважатися вченим, найбільш підготовленим до успішного розв'язання того великого, відповідального і складного завдання, яке ставить монографічне зведення матеріалів з палеоліту України.

Значимість палеолітичного часу з загальноісторичної точки зору не потребує особливих пояснень. Палеоліт, палеолітичний час — епоха становлення людського суспільства, епоха перших суспільних утворень, які після багатьох тисячоліть поступилися місцем суспільним колективам, основаним на принципах родового устрою, епоха зародження культури, епоха формування сучасного фізичного типу людини.

Добре відомо, наскільки ще недостатнім є наше знання цих епох для значної частини території земної кулі, особливо для колоніальних і залежних країн Африки і Південної Азії, монополію на археологічне вивчення яких до цього часу тримають у своїх руках органи, подопічні англо-американській розвідці. Так, в опублікованих за останній час працях Мовіуса, де-Тerra, Лікі та багатьох інших замість об'єктивних висновків наукового дослідження ми знаходимо цілком штучні, заумні схеми у вигляді нагромадження абсолютно фантастичних «культур». Проте вже сам факт знаходження однотипних, дуже примітивних виробів в умовах, що виразно підтверджують їх стародавність, свідчить про єдиний історичний процес, про спільність історичного шляху, пройденого всім людством на всіх материках, у різних природних умовах.

¹ В цій статті викладається зміст виступу на засіданні Вченої ради ЦМК від 7.II 1952 р. по докторській дисертації П. Й. Борисковського «Палеоліт України», П. І. Борисковский, «Палеолит Украины», МИА, № 40, М.—Л., 1953.

Лише в пізньому палеоліті, в епоху формування родових общин, вплив природних умов починає накладати відбиток своєрідності на устрій і характер культури первісних суспільств у суворих умовах прильодовикових просторів Європи і Північної Азії, з одного боку, та в умовах значно сприятливішого, м'якого клімату субтропіків і тропічної зони — з другого.

В умовах палеоліту для історичної специфіки Європи найбільш характерним моментом, що відіграв найважливішу роль в історії заселення її людиною, був так званий льодовиковий період. На материкову Європу протягом давнього четвертинного часу як клімат, так і рослинність і тваринний світ — те, що створювало реальну обстановку, в якій існували первісні суспільні групи, — не раз зазнавали істотних змін.

Робота дослідника в галузі палеоліту потребує особливих навичок та специфічних знань. Сама можливість хронологізації залишків палеолітичного часу нерідко безпосередньо зв'язана з тим чи іншим розв'язанням суті геологічних питань. Цим пояснюється характерний для буржуазного палеолітознавства на Заході ухил в бік переважно природничого висвітлення проблем палеоліту.

Іншою особливістю палеолітознавства можна вважати те специфічне значення, якого набуває тут певна категорія речових залишків — вироби з кременю. Вивчення кремінних виробів у сучасній західноєвропейській науці, як відомо, набрало форми досить складних і дрібних класифікацій. На такого роду схемах, в основі яких лежать нерідко цілком формально взяті ознаки, звичайно будується до цього часу розуміння різних епох і «культур» палеолітичного часу. Вже в силу цієї обставини до подібних типологічних побудов, як і до їх реального змісту, безперечно, слід ставитися досить критично, що не заважає тому, щоб в обробленому кремені, справді, бачити дуже важливий елемент виробничого інвентаря палеолітичних общин. До того ж, вироби з кременю певною мірою можна зіставити — вже в силу масовості знахідок і за значенням їх для встановлення віку палеолітичних пам'яток — з керамікою та її роллю в археології дальших періодів. Наведені моменти, що становлять специфіку археології палеоліту, слід враховувати і при оцінці розглядуваної праці.

Пілеолітичні пам'ятки України становлять значний інтерес для розв'язання насамперед ряду вузлових проблем палеоліту Європи. Ця частина східноєвропейської рівнини дуже рано була заселена первісними суспільними групами, які стояли ще на найнижчому ступені розвитку. Відомо, що за радянський час на території України виявлено сотні палеолітичних місцевонаходжень, які в своїй сукупності охоплюють майже весь палеолітичний період починаючи від епохи становлення людини і до кінця пізнього палеоліту, тобто до кінця льодовикового періоду.

В цілому палеоліт України — це найцінніший фонд фактичних даних, розроблення якого становить насущне завдання радянської археологічної науки. Разом з тим треба визнати, що розроблення матеріалів по палеолітичних пам'ятках України з ряду причин стоїть ще далеко не на належному рівні. З цим, зокрема, зв'язана і зовсім недостатня публікація дуже великого фактичного матеріалу.

Таку прогалину насамперед і прагне заповнити П. Й. Борисковський у своїй праці. Грунтовне дослідження П. Й. Борисковського, що охоплює в певній хронологічній послідовності весь палеолітичний час у пам'ятках, виявлених в межах України, як монографічне зведення, є першою такою спробою в радянській археологічній літературі.

Про фундаментальність праці свідчить уже її обсяг (блізько 40 друк. арк. — мова йде про рукопис. — *Ред.*), причому основний текст супроводиться вичерпним покажчиком палеолітичних місцевонаходжень УРСР (236 пунктів) та грунтовним оглядом літературних джерел.

Основна частина праці, $\frac{3}{4}$ всього її обсягу, присвячена пам'яткам пізнього палеоліту. Давньому палеоліту УРСР в цій праці відведено помітне місце (понад 100 сторінок). Це може свідчити про великі успіхи радянської археологічної науки, якщо зважити на те, що пам'ятки давнього палеоліту на Україні взагалі стали відомі лише в останній час.

Два перші розділи розглядуваної праці, що мають вступний характер, починаються цікаво написаним нарисом, присвяченим історії вивчення палеолітичного періоду на Україні, в якому автор правильно висвітлює хід розвитку археологічних досліджень на цій території.

Розкриваючи безпосередній зв'язок успіхів палеолітознавства на Україні із загальним розвитком вітчизняної археологічної науки, П. І. Борисковський дуже чітко визначає роль перших дослідників палеоліту (Ф. І. Камінського, В. В. Хвойка та ін.). Зокрема, не можна не погодитися з ним в оцінці прогресивності методики, застосованої В. В. Хвойком у розкопках Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки— методики, яка вигідно відрізняє його від західноєвропейських учених початку 900-х років, що тоді, як значною мірою і тепер, користувались ненауковими прийомами.

П. І. Борисковський добре висвітлює двоїстість впливу на російську археологічну науку такого видатного дослідника того часу, як Ф. К. Волков. Роль Волкова у вивченні палеоліту мала і негативний характер в силу того, що він ішов цілком і повністю на поводі у західноєвропейської формалістичної науки, ставлячись звисока до таких видатних діячів вітчизняної археології, як О. А. Спицин, В. В. Хвойко та ін.

У другому розділі, де розглядаються природні умови в епоху палеоліту, автор, не будучи дослідником природи, зрозуміло, і не ставив собі завдання запропонувати будь-яке нове, оригінальне висвітлення вже загалом досить добре відомих фактів четвертинної історії України. Автор тут і не прагне розглядати спірні і складні проблеми суто геологічного значення, обмежуючись тим, що необхідно для розуміння стародавньої історії людських суспільств на території УРСР.

Не можна, проте, не звернути уваги на одне положення, яке автор приймає без будь-якого застереження. Це питання про причини зникнення такого характерного представника давньої четвертинної фауни, як мамонт. У вимиранні мамонта автор бачить вплив лише природних умов, зокрема зміни режimu живлення. Проте вже сам факт значного зменшення кількості знахідок решток мамонта і сибірського носорога на кінець палеолітичного часу спочатку в більш населених районах Південно-Західної Європи, потім поступове відтиснення цих тварин у напрямі на схід і північ, у порівнянно мало заселену тайгово-тундрову зону Північної Азії, не може не привернути уваги дослідника. Природно шукати пояснення такого факту серед інших закономірностей, зв'язаних з життям і діяльністю самого людського суспільства.

У тому ж зв'язку слід зробити ще одне зауваження. Одночасність найдавніших оброблених кременів, що походять з Луки-Брублівецької на Дністрі, та дуже ранньої, теплолюбної фауни тираспольського гравю можна, звичайно, припускати. Для цього є, безперечно, певні підстави. Проте це питання не можна вважати вже остаточно розв'язаним, як робить автор, оскільки ніякі залишки фауни не супроводять знахідок кременів у Луці-Брублівецькій; їх місце у геологічному розрізі долини Дністра лишається все ж поки що з'ясованим недостатньо. Про це говорить і сам автор.

Давньопалеолітичним пам'яткам, виявленим на території УРСР, присвячено окремий, третій розділ розглядуваної праці. Слід зазначити, що автор під давнім палеолітом, разом з іншими археологами СРСР, розуміє сукупність пам'яток давньо- і середньопалеолітичного віку по-

чинаючи від ранньої шелльської до кінця мустьєрської епохи. На цьому питанні нам доведеться спинитися дещо нижче.

Тут слід вказати, що як у даній, так і в деяких інших, більш ранніх своїх працях автор цілком справедливо, всупереч поглядам, що існують досі, підкреслює значення проблеми антропогенезу для території СРСР і визнає можливим вважати південні області як європейської, так і азіатської частини СРСР однією з територій, де відбувався процес формування найдавніших людських груп. Він правильно вказує на велику давність залишків палеолітичної культури, виявлених за останні 10—15 років на території СРСР, головним чином на Кавказі і в Північному Причорномор'ї. З них для України особливий інтерес являє відкриття, зроблене П. І. Борисковським на Дністрі, біля с. Луки-Врублівецької, на південь від Кам'янця-Подільського.

Знайдені тут вироби з кременю П. І. Борисковський схильний зіставити за часом, виходячи з надзвичайно примітивних особливостей техніки їх обробки, з відомою гейдельбергською знахідкою у відкладах Мауера (Німеччина), тобто він вважає можливим відносити їх до епохи заселення території України представниками типу мавполюдини (пітекантропа). Браховуючи значення знахідок в Луці-Врублівецькій, автор присвячує їм ґрунтовний опис. Досить докладно П. І. Борисковський спиняється на прийомах, застосованих ним, як і іншими дослідниками, під час збирання подібного підйомного матеріалу. Проте автор значно перебільшує особливе значення методики подібного збирання. Навряд чи з достатньою підставою він вважає можливим порівняти прийоми збирання підйомного матеріалу, який походить із зруйнованих давньопалеолітичних місцезнаходжень, з розробленою радянськими вченими суто науковою методикою розкриття культурних нашарувань на стійбищах палеолітичного часу.

Не спиняючись на інших ранньопалеолітичних пам'ятках, виявлених на території УРСР, в інтерпретації яких у нас немає підстав розходитися з автором, зазначимо лише, що переважна більшість місцезнаходжень, описаних в даному розділі, належить вже до кінця того історичного періоду, який автор іменує давнім палеолітом.

Навряд чи було б потрібним розгорнути дискусію з питання про правомірність тієї або іншої термінології для позначення мустьєрської епохи, тим більше що як тричленний, так і двочленний поділ палеолітичного періоду дістають більш-менш однакове визнання в радянській археології. Тут важливіше інше. Якщо шелльський час вважати початковим, а мустьєрський — завершальним етапом того періоду, який ми називаемо в історичному плані первісним стадом, то ясно все ж, що мустьєрська епоха підготовляє собою переход первісного стада в новий стан, який іменується родовим ладом.

Не враховуючи цієї найважливішої обставини, ми не могли б зрозуміти ні появи нового типу людини (*Homo sapiens fossilis*), ні зародження цілком нових форм культури, що характеризують епоху пізнього палеоліту.

Недооцінка історичного значення мустьєрського часу приводить до того, що у викладі П. І. Борисковського дуже важлива історична специфіка мустьєрської епохи розкривається далеко не достатньо. Відповідний розділ тексту виявився присвяченим майже цілком лише описові окремих місцезнаходжень і зібраного там матеріалу. Проте не можна не визнати, що досить повна характеристика мустьєрських пам'яток України, яку дає автор, сама по собі становить цінність як поки що єдине в літературі ґрунтовне зведення подібних даних.

Не можна погодитися з автором і С. М. Бібиковим в їх оцінці палеолітичних залишків в Іллінці, під Одесою. Просте зіставлення оброблених кременів, що походять з костеносних відкладів печери в Іллінці,

з кремінним інвентарем, зібраним в Круглику і на недавно відкритій Ненаситецькій стоянці на Дніпрі, в давності яких, очевидно, ніхто не може сумніватися, свідчить, з одного боку, про достовірність палеоліту Іллінки, з другого — про його дуже ранній вік. Прагнення автора знечінити знахідки в Іллінці всупереч погляду С. М. Замятніна, І. Г. Підоплічка, А. В. Добровольського та інших навряд чи заслуговує на схвалення.

Пропонований П. Й. Борисковським в кінці огляду пам'яток давнього палеоліту України поділ місцевознаходжень цього часу на чотири послідовні хронологічні групи загалом можна прийняти, хоч більш точне положення в стратиграфічній колонці принаймні двох більш ранніх із зазначуваних ним груп пам'яток (типу Луки-Врублівецької і Круглика) поки що лишається недосить з'ясованим.

Підводячи підсумки розглядові давнього палеоліту України, автор приділяє велику увагу питанню про комплекси, які не мають рубил, тобто так званому клектонському та подібним типам кремінного інвентаря. Досить багато місця П. Й. Борисковський відводить розглядові слабо аргументованих, іноді просто фантастичних побудов таких авторів, як Брейль, Рид Мойр, Патерсон, Лікі та інших, але він обходить мовчанням найважливішу з погляду цієї проблеми дуже давню пам'ятку, єдину досліджену науково, шляхом систематичних розкопок, яка дала бездоганний речовий комплекс, — Чжоу-Коу-Дянь під Пекіном, знамените печерне склепище синантропів.

Основний зміст розглядуваної праці становлять пам'ятки пізнього палеоліту на території України. Виклад цього матеріалу починається з розділу IV під загальним заголовком «Поява пізньопалеолітичної людини і питання про досолютрейський ступінь», присвяченого в основному питанню про те, що являє собою в історичному плані переход із стану первісного стада до матріархального родового суспільства, тобто питанню про передумови складання суспільства пізнього палеоліту. Тут автор широко використовує висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Й. В. Сталіна. Проте остаточний висновок автора може викликати серйозні сумніви. Основна його теза — це неможливість і недоцільність відшукувати проміжні ланки, що зв'язують епоху мустея з часом пізнього палеоліту. На думку автора, тут є розрив, стрибок, два принципіально різні стани, які взаємно виключають один одного.

Абстрактний характер такої побудови очевидний. Подібна схема є результатом бажання автора вбачати в давньому палеоліті абсолютно застиглий, аморфний стан первісного суспільства, а не тривалий процес розвитку, в якому з тисячоліття в тисячоліття складались всі необхідні передумови для переходу до родового ладу. Проте і сам автор згадує про деякі подібні передумови, що зароджуються в надрах мустєрського суспільства, зокрема, наприклад, про освоєння неандертальцями способів штучного здобування вогню наприкінці епохи первісного стада.

Слід було б сказати більше: стрибок, про який говорить автор, тобто переход до родового суспільства, був би взагалі незрозумілим, якби в людей мустєрської епохи не склалися вже цілком виразні риси первісно-общинного господарства, якби в цю епоху не спостерігалось вже значне ускладнення та удосконалення примітивної техніки, насамперед у виробництві знарядь праці, нарешті, якби сам тип неандертальця у порівнянні з його предком, мавполюдиною, або пітекантропом, не являв собою великого кроку вперед у фізичній природі людини. Проте з подібних фактів автор не робить висновків, які напрошуються самі собою.

Необхідно віддати належне цілком справедливій і своєчасній критиці, якій піddaє П. Й. Борисковський погляди деяких радянських антропологів на відсутність нібито прямого і спадкоємного зв'язку, принаймні на території Європи, між неандертальцями та людьми сучасного фізич-

ного типу, які прийшли на зміну неандертальцям. Проте не можна не вважати, що уявлення самого автора щодо епохи мусьє і пізнього палеоліту грішать формалізмом.

Найбільш наочно це проявляється в питанні про так звану оріньякску епоху. До цієї теми автор повертається не раз. Терміном «оріньяк», «оріньякска епоха» в своїй праці П. Й. Борисковський користується постійно. Він вважає можливим твердити, що пізньопалеолітичний час в умовах Європи повсюдно і цілком закономірно починається окремим «оріньякским» ступенем. Зокрема, оріньяксікі пам'ятки він бачить і на європейській території СРСР.

Відомо, що в схемі, запропонованій ще на початку ХХ ст. Брейлем, під оріньяком розуміється та початкова пора пізнього палеоліту, коли на зміну давньому неандертальському населенню Європи прийшли нові племена, що принесли з собою нові, «оріньяксікі» форми культури, нову техніку обробки каменю, нові види виробів з кременю, такі, як вістря типу шательперон та ін.

На якомусь етапі, за тими ж уявленнями, ці оріньяксікі племена в Європі поступаються місцем солютрейським племенам, з властивими їм прийомами обробки каменю. Таку схему приймає і П. Й. Борисковський з тією лише різницею, що в його уявленні оріньякске населення Європи є прямим наступником неандертальців, а суспільні групи солютрейців, у свою чергу, прямо виростають з оріньяксих.

Законно спитати, що в дійсності дає підставу автору протиставляти оріньякску епоху, як окремий ступінь розвитку первісного суспільства, нібито наступній за нею солютрейській епосі? У чому саме автор бачить історичну специфіку оріньякскої епохи?

На таке запитання прямої відповіді розглядувана праця не дає. Як, по суті, єдину достовірну ознаку пам'яток, що їх П. Й. Борисковський відносить до оріньякскої епохи, він розглядає відсутність в них солютрейської віджимної ретуші та типових для солютрейських пам'яток кремінних наконечників. З появою подібних особливостей в кремінному інвентарі палеолітичних поселень починається, за його уявленням, наступний за оріньякским — солютрейський час.

Тут виникають сумніви двох роду. Можна вважати доведеним, що в цілому ряді пізньопалеолітичних місцезнаходжень Франції ознаки солютрейської техніки оброблення кременю дійсно з'являються лише в пізніших культурних нашаруваннях. Ім тут передують культурні горизонти, де ознаки солютрейської техніки взагалі відсутні або слабо виражені. Постає, проте, питання, чи можна бути впевненим, що подібне явище має загальний і закономірний характер, хоча б тільки для території Європи, оскільки про оріньяк, наприклад, для Сибіру, Середземномор'я або Північної Африки говорити, звичайно, зовсім не доводиться. Такої впевненості у нас немає. Можна вважати доведеним, що прийоми обробки кременю, характерні для пам'яток солютрейського типу, в інших пам'ятках Європи з'являються досить рано.

Проте не це є головним; істотнішим є інша сторона питання. Законно спитати, чи становить названа ознака — наявність або відсутність солютрейської віджимної ретуші — такого роду явище, яке безвагань може бути покладене в основу хронологічного розчленування пізньопалеолітичних пам'яток Європи? Чи не є така особливість у багатьох випадках ознакою скоріше етнографічного порядку? Іншими словами — чи не могли у безлічі різних дрібних і роз'єднаних первісних общин, які населяли великі простори Європи, одночасно побутувати ті або інші технічні прийоми обробки каменю, в той час як загальний рівень виробничої озброєності в усіх них міг лишатися приближно один і той же. Таке припущення, на наш погляд, є цілком законним. Воно набуває для нас особливого значення через те, що тепер може бути підси-

—лене безпосередніми спостереженнями, зробленими насамперед внаслідок відкриттів останніх років на місцях відомих палеолітичних стійбищ в районі Костенок на Дону.

В результаті подібних спостережень нам доводиться тепер розцінювати вік та історичну належність багатьох пам'яток Середньої і Східної Європи, які відносяться до ранньої пори пізнього палеоліту, з цілком іншими позицій, підходить до них з іншими мірками, ніж це робилося до останнього часу. Просто відмахнутися від усього того нового, що дають нам дослідження останніх років, як би не суперечили ці нові факти звичним поглядам, що досить міцно, здавалося б, склалися у нас, — ми, природно, були б зовсім не вправі. А звідси випливає з очевидністю потреба більш поглиблого аналізу всієї проблеми пізнього палеоліту в цілому. Визнання ж на суто формальних підставах так званих оріньякської і солютрейської епох історичною реальністю може лише відвести в бік від цього винятково важливого і невідкладного завдання.

Зазначене меншою мірою стосується проблеми мадлена, оскільки пізній етап розвитку палеолітичної культури всюди відзначається рядом характерних рис, які не лишають сумнівів у серйозних зрушеннях, що їх переживали первісні общини наприкінці палеолітичного часу — не тільки на всій території Європи, але, очевидно, і далеко за її межами.

Не можна було не спинитися на цих загальних питаннях, оскільки без їх задовільного розв'язання багато що в розумінні ряду пам'яток пізнього палеоліту лишалося б по меншій мірі спірним. Те чи інше розв'язання цих питань має пряме і безпосереднє відношення і до проблеми наступності двох історичних станів первісного суспільства — епохи мусг'є і пізнього палеоліту.

Вказане не знижує, природно, значення типологічного аналізу кремінного інвентаря. Воно лише потребує особливої обережності щодо дуже поширених трафаретних уявлень про оріньякську і солютрейську епохи або культурні ступені. Тому вся система доказів щодо наявності «оріньякських горизонтів» у печерах Зіргенштейн і Офнет в Німеччині, Віллендорф в Австрії, Стинка Ріпічен в Румунії, в Тельманській стоянці на Дону, яка використана автором у IV розділі, на наш погляд, може лише свідчити, що у первісних общин, які залишили ці місцезнаходження, специфічні прийоми віджимної ретуші, мабуть, з'являються справді порівняно пізно.

Немає, проте, підстав, як це робить автор, узагальнювати подібні факти як непорушний закон розвитку первісної техніки обробки кременю в умовах пізнього палеоліту Європи, тим більше що жодних доказів дійсного існування такого закону автор не наводить. А звідси датування якоїсь початкової — «оріньякської» — епохи таких палеолітичних місцезнаходжень України, як Бабин I і Калачківці на Дністрі, на наш погляд, є досить довільним, тим більше, що в тому ж Бабині I вже відомий ряд знахідок характерних кремінних наконечників звичайного солютрейського типу.

Деякий потяг до схем приводить автора до прийняття для пізньопалеолітичних пам'яток Дністра п'яти або навіть шести хронологічних груп чи ступенів розвитку палеолітичної культури, хоч, як зазначає він сам, відповідні пам'ятки Придністров'я досі не підлягали систематичному вивченю, а речовий матеріал у переважній кількості випадків походить тут із збирання з поверхні.

Нам довелося досить докладно спинитися на тому, що ми схильні вважати найменш аргументованим, найвразливішим місцем праці П. Й. Борисковського, дуже цінної за охопленням нею фактичним матеріалом.

Можна передбачити заперечення, які висуне автор на противагу викладеному вище. Автор може зазначити з певною підставою, що існування як оріньякської, так і солютрейської епох як послідовних етапів

пізнього палеоліту, принаймні для Західної Європи, досі ніким серйозно не було взяте під сумнів; що раніш висловлене припущення про окремий, солютрейський шлях розвитку палеолітичної культури в умовах Середньої і Східної Європи далеко не знаходить підтвердження в усій сукупності відомих нам фактів; що ніким не було запропоновано іншу періодизацію пам'яток пізнього палеоліту Європи; що існуюча періодизація Мортільє—Брейля поки що може бути з огляду на це збережена як зручна культурно-хронологічна схема.

Заперечення проти подібної постановки питання зводиться по суті до того основного факту, що оріньякска і солютрейська епохи, взяті кожна сама по собі, в їх звичайному розумінні позбавлені будь-якого конкретного історичного змісту. Ці епохи, якщо до них придивитися ближче, являють собою, по суті, щось досить близьке до маррівських стадій. Подібну думку недавно висловив А. Н. Рогачов, з яким загалом не можна не погодитися, хоча деякі і його формулювання, і дальші висновки, на наш погляд, далеко не завжди цілком вдалі і переконливі.

Розділом V праці П. Й. Борисковського починається детальний розгляд пам'яток пізнього палеоліту на території УРСР. Цей розгляд побудовано за територіальним принципом. Тут грунтовно аналізуються відповідні пам'ятки Середньої Наддністрянщини (Хмельницької, Вінницької і Чернівецької областей). При цьому тут описано лише найважливіші пам'ятки з числа відомих (близько 60) пам'яток того часу. Дані про менш значні знахідки наводяться в доданому до праці покажчику палеолітичних місцезнаходжень України.

Таке багатство території Середньої Наддністрянщини на палеолітичні залишки автор, очевидно, цілком правильно пояснює характером ландшафту перших передгір'їв Карпат, особливо зручного для облавних полювань, великою кількістю джерел кременю, тобто наявністю тих природних умов, які визначили значну концентрацію подібних знахідок на середній течії Десни і на воронезькій ділянці Дону.

У розділі VI характеризуються пізньопалеолітичні місцезнаходження західних областей УРСР (Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької та ін.), насамперед території верхньої течії Дністра і його приток, де подібні пам'ятки відомі в особливо великій кількості. Значення даного розділу для висвітлення питань палеоліту України не менш важливе, ніж попереднього, оскільки тут, по суті, вперше введено в науку велику кількість фактичних даних, які раніше зовсім або майже зовсім не враховувались радянськими палеолітознавцями.

В розділі VII розглядається невелика, але своєрідна група пізньопалеолітичних пам'яток Українського Полісся (Житомирська область).

VIII—XI розділи не тільки за обсягом, а й за своїм змістом становлять, безперечно, основну, найважливішу частину рецензованої праці. По суті, ці розділи являють собою ряд самостійних досліджень монографічного характеру, присвячених таким визначним палеолітичним пам'яткам України, як Кирилівська стоянка в Києві, Пушкарі 1, Мізин, Гінці та деякі інші. Автор розглядає тут всі основні питання, звязані з проблемою пізнього палеоліту УРСР — питання хронології, форм господарства, первісної техніки, домобудівництва, мистецтва та ін.

Тільки одному поселенню Пушкарі 1 автором відведено близько 100 сторінок тексту (розділ IX). Розподіл матеріалів цього розділу може дати уявлення про те, як розв'язує своє завдання автор. Слідом за короткою історією досліджень палеолітичних пам'яток на середній Десні він викладає те, що стосується ландшафту і стислої геологічної характеристики району, і далі описує відкриття Пушкарівської стоянки та початкові етапи її дослідження. Автор докладно спилюється на прийомах дослідження цієї пам'ятки, під час якого ним було застосовано в широких масштабах сучасну радянську методику розкриття подібних пам'я-

ток — методику, яка набагато перевершує за своєю тонкістю і науковою значимістю прийоми, застосовувані буржуазними археологами.

Проаналізувавши найдетальніше виявлену розкопками картину стародавнього житла палеолітичної общини, однієї з найвизначніших палеолітичних пам'яток України, автор викладає свій погляд на його реконструкцію. Погоджуючись з ним у всіх істотних пунктах висновків, слід, проте, зазначити, що не можна визнати переконливим його пояснення походження величезного скупчення кісток мамонта (за мінімальним підрахунком від 65 особин, переважно бивів і черепів), яке заповнювало весь внутрішній простір житла. Пояснення цього скупчення як культового уявляється тим менш імовірним, що такі скупчення відомі тепер у цілому ряді палеолітичних поселень, де вони становлять постійну і дуже характерну особливість обладнання добре отеплених зимових жител. Очевидно, при відсутності каменю ними звичайно користувались як опорними конструкціями для укріплення валоподібних земляних стін, а почасти, мабуть, і покрівлі подібних жител типу напівземлянок. Так само малопереконливим здається таке ж пояснення, що його дає автор величезному скупченню решток бізонів в Амвросіївці, яке він схильний розглядати також як культове місце.

Окрема частина IX розділу присвячена ґрунтовному описові речового, насамперед кремінного, інвентаря Пушкарівського поселення, характерний елемент якого становлять особливого вигляду кремінні вістря і наконечники типу з боковою війкою, що дають можливість зіставляти в часі Пушкарі I з такими вже добре відомими пам'ятками, як Борщево I та ін.

Аналогічно аналізує автор у розділі VIII матеріали Кирилівської стоянки у Києві, відводячи тут значне місце питанням палеолітичного мистецтва.

Велике місце (також близько 100 сторінок) приділяє автор докладному розгляду матеріалів Мізинської стоянки. Тут найбільший інтерес становить спроба відновити загальний план пам'ятки. Базуючись на ряді міркувань, автор приходить до висновку, що в Мізині всі попередні розкопки мали справу з одним дуже великим і дуже складним житлом — місцем проживання багатолюдної первісної общини. Не спиняючись окремо на типологічній стороні кремінного інвентаря Мізинської стоянки, автор докладно викладає результати проведеної ним цікавої роботи по з'ясуванню способів використання кремінних знарядь стоянки за слідами застосування, що спостерігаються на них, головним чином — за характерною заполірованістю. Природно, він не обходить мовчанням і багатий набір виробів з кості, який походить звідси, і прославлені мізинські речі образотворчого мистецтва. У відповідних розділах тексту можна знайти ряд цікавих міркувань про все це.

Зазначеного досить для того, щоб скласти уявлення про характер і значення фундаментальної праці П. Й. Борисковського. З добром знанням предмета, ґрунтовно і повно характеризуються ним і інші пізньопалеолітичні пам'ятки України, в польовому вивчені яких автор нерідко сам брав участь. Ряд фактичних даних з палеоліту УРСР, як наприклад, відомості, що стосуються особисто ним обслідуваних палеолітичних місцезнаходжень Наддністрянщини і Донбасу, тут подається вперше.

У заключному, XIV розділі, що має назву «Основні етапи розвитку пізньопалеолітичної культури на Україні і питання про локальні групи», автор підsumовує свої спостереження. Хронологічні групи пізньопалеолітичних пам'яток УРСР, що їх приймає автор, оскільки в основу їх виділення покладені спостереження, зроблені на обширних територіях, переважно Східної і Середньої Європи, не можуть викликати особливих заперечень. Визначуваний автором загальний хід розвитку пізньопалеолітичної культури на Україні так само не викликає будь-яких сумнівів.

Проте, звичайно, було б зовсім невірно в тих семи хронологічних ступенях пізнього палеоліту України, про які говорить автор, бачити якісь легко розрізнювані окремі історичні стани палеолітичного населення Північного Причорномор'я, що заступають один одного. Як цілком правильно твердить сам автор, «процеси, що захоплюють кремінну техніку, ще нічого не говорять про скільки-небудь значні історичні зрушенні». Фактично ж ми вправі у пізньому палеоліті не лише України, а й, мабуть, всієї Європи та Північної Азії в цілому розрізняти поки що тільки два основні історичні етапи, відповідні тому, що цілком умовно можна назвати, з одного боку, оріньяко-солютрейським, з другого — мадленсько-азільським часом, оскільки в них, дійсно, знаходять відображення істотні відмінності та особливості палеолітичної культури.

Не можна не відзначити явну розбіжність у трактуванні питань періодизації пам'яток пізнього палеоліту України в цьому заключному розділі, де вони не викликають серйозних заперечень, і в розділі IV, присвяченому апологетиці якоїсь окремої, самостійної оріньякської епохи. Така неув'язка, очевидно, пояснюється тим, що заключний розділ складався автором уже в недавній час, з урахуванням останніх досягнень радянського палеолітознавства, хоча і тут відчувається ще довліюче над автором перебільшення значення запропонованих ним ступенів історичного розвитку пізнього палеоліту України.

«Покажчик палеолітичних місцезнаходень», доданий до праці, являє собою цінний довідник для всіх, хто цікавиться палеолітом України.

Праця П. Й. Борисковського є капітальним дослідженням і становить значний вклад у радянську археологічну науку. В праці П. Й. Борисковського є, природно, і свої недоліки. Як і всяка інша велика узагальнююча праця подібного характеру, це дослідження відбиває загальний стан радянської археології палеоліту. Слід визнати, що в радянському палеолітознавстві поряд з усіма його безперечними і величими успіхами є ще немало недоробленого, неперебореного, не переглянутого і не переоціненого критично з того, що запозичено ним з вузькоформалістичної буржуазної археологічної науки і що внесено в нього шкідливими, антимарксистськими, ідеалістичними побудовами М. Я. Марра.

Щоб піднести вивчення стародавніх епох історії первісного суспільства на ще більшу височину, радянські вчені повинні повною мірою використати велике вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна. Зусилля радянських дослідників палеоліту мають бути спрямовані насамперед на створення великих узагальнюючих праць, побудованих на широкій фактічній основі. Такою, безперечно, є капітальна праця П. Й. Борисковського.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ В «АРХЕОЛОГІЇ» т. IX

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
- ВДИ — Вестник древней истории.
- ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
- ESA — *Eurasia septentrionalis antiqua*.
- ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
- ИАК — Известия Археологической комиссии.
- ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
- ИИМК — Институт истории материальной культуры АН СССР.
- IosPE — *Inscriptiones antique orae septentrionalis Ponti Euxini*.
- КС ИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
- КС ИИМК — Краткие сообщения ИИМК.
- ЛОИИМК — Ленинградское отделение ИИМК.
- МАР — Материалы по археологии России.
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
- ОАК — Отчеты археологической комиссии.
- Труды... АС — Труды... Археологического съезда.

ЗМІСТ

Статті та матеріали	Стор.
М. К. Каргер, (Ленінград), Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952—1953 рр.	3
Д. І. Бліфельд, До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст.	30
В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.	42
О. І. Попов (Ленінград), До найдавнішої історії слов'янства.	54
М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е.	67
О. І. Тереножкіц, Курган біля с. Глеваха	80
І. Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскифського часу на середньому Дністрі.	98
А. В. Добровольський, Могильник в с. Чаплі	106
С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу.	119
О. Ф. Лагодовська, Поселення часу пізньої бронзи в с. Сандраки.	133
Ф. М. Потушняк (Ужгород), Бронзовий скарб з с. Білки.	142
Р. І. Виезжев, Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р.	145
І. М. Самойловский, Славянский могильник на р. Проневщине под Киевом.	154
Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха.	158
П. П. Ефіменко, Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення.	168

СОДЕРЖАНИЕ

Стр.

Статьи и материалы

М. К. Каргер, Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952—1953 гг.	29
Д. И. Блифельд, К вопросу о ремесле и ремесленниках в Киевской Руси IX—X вв.	41
В. А. Богусевич, Археологические раскопки в Киеве на Подоле в 1950 г.	53
А. И. Попов, К древнейшей истории славянства.	66
Н. Н. Бондарь, К вопросу о торговых сношениях Ольвии в VI—I вв. до н. э.	79
А. И. Тереножкин, Курган у с. Глеваха	97
И. Г. Шовкопляс, Поселение раннескифского времени на среднем Днестре.	105
А. В. Добровольский, Могильник в с. Чаплі.	118
С. С. Березанская и Г. Т. Титенко, Новые раскопки памятников белогрудовского типа.	131
Е. Ф. Лагодовская, Поселение времени поздней бронзы в с. Сандраки.	141
Ф. М. Потушняк, Бронзовый клад из с. Билки	144
Р. И. Выезжев, Раскопки курганов в Коростене и вблизи Овруча в 1911 г.	152
И. М. Самойловский, Славянский могильник на р. Проневщине под Киевом.	157
Д. Я. Телегин, Неолитическая стоянка в урочище Бондариха.	167
П. П. Ефименко, Палеолитические памятники УССР и современное состояние их изучения.	168

Археология, том IX
(На украинском языке)

Редактор видавництва *I. O. Сергеєва.*

Техредактор *H. П. Рахліна.*

Коректор *B. С. Дворкіна.*

БФ 00479. Зам. № 295. Тираж 1000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 15,3.
Обл.-видавн. аркушів 14,68. Папер. аркушів 5,625. Підписано до друку 27/VII 54 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

СПИСОК ПОМИЛОК

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба читати
50	18 зн.	Дуга	Друга
110	2 зв.	(рис. 2)	(рис. 5)
111	14 зн.	(рис. 4, 15). (рис. 4, 18)	(рис. 2, 15). (рис. 2, 18)
124	17 зн.	I, 4—насип № 1	I, 4—насип № 5
174	18 зн.	якоїсь початкової—„орінь- якської”—епохи	якоюсь початковою—„орінь- якською”—епохою

10 крб. 5 коп.